Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,

Uttam Nagar, Amravati (M.S) 444606

3.3.2 Number of Books and Chapters in Edited Volumes/Books Published and Papers Published in National/ International Conference Proceedings per Teacher During last five years

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati, Regd. No. 1275/(Amravati)

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Uttamnagar, Amravati, Pin - 44 606 ☎ 9607181584

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
(Covered u/s 2 (f) and 12 (B) of UGC Act 1956)
NAAC Accredited B+ with a CGPA of 2.73

E-mail : drbamv.amt72@mgail.com | Website - www.drbamvamt.org

Founder | President

Hon. Dr. Kamaltai R. Gawai | Mrs. Kirti Rajesh Arjun

Ref. No. :------------------

Principal :- Dr. K. R. PAWAR

Date :- 10/10/2024

SELF DECLARATION

This is to certify that the Information, Reports, True copies of the supporting documents, numerical and web links furnished in this file are verified by the Coordinator of IQAC and the Head of the Institution and found it correct.

Co-ordinator
I.Q.A.C.
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

DR BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA AMRAVATI MAHARASHTRA

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

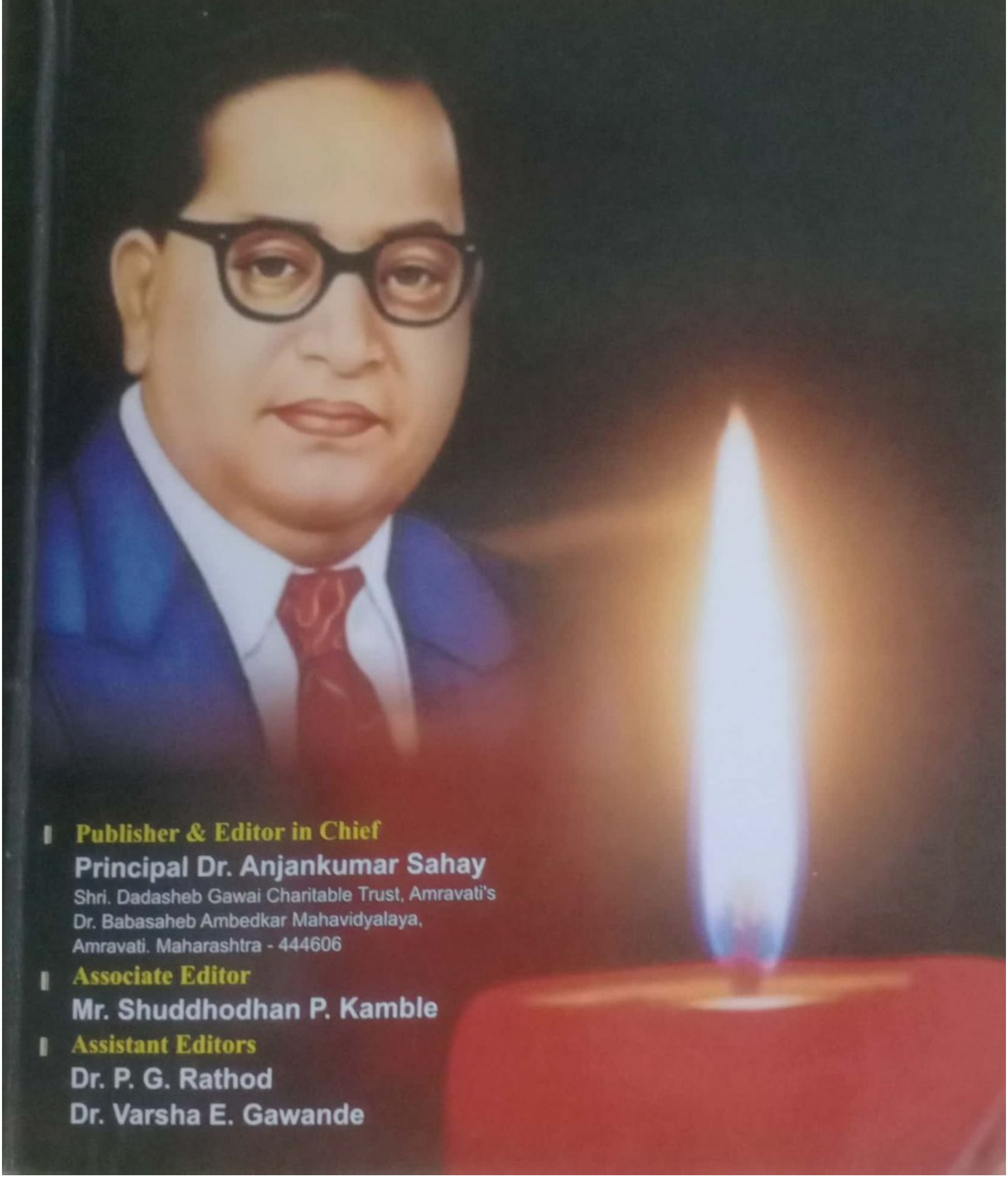

Publisher & Editor in Chief

Principal Dr. Anjankumar Sahay

Shri. Dadasheb Gawai Charitable Trust, Amravati's
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati. Maharashtra - 444606

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod

Dr. Varsha E. Gawande

CamScanner

INDEX

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
1)	AMBEDKAR EMERGED AS MODERN PROMETHEUSOFINDIA	MR. VISHWANATH SHEGAONKAR	1
2)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR AS THE RADICAL THINKER AND THE CONCEPT OF AN IDEAL STATE	DR. GRISHMA KHOBRAGADE	5
3)	A STUDY OF SELECTED CONTRIBUTIONS OF DR B. R. AMBEDKAR	MEKHA MATHEW	11
4)	THE RELEVANCE OF DR AMBEDKAR IN CHANGING TIME	DR.SANJAY S. TAMGADGE	14
5)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR : WOMEN EMPOWERMENT	MS. VARSHA PATIL	17
6)	EDUCATIONAL PHILOSOPHY OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. D. R. KHANDERAO	23
7)	BABASAHEB AMBEDKAR'S LANDMARK CONTRIBUTION TO MODERN INDIA	DR. ALPANA VAIDYA	26
8)	THE CHAMPION OF WOMENS RIGHTS- DR. BABASAHEB AMBEDKAR	DR. VARSHA GAWANDE	30
9)	RELEVANCE OF DR. B.R.AMBEDKAR'S JOURNALISM.	PROF. DR. RAVI PRAKASH CHAPKE	33
10)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S REVOLUTIONARY THOUGHTS ON SOCIAL REFORMS AND JUSTICE	PROF. DIKSHA KADAM AND PROF. BAREEN SHAIKH	38
11)	DR. B. R.AMBEDKAR AND SOCIAL MOBILITY AMONG THE MAHAR / BUDDHISTS	ANIRUDDHA MAHAJAN	42
12)	A STUDY ON DR. B. R. AMBEDKAR'S VISION	MR. CHANDRAKANT B. DHUMALE	47
13)	ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. RAJESH M. DESHMUKH	52
14)	CULTURAL ELEMENTS IN THE PROSE OF DR. B.R. AMBEDKAR : A STUDY	GAUTAM CHANDRABHAN SATDIVE	55

CS CamScanner

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
15)	DR BABASAHEBAMBEDEKAR'S VISION AND MISSION	MR. MANOHAR A. WASNIK	56
16)	VISSION AND MISSION OF DR BABASAHEB AMBEDKAR	DR PANKAJA SUDAM INGLE	62
17)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR, THE MAN BEYOND THE TIME	PRITI V. MESHRAM	66
18)	THE ROLE OF DR BABASAHEB AMBEDKAR IN WOMEN EMPOWERMENT	MITALI SANJAY PALSODKAR	69
19)	DR.B.R. AMBEDKAR AS AN ECONOMIST : HIS CONTRIBUTION TO INDIAN ECONOMIC THOUGHT	PROF. SARITA UTTAMRAO CHANDANKAR (CHAPKE)	72
20)	A STUDY ON AMBEDKAR CONSTITUTION	PROF. RAHUL G. MAHURE	77
21)	DR. BABASHEB AMBEDKAR AND FORMULATION OF WATER POLICY IN INDIA	SHUDDHODHAN P. KAMBLE	82

CamScanner

ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Introduction :

According to Gagandeep Singh "Dr. Babasaheb Ambedkar is one such great thinker, leader and intellectual of its time in India who has not only changed the life of millions of untouchables but shaped India as a biggest democratic nation by writing its constitution. What is well known about Dr. Ambedkar is his fights against Caste system in India. But what is not known is how Dr. Babasaheb Ambedkar had also impacted the Indian economy." Dr. Ambedkar laid down strong foundations for economic progress of crores of his followers who were driven to wretchedness by barbarous social customs of the Hindu religion. He put forth the issue of economic progress of the untouchables during the Mahad Satyagraha. As well as according to Sunil Malkani,"from 1947 to 1991, India followed strictly a mixed economy pattern with more emphasis on socialistic pattern of society. And after 1991, the pattern followed had more emphasis on capitalistic market economy, envisaging larger share of private sector. During the entire planning period is that India is suffering from various socio economic problems like increasing inequalities of income, wealth, choices, entitlements and opportunities. Moreover, there is a continuous problem of inflation and increasing budget deficits. So in this context, Economic Ideas of Dr. B. R. Ambedkar become so crucial. Hence according to above analysis the main objective of this chapter to focus on the some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar.

Dr. B. R. Ambedkar and His Economic Thought:

According toRajendra Kumar Arya and others,"Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar was the great architect of the constitution of India. He was one of the great personalities, who made dynamic change in the society. He was also a custodian of social justice and a champion of socialism and state planning Thought. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar analyzed various social and political problems the thoughts were based on economic dimension. He published three books "The Problem of Rupee", provincial decentralization of imperial finance in British India and East India company administration economic policy. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar studied economic issue like land reforms, small holding and their remedies, problem of Indian currency, provincial finance and planning."The some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkarare discussed as follows,

1) Nationalization of Land and Collective Farming: According toPuja Mondal, After observing the unequal holdings and persistence of tenancy with unfair rents and uncertain tenures, by 1947 Ambedkar came out with radical solution of nationalization of land and collective farming. He felt that neither consolidation of holdings nor tenancy legislation contributes for improving agricultural productivity. Moreover, these measures cannot help in solving the persistent problems of landless labourers and small farmers. He suggested nationalization of entire agricultural land with collective farming as the solution for the ills of agrarian conditions.

2) India's Currency Problems:-According to R.Nageswari,Dr. Ambedkar's contemplations greatly affect current Indian cash framework. Under British standard when India Govt. was battling with falling estimation of Indian Rupee. Dr. Babasaheb Ambedkar in 1923 composed 'The issue of Rupee, its birthplace and arrangement. He concentrated his investigations and research on the state of Indian money during British India. He composed research proposition on it. In his theory, he contended that the gold trade standard does not ensure steadiness.

3) Views on tax policy:-Dr. B. R.Ambedkar expressed his views on taxation in the manifesto of the Swatantrata Majdurparty, 1936. He was opposed to the land revenue system its system and other taxes as their burden mainly fell on the poorer sections of the society. He enunciated that the principles of taxation should be based on the payer's capacity and not on the income. Further, the tax should be progressive with exemptions being allowed up to a certain limit. The land revenue tax should be more flexible and inequality between different sections in tax imposition should not be allowed. The taxation policy of any country should lead to a fall in the standard of living of the people. Land revenue tax on Agricultural income is unjustifiable. Ambedkar argued about the abolition of Article 107 of the Land revenue code and to bring Land revenue tax in the fold of income tax. He argued that the Indian tax system if faulty due to the presence of high production tax, land revenue tax, excise duty and also it is based on the principle of Discrimination and inequality among various sections.

4) Strategy for economic development:- Dr. B. R.Ambedkar believed that the strategy for India's Economic development should be based on Eradication of property elimination of inequities and ending exploitation of masses. He emphasized exploitation has many dimensions In fact in the India, social or religious exploitation is no less Oppressive than economic exploitation and it should be eliminated.

5) Free Enterprises Economy:- Dr. B. R.Ambedkar had already suggested free economy, globalization, liberalization and privatization as early as in 1923, Recently Indian government has adopted this policy. In this respect Dr. Ambedkar was a century a head. He had stressed that the value (Price)of a rupee must be kept stable if the policy of free economy is to be successful.

6) Economic Upliftment of Indian Women:- Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress of women is significant. According to him, participation of women in the economic development is impossible without developing their social status and equality. But due to bad economic conditions of women in India, India's economic progress is hampered. So, it is important to improve the economic condition of women and give those equal rights and freedom of occupation.

Conclusion:

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress is most important and His economic thoughts onNationalization of Land and Collective Farming, India's Currency Problems, Strategy for economic development.Views on tax policy, Strategy for economic

CamScanner

development, Free Enterprises Economy and Economic Upliftment of Indian Women has been useful to Indian economy.

Reference:

1) Gagandeep Singh (2016), what are the Economic Thoughts of Dr. B.R. Ambedkar
2) Sunil Malkani (2016), 'Economic Ideas' of Dr. B.R. Ambedkar and its relevance to Indian economy.
3) Rajendra Kumar Arya and others (2014), The Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar with Respect to Agriculture Sector.
4) Puja Mondal (2017), Ambedkar's views on the Small Farmer Agrarian Economy.
R.Nageswari (2019), Economic Visions of Dr.B.R.Ambedkar.

CamScanner

Title of the Book: Online Education: Myths and Facts

Edition: First- 2021

Copyright 2021 © Author

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors don't take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-93364-25-8

MRP: 580/-

PUBLISHER & PRINTER: INSC International Publishers
Pushpagiri Complex, Beside SBI
Housing Board, K.M. Road
Chikkamagaluru, Karnataka
Tel.: +91-8861518868
E-mail: publish@iiponline.org

IMPRINT: I I P

CamScanner

Contents

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1.	Challenges and Opportunities of Online Education in Higher Education It's Concern and Relevance **-Dr. Yashovardhan G. Singh**	1
2.	Effects of Online Education **-Prof. Dr. Hemlata G. Dhage**	11
3.	Online Learning: Advantages & Disadvantages **-Prof. Dr. Sanjay P. Kale**	15
4.	Online Learning, Challenges & Solutions in The Covid-19 Era **-Mr. Sunil Rambhau Thorat**	19
5.	The Impact of Online Learning on Learners' Education and Health **-Dr. Sunil S. Kedar**	31
6.	Significant Shortcomings of The Online Education System in The Present Indian Context **-Dr. Mohammad Azeemuddin**	42
7.	Online Education – Beyond The Myths And Facts **-Dr. Sandip B. Dongare**	54
8.	Challenges of Persian Language Teaching in The Current Online Education System **-Asst. Prof. Sayyad Sajjad Sayyad Mushtaque**	57
9.	Online Education to class not to Mass, a Digital Inequality a Review **-Dr. Suresh D. Bansod**	64
10.	Problems Faced by Students and Teachers in Online Education **-Mr. Shubham Purushottam Dhonde**	67
11.	An Assessment of The Implementation of Printed Modular Distance Learning in The New Normal Infanta **-Leonardo F. Combalicer – Allan M. Penamora**	72
12.	Impact of Online Courses on Education **-Mangalavati G. Pandey**	82

CamScanner

13. Teacher's Role in Online Education: a Radical Shift and a Way Forward 88
-Asst. Prof. Savita Joon

14. Online Teaching and Learning : Advantages and Disadvantages 94
-Dr. Rajesh M. Deshmukh

15. Online Education: Opportunities & Career 99
-Mr. Manoj V. Jagtap

16. Impact of E-Learning During Covid in India 104
-Sangeeta - Sumit Kumar

17. Emerging Education Technologies in The Post-Covid Era 108
-Dr. Yogesh K. Agrawal

18. Impact of Online Education on Students 112
-Smt. Manisha Rajput

19. Impact of Covid-19 on Education 118
-Mr. Sandipan Babasaheb Jige

20. Ethical Issues in Online Education 125
-Dr. Vandana K. Mishra

21. Impact of Online Education on Students 131
-Manoj M. Pimple

22. Online Education: Merits and Demerits 134
-Dr. Amit. Y. Kapoor

23. An Analytical Study on Problems Faced by Teachers in Online Education 139
-Dr. Jyoti H .Lahoti

24. Online Education: Pros and Cons 144
-Agarsana T K

25. The SWOC Analysis of Online Learning During Covid-19 Pandemic 146
-Prasanna R Kovath - Angayarkanni. T

26. Impact of Online Edcuation on Students 152
-Jyoti Kashiv

CamScanner

Online Teaching and Learning- Advantages and Disadvantages

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

I. Introduction

According to Mya Poe and Matha L. A. Stassen, The term online learning or, as it is sometimes called, distance learning includes a number of computer-assisted instruction methods. Online learning is most effective when delivered by teachers experienced in their subject matter. The best way to maintain the connection between online education and the values of traditional education is through ensuring that online learning is delivered by teachers, fully qualified and interested in teaching online in a web-based environment. According to Betty A. Barr and Sonya F. Miller, "Today's students are exposed to a technological era in which they are engulfed with an array of mobile technology and learning tools to include, ipads, computers, iphones, interactive audio or videoconferencing, webcasts, instructional videos via CD-ROMs or DVDs and computer-based systems transmitted through the Internet. Mobile devices provide education to students by allowing them to download necessary materials, immediately, to help fulfill requirements for issues they are confronted with daily. Digital learning tools such as webcams, electronic books, and audio devices for recording lectures, to be used by students at their convenience, are effective tools offered by educational institutions to increase students' success rate with course requirements." Online teaching is the process of educating others on virtual platforms. This type of teaching involves live classes, video conferencing, webinars, and other online tools. It provides a lot of freedom to individuals to learn, teach, and develop skills at their own pace. According to above analysis the main objective of this paper is to focus on Advantages and Disadvantages of Online Teaching and Learning.

II. Concept of Online Teaching

Online teaching is the process of educating others on virtual platforms. This type of teaching involves live classes, video conferencing, webinars, and other online tools. The online applications are developed and designed to facilitate easy learning and better understanding. The advancement in technology has improved the quality of distance education and increased the trend of e-learning. Online tutors and learners are becoming comfortable with computers and the internet. It is helping them to create a better virtual learning environment.

III. Concept of Online Learning

Online learning refers to an internet-based learning environment that can connect students of diverse backgrounds who boast different perspectives. A higher education institution will use a learning management system, or LMS, to facilitate online learning, which can take the form of asynchronous learning where students are

CamScanner

not required to be online at the same time, and utilize discussion threads and e-mails to complete coursework or synchronous learning where students must be online at the same time.

1. **Advantages of Online Teaching**: According to Stacy G following are the Advantages of Online Teaching or Online Classes.

   - **Online classes allow for deeper connections**:- Student-teacher access can be more streamlined via online learning outside of virtual lessons, as well—in particular, when it comes to email and chat communications. Often when a student asks a teacher a question in person either before or after class, the response is somewhat compromised. This is because the teacher is either getting ready for the lesson to come or "decompressing" from the class that has just occurred while likely fielding a stream of questions from a line of students. However, if a teacher receives a question by email or chat, they have the luxury of a little extra time and space to mull it over, eventually replying with a more well-thought out answer.
   - **Online classes allow for easier communication**:- For some students, online classes are a real game changer because they reduce all of the distractions that come with the traditional, in-person classroom, making it easier to focus and learn. Along with this reduction in distractions come more simplified modes of communication. For instance, a teacher can ask if students understand an equation that was just explained, and students can reply with a simple "thumbs up" or "thumbs down."
   - **Online classes are more accessible**:- Whereas students may have been previously limited such as geographically, financially, or physically to the education they could receive, online classes drastically alter the face of such access. With the accessibility afforded by online learning, more and more individuals are benefiting from these opportunities.
   - **Online classes are more flexible**:- Online classes are also more flexible for a variety of learning styles. Since no two students learn exactly the same way, students in online classes can create environments that are more conducive to their individual learning styles.
   - **Online classes are more personalized**:- Since it's impossible for online classes to function with the constant, physical presence of a teacher guiding students through all aspects of a course from lessons, to help with homework, to reminders about project due dates online classes can allow students to take greater control and ownership of their learning experience.

2. **Disadvantages of Online Teaching**: According to Veerendra following are the Disadvantages of Online Teaching or Online Classes.

   - **Lack of Good Internet connection**:- As we all know that online classes/learning are more flexible and accessible from anywhere conveniently with the help of a good internet connection. If you are failed to connect your phone or computer with good internet connectivity then you may miss a lot of

important stuff because of buffering. Also, for a good internet connection parents need to spend money on a monthly or yearly basis which is a disadvantage for poor and middle-class families.

- **Limited**:- Digital learning does not apply to all disciplines and subjects. Areas that require practical are like engineering, science, and other subjects cannot be implemented fully with digital classes. Moreover, some practicals cannot be learned virtually.
- **Lack of socializing skills**: As there is no socializing included in digital learning several students who study through digital mode cannot acquire socializing skills. Also, it may lead to a decrease in the cooperative skills of a student.
- **Expensive**:-It is also expensive for economically weaker students. Parents who are jobless due to covid cannot afford smartphones or computers for students' online learnings. In such cases, digital learning may be accessible but it's not readily affordable.
- **Health Issues**:- Many parents are worried about their child's health as it is unhealthy to sit for hours in front of a computer screen. Looking at the screen for too long can also damage their eyesight. Not only that, back problems due to incorrect sitting positions may arise.

3. **Advantages of Online Learning**: According to Kelsey Miller following are the Advantages of Online Learning.

- **Refined Critical-thinking Skills**: - Online learning facilitates the ability to think critically about what you do every day. The goal in the classroom is to challenge to think differently. Critical thinking plays a role in any type of education; however, online learning forces todevelop critical thinking skills in ways that you might not have practiced in an in-person classroom setting.
- **New Technical Skills**:- Online Learning also equates to strong technical skills, a definite plus for any job seeker. As part of coursework will likely need to utilize digital learning materials, get familiar with new tools and software, and troubleshoot common issues.
- **A Broader, Global Perspective**:- In Online Learning the ability is to log on from any location, class discussions feature a broader range of perspectives, helping student enhance their own cross-cultural understanding. Students then not only have the opportunity to network with people from around the globe, but can also broaden their perspective and become more culturally aware.
- **Improved Virtual Communication and Collaboration**:- Learning to work with others in a virtual environment can make student a more effective leader. Student will develop critical leadership skills by utilizing specialized knowledge, creating efficient processes, and making decisions about best communication practices, such as what should be discussed in-person or electronically.
- **Added Flexibility and Self-Paced Learning**:- The flexibility of an online program provides individuals with the opportunity to learn while still working and growing professionally. When learning online, student can revisit past

CamScanner

material or stop the lecture to perform additional research or organize your notes.

4. **Disadvantages of Online Learning**: According to Sander Tamm following are the Disadvantages of Online Learning.

- **Online student feedback is limited**: - In traditional classrooms, teachers can give students immediate face-to-face feedback. E-Learning, on the other hand, still tends to struggle with student feedback. Students completing regular assessments become dissatisfied when they experience a lack of personalized feedback.
- **E-Learning can cause social Isolation**: - The E-Learning methods currently practiced in education tend to make participating students undergo contemplation, remoteness and a lack of interaction. As a result, many of the students and teachers who inevitably spend much of their time online can start experiencing signs of social isolation, due to the lack of human communication in their lives.
- **E-Learning requires strong self-motivation and time management skills**:- Lack of self-motivation among students continues to be one of the primary reasons why students fail to complete online courses. In traditional classrooms, there are numerous factors which constantly push students towards their learning goals. Face-to-face communication with professors, peer-to-peer activities, and strict schedules all work in unison to keep the students from falling off track during their studies.
- **Lack of communicational skill development in online students**:- E-Learning methods are proven to be highly effective at improving the academic knowledge of the students. However, developing the communicational skills of the students is an area often neglected during online lessons. Due to the lack of face-to-face communication between peers, students and teachers in an online setting, the students might find that they are unable to work effectively in a team setting.
- **E-Learning lacks face-to-face communication**:- The lack of face-to-face communication ties together with many of the previously mentioned disadvantages of online learning. A lack of any kind of face-to-face communication with the instructor inhibits student feedback, causes social isolation, and could cause students to feel a lack of pressure.

IV. Conclusion

From the above analysis of data collected by secondary source it is concluded that there are Advantages and Disadvantages of Online Teaching and Learning. The Advantages of online teaching are such as online classes allow for deeper connections, Online classes allow for easier communication, Online classes are more accessible, Online classes are more flexible, Online classes are more flexible and Online classes are more personalized. As well as there are some disadvantages of online teaching such as Lack of Good Internet connection, Limited, Lack of socializing skills, Expensive and Health Issues. The Advantages of online Learning are such asRefined

CamScanner

Critical-thinking Skills, New Technical Skills, A Broader, Global Perspective, Improved Virtual Communication and Collaboration and Added Flexibility and Self-Paced Learning. As well as there are some disadvantages of online learning such asOnline student feedback is limited, E-Learning can cause social Isolation, E-Learning requires strong self-motivation and time management skills,Lack of communicational skill development in online students and E-Learning lacks face-to-face communication. Even there are Advantages and Disadvantages of Online Teaching and Learning but in future better Learning outcome can be ensured in online teaching and learning process.

Reference

[1] Mya Poe and Matha L. A. Stassen (2002), Teaching and Learning Online Communication, Community, and Assessment- A Handbook for UMass Faculty.
[2] Betty A. Barr and Sonya F. Miller (2013), Higher Education: The Online Teaching and Learning Experience.
[3] Kelsey Miller (2019), The Benefits of Online Learning.
[4] Sander Tamm (2020), Biggest Disadvantages of E-Learning.
[5] Stacy G (2020), Benefits Of Online Learning: A Teacher's Perspective.
[6] Veerendra (2021), Advantages and Disadvantages of Online Classes.

CamScanner

संपादकाचा परिचय

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

शिक्षण : B.A. – E.Lit., H.Lit., Gop., Soc., Pol., Sci., History
M.A.–History (SET- NET & Ph.D), M.A.- Pol. Sci., Sociology, Marathi Lit., Sub. Communication, D. Ed., B.Ed., B.Com., H.R.F.C., C.C.H.R.E.

निवास : ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, आकांक्षा विहार, मनोर मांगल्य मागे, ओल्ड बायपास रोड, अमरावती. मो. नं. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

- महाराष्ट्रातील नामांकित संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती, इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक येथून विविध विषयात पदव्या व पदव्युत्तर पदव्या प्राप्त.
- इ.स. डिसेंबर २००३ मध्ये UGC-SET परीक्षा पहिल्याच प्रयत्नात उत्तीर्ण तसेच इ.स. जून २०१९ मध्ये UGC-NET परीक्षा उत्तीर्ण.
- इ.स. १९९५ पासून २००८ पर्यंत अमरावती जि.प. शिक्षक म्हणून शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत.
- तर श्री दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट अंतर्गतच्या अमरावती येथील तक्षशीला महाविद्यालय येथे इ.स. २००८ पासून इ.स. २०१६ पर्यंत इतिहास विभाग प्रमुख आणि सद्यस्थितीत याच मातृसंस्थेच्या अमरावती येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय येथे इतिहास विभाग प्रमुख कार्यरत.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये, कार्यशाळामध्ये सक्रीय सहभाग.
- विविध दैनिक वर्तमानपत्रा मध्ये विविध विषयावर लेखन.
- विविध UGC Approved, Peer reviewed आणि Referred journal मध्ये विविध विषयावर शोध निबंध प्रकाशित.
- UGC Sponsored "An Investigation into the Historical and Archaeological Heritage of Amravati District of Vidharbha" या विषयावर Minor Research Project पूर्ण
- इ.स. २०१५ मध्ये संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती मधून 'अचलपूर शहराची नगररचना, स्थापत्य विविध वास्तू - एक चिकित्सक विश्लेषण' या विषयात इतिहासाची आचार्य पदवी Ph.D. प्राप्त.
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती द्वारा POST GRDUATE TEACHER' म्हणून मान्यता प्राप्त.
- आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक – संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती.
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शक व कौन्सिलर

प्रकाशन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उत्तम नगर, अमरावती

9 788194 883326

समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

ओमप्रकाश सा. बोबडे

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

♦ संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
मो. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

♦ प्रकाशक : **प्राचार्य,**
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

♦ आवृत्ती : **प्रथम**

♦ प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**

♦ ISBN : 978-81-948833-2-6

♦ © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

♦ अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**

♦ मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**

♦ किंमत : रु. २००

सर्व हक्क सुरक्षित. या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचाराशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील

शुभेच्छा संदेश

आमच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती येथील इतिहास विभागप्रमुख **मा. डॉ. ओमप्रकाश बोबडे** यांचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवन कार्यावर आधारित **'समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर'** हा संपादित ग्रंथ ६ डिसेंबर या डॉ. बाबासाहेबांच्या स्मृतिदिनी प्रकाशित होत आहे याचा मनस्वी आनंद वाटतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या जीवनात केलेला संघर्ष हा जनसामान्यांनाच नव्हे तर बुद्धिजिवी लोकांना देखील तो प्रेरणादायी वाटतो. डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, इतिहास इत्यादी विषयातील ज्ञानाला तोड नव्हती. त्यामुळे त्यांनी आपली ग्रंथ निर्मिती करतांना केलेली संशोधनात्मक मांडणी, काढलेले निष्कर्ष हे आजही तंतोतंत उतरतात हे कोणीही नाकारु शकत नाही.

प्रस्तुत संपादकांनी **'समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर'** हा ग्रंथ प्रत्यक्षात साकारण्यासाठी घेतलेले कष्ट, परिश्रम हे खरोखर कौतुकास पात्र आहेत. या ग्रंथातून ज्या - ज्या लेखकांनी डॉ. आंबेडकरांच्या विविध कार्यास आपल्या लेखणीद्वारे स्पर्श केला. या लेखकांअभावी हा ग्रंथ प्रकाशित होऊ शकला नसता, त्यामुळे या सर्व लेखकांचे देखील मनापासून अभिनंदन करतो आणि **'समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर'** या डॉ. ओमप्रकाश बोबडे यांच्या संपादित ग्रंथास पुढील वाटचालीसाठी अनंत शुभेच्छा देतो.

धन्यवाद !

डॉ. सुनीलकुमार चव्हाण
प्राचार्य,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

माहितीचा उपयोग हा सर्व समाजासाठी, इतिहास संशोधनासाठी, इतिहास प्रेमीसाठी व नव संशोधकांसाठी होईल.

या संपादित पुस्तकाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचे ऐतिहासिक मंथन स्मरणात राहावे म्हणून विविधांगी आमंत्रित लेखाचे पुस्तक संपादित केले आहे. या स्मरणीय संपादित पुस्तकाकरिता विविध महाविद्यालयाच्या प्राध्यापकांनी, संशोधकांनी संशोधनलेख पाठवून माझ्या संपादन कार्याला प्रेरणा दिली त्या बाबत सर्वांचे आभार व्यक्त करतो. या संपादित पुस्तका करिता आदरणीय मंडळींनी शुभेच्छा पाठविल्यात त्यांचेही आभारी आहोत. ट्रस्टच्या संस्थापक अध्यक्षा मा. आईसाहेब डॉ. कमलताई रा. गवई यांचे आशीर्वाद. संस्थाध्यक्षा सौ. कीर्तीताई राजेश अर्जुन यांनी दिलेली सततची प्रेरणा, केलेले मार्गदर्शन त्यामुळे त्यांचाही मी आभारी आहो. तसेच या संपूर्ण संपादन प्रक्रियेत प्रारंभापासून ते शेवटपर्यंत प्रामाणिक मदत करणारे माझे मार्गदर्शक ट्रस्टचे सचिव मा. प्रा . पी. आर. एस. राव सर यांचे आभार मानण्याऐवजी त्यांच्या ऋणातच राहणे मला योग्य वाटते.

तसेच या संपादित पुस्तकाकरिता ज्या थोर आंबेडकरवादी विचारवंताची प्रस्तावना लाभली असे डॉ. प्रदीप आगलावे सर यांचाही मी मनापासून आभारी आहो. तसेच हे संपादित पुस्तक निर्मित करण्यात मोलाचे योगदान देणारे अथर्व ग्राफिक्सचे संचालक श्री गजानन ढोले या सर्वांचे मी हार्दिक आभार मानतो.

हे पुस्तक संपादित करतांना महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील कुमार, मराठी विभागप्रमुख, प्रा. डॉ. पी. जी. राठोड, आय. क्यू. ऐ. सी. डायरेक्टर डॉ. शुद्धोधन कांबळे,विशेष सहाय्य करणारे प्रा. दिलीप वानखडे यांसह सर्व प्राध्यापक वृंद, शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांनी वेळोवेळी मदत केली त्यांचा उल्लेख करणे मी माझे कर्तव्य समजतो.

शेवटी पुन्हा संशोधन लेख पाठविणाऱ्या सर्वांचे आभार मानतो व येणाऱ्या नुतन वर्षाच्या सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा देतो....

आपल्या सर्वांचे पुनःश्च मनःपूर्वक धन्यवाद !

– संपादक

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
१)	कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. राजू भा. खरडे	१
२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार प्रा. डॉ. महेश गोमासे	६
३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक विचार व कामगिरी प्रा. डॉ. विजया साखरे	१०
४)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन डॉ. जगदीश द. हेंडवे	२१
५)	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण व्यवस्था डॉ. सुभाष रा. रगडे	२८
६)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार प्रा.वडितके शंकर गोरक्ष	३९
७)	लोकशाहीचा पाया म्हणजेच डॉ. आंबेडकरांचे संविधान प्रा. डॉ. रवींद्र पुंडलिक झनके	४२
८)	बॅरिस्टर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राज्य समाजवाद प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा	४८
९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सत्याग्रह प्रा. डॉ. सौ. रूपाली गोवर्धन दिकोंडा	५३
१०)	बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार डॉ. कविता एन. मालोकार (हिरुळकर)	५९
११)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार अे. बी. वरघट	६७
१२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार प्रा. डॉ. मंजुषा ह. धापुडकर	७५

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	पा. नं.
१३)	राजर्षी शाहू महाराज – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे समविचारी पुरस्कर्ते डॉ. नरेंद्र सुखदेवराव वानखडे	८०
१४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोती पद्धती नष्ट करण्यासाठी दिलेला लढा डॉ. गोविंद तिरमनवार	८७
१५)	डॉ. बी.आर. आंबेडकरांच्या विचारांमध्ये लैंगिक न्यायासाठी महिला आरक्षण डॉ. आशिष दि. काळे	९२
१६)	परिवर्तनाचा कल्पवृक्ष बोधिसत्व डॉ. आंबेडकर डॉ. पी. जी. राठोड	९९
१७)	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा. ज्योती सोपान टाले	१०२
१८)	भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन प्रा. दीपाली पडोळे	१०५
१९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक विचार प्रा. सिम्रेला राजेश देशमुख	१०९
२०)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्म दीक्षा : एक विश्लेषण डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे	११३
२१)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचारांचे महत्त्व डॉ. राजेश एम. देशमुख	११७
२२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य – एक आढावा प्रा. एस. के. तंत्रपाळे	१२३

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	पा. नं.
२३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे	१२९
२४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
२५)	जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
२६)	मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वप्निल वि. मानकर	१४९
२७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार देविदास गेंदुजी पेटांगे	१५५
२८)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ नारायण थोरात	१६५
२९)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
३०)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण एस. कुमार मेश्राम	१८३
३१)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
३२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
३३)	भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब [illegible]	

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	पृ. नं.
34)	**Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts on education** Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	208
35)	**Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature** Dr. Shuddhodhan P. Kamble	217
36)	**Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar** Dr. Naval D. Patil	221
37)	**Women's Reservation for Gender Justice in Dr.B. R. Ambedkar's Thoughts** Mr. Nitesh Wasudeorao Gulsundare	227

कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. राजू भा. खरडे

स्व. राजेंद्रसिंह उर्फ बाबा व्यास कला वाणिज्य महाविद्यालय, कोंढाळी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर थोर विचारवंत, महान अर्थतज्ञ, दलित वर्गाच्या विकासासाठी सतत प्रयत्न करणारे, आणि भारतीय संविधान निर्माण करुन सर्वांना समान अधिकार प्रदान करणारे महान व्यक्ती होते. इंग्लंड सारख्या जगावर राज्य करणाऱ्या देशातील स्त्रीयांना मतदानाच्या हक्कासाठी सरकारसोबत लढा द्यावा लागला. पण डॉ. आंबेडकरांनी उत्कृष्ट संविधान निर्माण करुन स्त्री-पुरुषांना समान अधिकाराबरोबर, मतदानाचा अधिकार देऊन बरोबरीचा दर्जा दिला. यावरुन त्यांचा स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन लक्षात येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे कामगारांचे कैवारी सुद्धा होते. कामगार मजूर वर्गाच्या उत्थानासाठी, विकासाकरिता, त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी विशेष कार्य केले. डॉ. आंबेडकरांना कामगाराविषयी अतिशय कळवळ होती. डॉ. आंबेडकरांना ज्याप्रकारे दलित वर्गासाठी आयुष्यभर लढा दिला. त्याचप्रकारे कामगारांच्या हिताच्या दृष्टीनेही त्यांनी मोठा लढा देऊन, फार महत्वपूर्ण कार्य केले आहे. आज भारतात कामगार व मजुरवर्गाला जे मोठ्या प्रमाणात अधिकार मिळालेले दिसत आहे. त्याचा पाया डॉ. आंबेडकरांनी रचला आहे. हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना :

कामगार व मजुरांच्या समस्या राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर मांडण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. या मजूर

न्यायमूर्ती गजेंद्रगडकर म्हणाले: 'जोपर्यंत लोकसंख्येच्या दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांना त्वरीत आणि उदारतेने प्रोत्साहन दिले जात नाही, तोपर्यंत सामाजिक आणि आर्थिक समानता प्रस्थापित करण्याचा आदर्श साध्य होणार नाही. राजकीय स्वातंत्र्य आणि अगदी मूलभूत अधिकार या प्रस्तावावर कोणीही वाद घालू शकत नाही. मागासवर्गीय, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांच्यासाठी फारच कमी अर्थ किंवा महत्व असू शकते, जोपर्यंत मागासलेपणा आणि विषमता समानता आणि लैंगिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महिला आरक्षण आवश्यक आहे.

संदर्भ

- अहिर, डी.सी. (१९९०) 'डॉ. आंबेडकरांचा वारसा' बी.आर. पब्लिशिंग कॉर्पोरेशन, नवी दिल्ली
- 'हिंदू महिलांचा उदय आणि पतन', महाबोधी (कलकत्ता), ५९.५-६, १३९-१५१, १९५०. आर्य सुधा, महिला लैंगिक समानता आणि राज्य, दीप आणि दीप प्रकाशन, नवी दिल्ली. २०००.
- आर्य, सुधा, (२००) महिला लैंगिक समानता आणि राज्य, दीप आणि दीप प्रकाशन, नवी दिल्ली.
- डॉ. विनता बेलिमन 'Dr. B. R. Ambedkar's Vision for Women Empowerment' खंड ६, अंक २ एप्रिल २०१८ | ISSN: २३२०-२८८२ IJCRT १८९२८३८ International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT) www.ijcrt.org I

घोपडम, व्ही.एम. आणि मेंटोवा, एल. २००५. महिला सक्षमीकरणाचे मोजमाप: नागरी, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये सहभाग आणि अधिकार. op.cit., pp. 389-412.

सिंगारिया, डॉ. एम.आर., डॉ. बी.आर. आंबेडकर आणि भारतातील महिला सक्षमीकरण, केरर जर्नल्स जर्नल ऑफ रिसर्च इन ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्स, खंड २ व अंक १, २०१४.

भारताचा घटनात्मक कायदा, जे.एन. पांडे.

भारत सरकार: महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण २००१,

महिला आणि बाल विकास विभाग, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली, २००१.

सिंगारिया, डॉ. एम.आर.; डॉ बी आर आंबेडकर आणि भारतातील महिला सक्षमीकरण, मानवता आणि सामाजिक विज्ञानातील संशोधन जर्नल केरर जर्नल, खंड २ व अंक १, २०१४.

◆ ◆ ◆

परिवर्तनाचा कल्पवृक्ष बोधिसत्व डॉ. आंबेडकर

डॉ. पी. जी. राठोड

मराठी विभागप्रमुख,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

उत्तम नगर, अमरावती.

भारतभूमी ही संस्कृती आणि इतिहास लाभलेली पावनभूमी आहे. जगातल्या सर्वच देशांहूनही आपल्या धर्मनिरपेक्षतेने संपूर्ण जगावर छाप टाकणारी येथील 'लोकशाही' ही प्रबळ आहे; आणि या लोकशाहीच्या पाठीचा मजबूत कणा 'भारताचे संविधान' मानले गेलेले आहे. या संविधानाचे शिल्पकार म्हणून ज्यांचा जगात गर्वाने नामोल्लेख केला जातो ते भारतीयांचे अनमोलरत्न म्हणजे विश्वभूषण, महामानव, बोधिसत्व डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर होत.

रत्नांच्या उच्चकोटीतील सदाचाराची नीतिमत्ता ज्यांना जन्मत:च लाभलेली होती, असे आमचे बाबासाहेब! बाबासाहेबांचे समग्र जीवनच त्यांच्या अफाट प्रतिभेवरच अवलंबून होते. जगातल्या इतिहासातही इतके तास अभ्यास करणारा विद्यार्थी कदाचित अद्यापही जन्मलेला नाही. समाजसेवा व अभ्यास या व्यतिरिक्त कोणत्याही 'विलासाला' बाबासाहेब बळी पडलेले नाहीत. अथवा त्यांना तो 'विलास' प्रलोभित करू शकला नाही.

त्यांनी कधीही तत्वांशी तडजोड केली नाही. रत्नाच्या बाजारात हिरे, माणिक, पाचू असे अनेक विविध रत्नांचे मूल्य कमी-जास्त प्रमाणात असतात. परंतु जगातल्या कुठल्याही देशात बाबासाहेबांसारखं अनमोल रत्न समाजाच्या कोणत्याही क्षेत्रात मिळणे विरळंच. त्याकाळचे ज्ञानयोगी बाबासाहेब आणि आजचे ज्ञानयोगीही बाबासाहेबच

आहेत, हे त्रिकाल सत्य नाकारता येत नाही. ग्रंथाच्या सान्निध्यात खरेखुरे रमून जाणाऱ्या बाबासाहेबांची ज्ञानतृष्णा अमर्याद होती म्हणून 'तेच' खरेखुरे ब्राह्मण होते. परंतु रूढीग्रस्त समाजात मात्र ते अस्पृश्यच होते. परंतु परिवर्तनवादी युगात आज रूढीग्रस्त समाजांनीही बाबासाहेबांच्या विद्वतेला मोलाचे स्थान दिले आहे. हेच बाबासाहेबांच्या 'ज्ञान कर्तृत्वाचे' गुपीत आहे.

तलवारीच्या धारेप्रमाणे बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेतील सामाजिक परिवर्तनाच्या लेखणीतील 'मुकनायक', 'बहिष्कृत भारत', 'प्रबुद्ध भारत' यांतील अग्रलेख म्हणजे समाज जाणिवेच्या सुधारणेचे सर्वांगीण प्रवेशद्वार होते. 'पुनश्च हरिओम!', 'अस्पृश्यता निवारणाचा पोरखेळ', 'दुःखात सुख', 'आमचे टीकाकार', 'ढोंगीपणा, माथेफिरूपणा व गैरमुत्सद्दीपणा', 'अस्पृश्यता सत्याग्रहाची सिद्धी', 'अस्पृश्योन्नतीचा आर्थिक पाया', 'बहिष्कृत भारताचे ऋण हे लौकिक ऋण नव्हे काय? 'आजवरही होतो तुझे सत्तेखाली, तोबरी तो केली विटंबना' इत्यादी त्यांचे अग्रलेख त्याकाळी पांढरपेशाचा चेहरा उजळ करताना दिसतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे धर्माच्या बाबतीतही गाढे अभ्यासक होते. बौद्ध धर्म स्वीकारण्याआधी बाबासाहेबांनी त्यातील इतरही तत्त्वांचा सखोल अभ्यास केला होता. पहिला गुरू तथागत बुद्ध, दुसरा गुरू संत कबीर, तिसरा गुरू महात्मा फुले यांना त्यांनी आपले गुरू मानले व त्यांनी दाखविलेल्या विशाल विचारांच्या मार्गावर आपली समाजसेवा 'व्रत' मानून पूर्णत्वास नेली व बौद्ध धर्माचे उपासक बनले. बौद्ध दीक्षा 'नाग' लोकांच्या वस्तीतून घेतल्यानंतर माझा पुनर्जन्म झाला आहे, असे भावोद्गार त्या प्रसंगी त्यांनी काढले होते.

समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अहोरात्र झटणारे बाबासाहेब केवळ समाजोन्नतीलाच जीवनाचे अंतिम ध्येय मानत होते. रोखठोक विचार मांडण्याचे धैर्य केवळ बाबासाहेबांतच दिसून येते. ते म्हणत, 'केवळ एखादी गोष्ट मी तुम्हाला सांगतो म्हणूनच ती सत्य असली पाहिजे असे तुम्ही बिलकूल मानू नका; ती तुमच्या विचारशक्ती व तर्कशक्तीला पटत असेल, तरच तुम्ही खरी माना; नाहीतर ती खुशाल टाकून द्या.'

बऱ्याच प्रसंगी बाबासाहेबांना अस्पृश्य आहे म्हणून मानापमानाला तोंड द्यावे लागत होते. कोल्हापूर संस्थानात राजर्षी शाहू महाराज हे अस्पृश्यता निवारणाचे शिक्षण प्रसाराचे आणि समाज सुधारणेचे कार्य मोठ्या धडाडीने करीत होते. अस्पृश्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था त्यांनी केली होती. एका मित्राच्या मध्यस्थीने आंबेडकरांची व शाहू महाराजांची भेट झाली. तेव्हा खूष होऊन वृत्तपत्र काढण्यास शाहू महाराजांनी त्यांना आर्थिक साहाय्य देऊन प्रोत्साहित केले होते.

बेकारीसोबतच आर्थिक परिस्थितीचे भयंकर दुःख त्याही वेळी बाबासाहेबांनी अनुभवले होते. वाचनाचा छंद पूर्ण करण्यासाठी त्यांनाही कर्ज घ्यावेच लागले. सामाजिक विषमतेबरोबरच आर्थिक विषमतेचे चटकेही बाबासाहेबांनी सोसले आहेत आणि तप्त झोत भट्टीत बाबासाहेबांचे आयुष्य उजळून निघाले ते समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी.

डरकाळी फोडून वनात आपले अस्तित्व निर्माण करणाऱ्या वनराज सिंहासारखे एक दिवस जगा! शंभर दिवस शेळीप्रमाणे लाचारीचे जीवन जगण्याला अर्थ नाही, असा मोलाचा संदेश दीनदलित-दुबळ्यांना बाबासाहेबांनी देऊन त्यांचा आत्मविश्वास वाढविला होता. कर्तव्य पार पाडीत असताना, जसे विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते त्याप्रमाणे बाबासाहेबांनी सामाजिक, राजकीय जीवनात अनेक कठीण प्रसंगांना सामोरे जाऊन बाबासाहेबांसारख्या बाबासाहेबच ही सत्यता जगाला दाखवून दिली आहे.

संदर्भ सूची :-

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ स.पा.प्रा. गवळी.
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषणे, महाराष्ट्र शासन, २०००.
३) आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत - प्रा. आर.एम.गोखले.
४) राजकीय विचारवंत (पाश्चिमात्य आणि भारतीय) - श.गो.देवगावकर, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
५) भीमराव अम्बेडकर - डब्ल्यू एन. कुबेर.
६) भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार - डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे

◆ ◆ ◆

CamScanner

डॉ बाबासाहेब आबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य

प्रा. ज्योती सोपान टाले
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
उत्तमनगर अमरावती.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते व्यक्तीला अस्तित्वाची क्षमतांची आणि सामर्थ्याची जाणीव करून देते ते म्हणजे शिक्षण होय. उच्च विद्याविभूषित शिक्षणतज्ज्ञ प्राध्यापक असलेले डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे एक आघाडीचे जागतिक विचारवंत होते. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्यात सर्वात जास्त महत्त्व शिक्षणाला दिले आणि शिक्षणामुळेच मनुष्य उत्कर्ष करू शकतो असे त्यांनी प्रतिपदीत केले. 'शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीचा जन्मसिध्द हक्क आहे आणि हा अधिकार कुणालाही नाकारता येणार नाही' असे शिक्षणाबाबत डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांच्या काळातील 'सर्वात शिक्षित' व्यक्ती होते. त्यांची शैक्षणिक योग्यता विद्वत्ता आणि प्रतिभा एवढी व्यापक आणि अतिभव्य आहे की त्यांना जगातील सर्वात बुद्धिमान व्यक्ती तसेच 'सिम्बॉल ऑफ नॉलेज' म्हणून ओळखले जाते.

ज्ञानसूर्य डॉ बाबासाहेब आबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य समाजासाठी फार महत्त्वपूर्ण आहे. बाबासाहेब हे असामान्य व कुशाग्र बुद्धिमत्ता असलेले उच्च विद्यासंपन्न मनुष्य होते. त्यांचे सामाजिक तसेच शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठे योगदान आहे. त्यांचे जीवन कार्य आणि विचार आजही सर्वांसाठी प्रेरणादायी आहेत. डॉ बाबासाहेब हे एक आघाडीचे शैक्षणिक विचारवंत होते. त्यांचे शैक्षणिक विचार आणि शैक्षणिक योगदान महत्त्वपूर्ण आहे त्यांची शैक्षणिक कारकीर्द अतिशय भव्य व प्रेरक आहे. डॉ बाबासाहेब

आंबेडकर हे उच्च विद्याविभूषित शिक्षणतज्ज्ञ होते. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे आणि जो ते प्राशन करेल तो वाघासारखा गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही असे त्यांनी म्हटले आहे. प्राचीन हिंदू समाजातील जातीच्या नियमानुसार कनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्याचा हक्क नव्हता तर केवळ उच्च जातींना शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता.

शैक्षणिक जागृती :

हजारो वर्षापासून शिक्षण नाकारलेल्या कनिष्ठ जातीमध्ये अज्ञान व निरक्षरता होती. त्यामुळे उच्च जाती हलक्या प्रतीची कामे स्वतः न करता कनिष्ठ जातींकडून करून घेत. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कनिष्ठ जातींना त्यांच्या या दयनीय स्थितीचे कारण शिक्षणाचा अभाव हेच आहे याची जाणीव करून दिली. कनिष्ठ जातीतील लोकांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवावे यासाठी त्यांना प्रोत्साहन दिले.

या मुलांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती. गणवेश, भोजन व निवारा अशा सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या अनुयायांना 'शिका,संघटित व्हा' असा संदेश दिला.

बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना :

कनिष्ठ जातीतील लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व त्यांची सामाजिक आर्थिक स्थिती सुधारावी म्हणून २० जुलै १९२४ रोजी मुंबई येथे डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत हितकारणी सभा' या संस्थेची स्थापना केली. या संघटनेच्या वतीने सोलापूर येथे ४ जानेवारी १९२५ रोजी एक वसतिगृह सुरू करून दलित गरीब विद्यार्थ्यांना निवास भोजन कपडे व शैक्षणिक साधनसामुग्री पुरवली. डॉ आंबेडकरांनी या वसतिगृहास सोलापूर नगरपालिकेकडून रू ४०,००० चे अनुदान मिळवुन दिले. या संस्थेने सरस्वती विलास नावाचे मासिक व एक मोफत वाचनालयही सुरू केले.

दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना :

१४ जून १९२८ रोजी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. दलितांच्या माध्यमिक शिक्षणाची सोय करणे हे या संस्थेचे मुख्य ध्येय होते. माध्यमिक शिक्षणाची जबादारी पेलण्यास ही संस्था समर्थ नसल्याने दलित विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी मुंबई सरकारने या संस्थेस मदत करावी असे आवाहन बाबासाहेबांनी केले. त्यामुळे मुंबईच्या गव्हर्नरने ८ ऑक्टोंबर १९२८ रोजी माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी ५ वसतिगृहे मंजूर केली.तसेच गव्हर्नरने दरमहा रु ९०००/- अनुदानही वसतिगृहाना मंजूर केले. जेव्हा ही रक्कम खर्चासाठी कमी पडू लागली तेव्हा डॉ आंबेडकरांनी मुस्लिम व पारसी समुदायातील धर्मादाय संस्थांकडून व इतर काही देणगीदारांकडून आर्थिक मदत मिळवली.

CamScanner

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना :

अस्पृश्यांसह निम्न मध्यमवर्गांस उच्च शिक्षण देण्यासाठी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना केली.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या संस्थेच्या वतीने सन १९४६ मध्ये मुंबई येथे सिध्दार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय, सन १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. सन १९५३ मध्ये मुंबईत सिध्दार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय तर १९५६ मध्ये मुंबई सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सर्व समाजासाठी सुरू केले सध्या देशभरात या संस्थेची ३० पेक्षा जास्त महाविद्यालये आहेत.

निष्कर्ष:

हा लेख डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य या विषयासंदर्भात आहे. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठे योगदान आहे.

संदर्भ:

१) भीमपर्व : डॉ बाबासाहेब आंबेडकर - लेखक: शा. श. रेगे
२) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर- लेखक: डॉ. वा. ना. कुबेर

◆ ◆ ◆

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन

प्रा. दीपाली पडोळे
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
उत्तम नगर अमरावती

प्रस्तावना

भारताचे ऐतिहासिक अवलोकन केले असता भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते .भारतातील समाज रचनेमध्ये वाईट परंपरा रूढी परंपरा याचा पगडा होता. समाजात परंपरेनुसार बलुतेदारी पद्धत अस्तित्वात होती यातून समाज बंदिस्त चाकोरीबद्ध झाल्यामुळे व्यक्तींना त्या विशिष्ट परिस्थितीमध्ये जीवन जगावे लागत होते. इतिहासामध्ये अनेक उदाहरणे दिसून येतात जसे वर्णव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ही वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती त्यामुळे एका व्यवस्थेमधून दुसऱ्या व्यवस्थेकडे जाणे हे धार्मिक दृष्ट्या शक्य नव्हते. आणि अशा समाजाचा आर्थिक विकास साध्य होण्यास अनन्यसाधारण अडचणी निर्माण होत होत्या. परिणामी समाजातील सर्वच घटकांची प्रगती होऊ शकली नाही तसेच वर्णव्यवस्थेतील शेवटचा वर्ग जो इतक्या दयनीय अवस्थेत जीवन जगत होता समाज रचनेची अमानुष अवस्था अस्तित्वात होती. या परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही समावेश होतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर घेतले जाते. त्यांना आपण घटनाकार, कायदेतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ

CamScanner

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना :

अस्पृश्यांसह निम्न मध्यमवर्गास उच्च शिक्षण देण्यासाठी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना केली.

डॉ,बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या संस्थेच्या वतीने सन १९४६ मध्ये मुंबई येथे सिध्दार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय, सन १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. सन १९५३ मध्ये मुंबईत सिध्दार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय तर १९५६ मध्ये मुंबई सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सर्व समाजासाठी सुरू केले सध्या देशभरात या संस्थेची ३० पेक्षा जास्त महाविद्यालये आहेत.

निष्कर्ष:

हा लेख डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य या विषयासंदर्भात आहे. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठे योगदान आहे.

संदर्भ:

१) भीमपर्व : डॉ बाबासाहेब आंबेडकर - लेखक: शा. श. रेगे

२) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर- लेखक: डॉ. वा. ना. कुबेर

◆ ◆ ◆

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन

प्रा. दीपाली पडोळे

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय

उत्तम नगर, अमरावती

प्रस्तावना

भारताचे ऐतिहासिक अवलोकन केले असता भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते .भारतातील समाज रचनेमध्ये वाईट परंपरा रूढी परंपरा याचा पगडा होता. समाजात परंपरेनुसार बलुतेदारी पद्धत अस्तित्वात होती यातून समाज बंदिस्त चाकोरीबद्ध झाल्यामुळे व्यक्तींना त्या विशिष्ट परिस्थितीमध्ये जीवन जगावे लागत होते. इतिहासामध्ये अनेक उदाहरणे दिसून येतात जसे वर्णव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ही वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती त्यामुळे एका व्यवस्थेमधून दुसऱ्या व्यवस्थेकडे जाणे हे धार्मिक दृष्ट्या शक्य नव्हते. आणि अशा समाजाचा आर्थिक विकास साध्य होण्यास अनन्यसाधारण अडचणी निर्माण होत होत्या. परिणामी समाजातील सर्वच घटकांची प्रगती होऊ शकली नाही तसेच वर्णव्यवस्थेतील शेवटचा वर्ग जो इतक्या दयनीय अवस्थेत जीवन जगत होता समाज रचनेची अमानुष अवस्था अस्तित्वात होती. या परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही समावेश होतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर घेतले जाते. त्यांना आपण घटनाकार, कायदेतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ

CamScanner

अशा प्रकारे अर्थशास्त्र म्हणजे केवळ तांत्रिक मार्गदर्शन नव्हे तर त्याला एक सामाजिक भूमिका असते असे सुत्र अर्थशास्त्रज्ञ म्हणूनत्यांनी मांडले त्यांचे विचार काळाची सिमा ओलांडणारे होते. त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा पाया हा मानवी हक्क व समतामय विकास हा होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारने आर्थिक धोरणाची अंमलबजावणी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचविलेल्या अर्थिक धोरणावर झाली असती तर आज देशातील आर्थिक विषमतेला तोंड द्यावे लागले नसते. आणि त्या आर्थिक विकासाचा लाभ देशातील जनतेला निश्चितच मिळाले असते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराकडे दुर्लक्ष करून भारतीयांनी आपल्या पायावर धोंडा मारून घेतला आहे. हे नाकारता येत नाही. कारण डॉ. आंबेडकाचे आर्थिक तत्वज्ञान म्हणजे राष्ट्रला मानवाला त्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी लाभलेला प्रकाश आहे. डॉ. आर्थिक आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान सर्वांची गरज आहे. हे सत्य नाकारता येत नाही. प्राश्चात्य विचारवंताचे विवेचन कसे सदोष आहे. हे पुराव्यासह स्पष्ट करण्याची धमक त्यांच्या मध्ये रूपयाचा प्रश्न या ग्रंथामध्ये होते.

संदर्भ :-

१) डॉ. आंबेडकर बी. आर 'रूपयापुढील समस्या उगम व उपाय' अनुवाद एम. एम. यादव गेडो प्रकाशन, प्रकाशनस्थळ नमुद नाही २०११

२) डॉ. कुलकर्णी बी.डी., डॉ. हमखेरे एम. व्ही. 'आर्थिक विचार व विचारवंत' डायमंड पब्लीकेशन पुणे, २००८.

३) मुर्या अनिल, 'डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक धार्मिक राजकिय क्रांतीसूत्र', प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर-१२, १९

◆ ◆ ◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार

प्रा. सिम्प्रेला राजेश देशमुख
विनायक विद्यामंदिर, महाविद्यालय,
अमरावती

प्रस्तावना

प्राचीन संस्कृतीत स्त्रीला आदितत्त्व, आदिशक्ती, आदिमानव मानले जात होते. याच संस्कृतीच्या आदिपर्वात स्त्री ही सर्जनाची देवता मानली गेली. 'जन्म' ही बाब मानवजातीला पवित्र वाटत होती. त्यामुळे जिच्या उदरात जन्मरहस्य सामावलेले आहे, अशा स्त्रीविषयी तो काहीसा कृतज्ञ होता. मानवी जीवनाचे सातत्य राखणारी स्त्री ही पृथ्वीप्रमाणे सहनशील आणि नदीप्रमाणे सौम्य वाटत होती. समाजाने तिला सर्वधारक, सर्वपोषक, सर्वनियंत्रक मानले आणि तिचा गौरव केला; पण हळूहळू काळ पालटला. पुरुष सत्ताधारी बनल्यामुळे हिंसक आणि आक्रमक झाला. तो स्वामी झाला आणि त्याने तिला गुलाम केले. भोग्या बनली. तिची अशी विडंबनापूर्ण स्थिती बनण्याची कारणे अनेक आहेत. चातुर्वर्णासारख्या अनर्थकारी समाजरचना पद्धतीमुळे स्त्रीचे स्थान पार रसातळाला गेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एकोणीसशे छत्तीसच्या आपल्या 'जातीविच्छेद' या क्रांतिकारी अभिभाषणात म्हटले आहे की सामाजिक अधिकारासंबंधी मनु च्या मनुस्मृतीहून अधिक घृणास्पद आणि बदनाम धर्मशास्त्र या विश्वात नाही. जगाच्या कोणत्याही देशातील अन्यायासंबंधीचे उदाहरण या मनुस्मृतीच्या समोर ते फिके पडेल. वास्तविक हिंदू जातीमधील चालत आलेल्या भेदनीतीला ते तडा देऊ इच्छित होते. अस्पृश्यांच्या हलाखीच्या स्थितीची त्यांना जाण होती.

स्त्री जीवनाची जाणीव :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारानुसार माणसाने सुसंस्कृत होण्यासाठी त्याला फुरसतीचे क्षण मिळायला हवेत. स्वत चे पोट भरण्याच्या विवंचनेत त्याला वेळ तरी कुठून मिळणार? आणि संस्कारक्षम कसा होणार? पाठीमागे पोरवडा असलेल्या बाईला कष्ट करूनच त्यांच्या आणि स्वत च्या पोटाची खळगी भरावी लागतात. अशा वेळी तिचा विकास कसा होणार! तिच्या सर्वांगीण विकासाचा एक भाग म्हणून बाबासाहेबांनी कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व सांगितले. तिच्यातील संकुचित वृत्तीला आवाहन करीत म्हणाले की 'गर्भवती असतांना तुमची दृष्टी चपराशाच्या जागेकडे आशाळभूत न होता न्यायाधीशाच्या रिकाम्या झालेल्या खुर्चीकडे लागायला हवी. अशी दूरदृष्टी ठेवूनच 'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा, त्याचा तिन्ही लोकी झेंडा' म्हणत कर्तबगार मुलांची माता व्हायला हवे. तुमच्या कुशीत जन्म घेताना आम्हाला अभिमान वाटायला हवा. धन्यता वाटायला हवी.' मुलींचा विकास व्हावा म्हणून त्यांनी आपल्या भगिनींना सांगितले की मुलगा-मुलगी असा भेद करू नका. दारिद्र्यामुळे आजदेखील मुलगी घराबाहेर पडू शकत नाही कारण पुरेशा वस्त्रांचा अभाव! फाटक्या कपड्यांनी लज्जारक्षण होत नाही म्हणून ती उंबरठ्याबाहेर येऊ शकत नाही. अल्प स्वस्त मजुरीमुळे कशीतरी हाता-तोंडाची गाठ पडते. तिथे तिचा सर्वांगीण विकास कधी होणार? प्रत्येक चळवळीतील त्यांची जाण ही स्त्रीभोवती फिरत असे. आपल्या भाषणातून महिलांना उपदेश करताना ते म्हणायचे, 'आपल्या आयुष्याचा जोडीदार मुलींना निवडू द्या.' स्त्रीने स्वाभिमानाने जगावे असे म्हणत असताना तिच्याजवळ नीतिमत्ता असावी असा त्यांचा आग्रह होता म्हणूनच लग्न करून संसार करू इच्छिणाऱ्या वेश्यांची लग्ने त्यांनी करून दिली. चळवळीत प्रत्यक्ष सहभाग असणाऱ्या स्त्रियांना त्यांनी स्वतंत्र विचारमंच मिळवून दिला. त्यांनी चालविलेल्या वृत्तपत्रातून स्त्रियांच्या कार्याविषयीच्या तपशीलावरून हे समजते. 'जनता' वृत्तपत्राच्या कार्यकारिणीत दोन स्त्रिया कार्यरत होत्या. मजूर कामगार स्त्रियांसाठी सोयी उपलब्ध करून कामाच्या ठिकाणी पाळणाघरे असावीत असा त्यांचा आग्रह होता. मजूर स्त्रियांना बाळंतपणाची रजा दिल्यास आर्थिक विवंचनेच्या संकटातून त्या सुटाव्यात आणि त्यांचे स्वास्थ्य सुधारावे.

स्त्रीचे अधिकार :

आपल्या देशातील संस्कृतीला स्त्री शोषणाचे कोंदण असल्यामुळे ती निष्प्रभ ठरली आहे. अर्थव्यवस्थेने केलेले शोषण आणि जातिव्यवस्थेने केलेले शोषण यातून जरी स्त्री बाहेर पडली तरी धार्मिक शोषणामुळे ती अंध झाली आहे. महात्मा फुल्यांनी

सामान्य शेतकऱ्याचे धर्माच्या निमित्ताने किती आणि कसा प्रकारे शोषण केले आहे याचे जे वर्णन केले आहे ते स्त्रीबाबत मुद्धा लागू होते. भारतातील विविध तीर्थक्षेत्री मंदिरे निर्माण करण्यासाठी खेड्यापाड्यातून पैसा कसा गोळा केला जातो याची हकीगत देऊन अशा माध्यमातून पुन्हा कसे शोषण होते हे सांगितले. मंदिर म्हणजे स्त्रीमनाचा कमकुवतपणा. याच्या विळख्यातून ती सुटलेली नाही. तिची अंधश्रद्धा तिच्या सगळ्या कर्तृत्वाला वजा करीत आहे. निसर्गाशी समर्थपणे लढा देणारी स्त्री अंधश्रद्धेमुळे दुर्बळ बनते. मानवनिर्मित संकटाशी ती मुकाबला करू शकते; पण देव या संकल्पनेपुढे मात्र हतबल होते. बाबासाहेबांच्या मते ईश्वरी योजनेचा सिद्धान्त तर्काच्या कसोटीवर उतरणारा नाही. म्हणून तो मान्य करता येणार नाही. इतिहास घडविण्यासाठी माणसाचा मोठा वाटा आहे असे सांगून त्यांनी माणसाचे महात्म्य सांगितले आहे. हे तत्त्वज्ञान सांगण्यामागचा त्यांचा हाच हेतू होता की पुरुषाबरोबर स्त्रीचा स्वाभिमान जागृत व्हावा. माणसाला थोरपणा येण्यासाठी त्याच्यात बुद्धिमत्ता आणि नीतिमत्ता जागृत व्हावी. सचोटी याचाही मिलाफ व्हावा असे ते म्हणायचे, 'बुद्धी हाच प्रकाश' असे त्यांना वाटे

सामाजिक व राजकीय समता :

सामाजिक समतेच्या वाटचालीची ओळख स्त्रियांना झाल्यानंतर आपल्या भोगवट्याची जाणीव त्यांना झाली. आता प्रचलित व्यवस्थेला आव्हान द्यायचे मनात ठाणल्यामुळे बाबासाहेबांनी उभारलेल्या अनेक चळवळीत त्या सक्रिय झाल्यात. सर्व बाबींमध्ये निर्णय प्रक्रिया महत्त्वाची असते; पण त्याचे नियमन राजकारणातून होत असते; म्हणून आज स्त्रीला राजकारणात सहभाग महत्वाचा वाटतो. सर्व राजकीय पक्ष पुरुषी वर्चस्वाखाली आहेत. त्यामुळे राजकारणातील स्त्री-आरक्षणाचा प्रश्न म्हणजे बाहेरून पाठिंबा आणि आतून विरोध अशा स्थितीत आहे. बाबासाहेबांच्या मते स्त्रियांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यावर भर देणारी यंत्रणा अजूनही उपलब्ध झालेली नाही. आपल्या देशात निम्म्याहून अधिक समाज हा स्त्री-शूद्रांनी व्यापलेला असून त्यांना अत्यंत अवमानित आणि अमानुषपणे वागवले गेले. लोकशाही प्रणालीवर विश्वास ठेवणाऱ्या बाबासाहेबांना वाटत होते की या समाजात: प्रत्येकाला स्वतंत्र श्वास घेण्याची मुभा असावी. स्त्रीचा विकास झाला म्हणजे परिवार व्यवस्था मोडकळीस येईल अशी खुळचट कल्पना केली जाते; पण भगवान बुद्ध आणि बोधीसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्मरण करून हे निश्चितपणे सांगता येईल की प्रेम, समता, सहकार्य आणि विश्वास या चार भींतीच्या उभारणीत कुटुंबव्यवस्था सुरक्षित राहू शकते निर्मिकाने निर्माण स्त्री गुणसंपन्न आहे

स्त्रीची गुणसंपन्नता :

तिचा सर्वांगीण विकास बाबासाहेबांना अभिप्रेत होता. निसर्गानी स्त्री - प्रधान संस्कृती मान्य केली आहे. गर्भावस्थेत बाळाचे संरक्षण करणारी नैसर्गिक यंत्रणाच सांगतेय की स्त्री ही सामर्थ्यशाली आहे. बाबासाहेबांच्या तत्त्वानुसार माणुसकी आणि तारतम्य यांची सांगड घालून यापुढे ती आपला विकास करील यात शंका नाही. कारण अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची ऊर्जा तिच्यात आहे. विकसनशील स्त्री ही माणसासारखा जगण्याचा प्रयत्न करील. 'अरे मानसा मानसा; कधी होशील मानुस?' असा प्रश्न करणाऱ्या बहिणाबाई अजूनही उत्तराच्या प्रतीक्षेत आहेत. विकसित मानसिकता प्राप्त झालेली स्त्री स्वतःच्या बघण्याने, बोलण्याने आणि ऐकण्याने अर्थपूर्ण सक्षमतेचा मार्ग अधिक सुकरपणे चोखंदळणार आहे. आजच्या युगात मुक्त देहबोली, आधुनिक वेशभूषा आणि पाश्चात्य शैलीचे जगणे म्हणजे स्त्रीचा विकास झाला का? हे सर्व स्त्रीजवळ असणे म्हणजे भावनेचा आणि संवेदनशीलतेचा अभाव असणे का? काही वेळा जग हे चुकीची गृहीतकं बाबतीत राबवित असतं. म्हणूनच बुद्धी आणि भावना यांचं वैशिष्ट्यपूर्ण बळ एकवटत माणसासारखं जगायला हवं. भगवान बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानानुसार जगण्यामध्ये तिची विवेकाशी नाळ जोडलेली असायला हवी. स्त्रीला परिवर्तनाच्या मार्गावर नेणाऱ्या सावित्रीबाई फुलेंशी कृतज्ञता व्यक्त करणारी विकासनशील स्त्री बाबासाहेबांना अभिप्रेत आहे.

संदर्भ

१) खरात शंकरराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार ,इंद्रायणी साहित्य २७३,शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०

२) खरात शंकरराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा, श्याम कोपर्डेकर, इंद्रायणी साहित्य, शनिवार पेठ,पुणे

३) सबाणे अरुणा, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री आकांक्षा प्रकाशन २६५,मिलेनियम बिल्डिंग, वेस्ट हायकोर्ट रोड, बाजाजनागर

◆ ◆ ◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्म दीक्षा : एक विश्लेषण

डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतराच्या माध्यमातून रेखाटलेले ते नवजीवनाचे स्वप्न... जीवनाच्या मूलभूत जाणिवेत बदल करविण्याचा तो संकल्प... त्यासाठीचा धम्मप्रवेश. लक्षावधी अनुयायांना बुद्ध धम्माची दीक्षा आणि नवजीवनाचे ते सूतोवाच... भारतीय जनतेचा सांस्कृतिक कायापालट करणारी ती क्रांती... जगातील क्रांतिकारकांनी वंदावे, अशी ही घटना १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी रक्ताचा एक थेंबही न सांडवता झाली. एक विचारक्रांती आणि त्यानंतर सुरू झाला आचारक्रांतीचा प्रवास. हा रथमागे जाणार नाही. याची जबाबदारी विश्वासाने अनुयायांच्या खांद्यावर देत, बाबासाहेबांनी जगाचा निरोप घेतला आणि आंबेडकरी जनता हादरली... त्यानंतर समाजाची अवस्था सुकाणू नसलेल्या जहाजासारखी झाली.

आज ५० वर्षांचा काळ लोटला. धम्मदीक्षेनंतरचे अर्धे शतक आंबेडकरी विचाराच्या आधारे घडले काय, हा प्रश्न अस्वस्थ करणारा असला तरी बाबासाहेबांनंतर या समाजाला पुढे नेण्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी प्रयत्न केले ते अत्यंत महत्त्वाचेच आहेत. आपल्या अस्मितेसाठी आणि अस्तित्त्वासाठी जे लढे दिले, त्याला तोड नाही. सत्तेचे बळ पाठीशी नसताना या देशामध्ये जी आंबेडकरी महाशक्ती उभी केली, ती अजोड आहे. देशभर असलेल्या बाबासाहेबांच्या पुतळ्यांच्या रूपाने आणि बुद्धविहारांच्या रूपाने या शक्तीच्या पताका फडकत आहेत. जनजाणीव, जीवनमूल्ये आणि दृष्टिकोन यात

CamScanner

बदल झाला, तो निश्चितच धम्मदीक्षेचा परिणाम आहे.

या अर्धशतकात आंबेडकरी समाजाची जी प्रगती झाली, ती जगातील अभ्यासकांना आकर्षित करणारी आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही ज्यांची जीवनमूल्ये आहेत, तो फक्त बौद्ध समाजाचा माणूस आहे. भारतीय संविधानाच्या मूल्यांना खऱ्या अर्थाने जोपासणारा बौद्ध समाज हे धम्मदीक्षेचे फलितआहे.

भारत देशाचा चेहरामोहराचा धम्मदीक्षेने बदलून टाकला. धम्मदीक्षेच्या स्त्रोतातूनच या चळवळीला विचारऊर्जा मिळाली. ही विचारऊर्जा घेऊन सामाजिक चळवळ प्रवाहित झाली. २२ प्रतिज्ञांच्या आधारे समाजाची जडणघडण झाली. त्यामुळे जगातील सर्व बौद्धांपेक्षा वैचारिक दृष्टीने भारतीय बौद्ध समाज अतिशय विकसित आहे. कार्ल मार्क्सला पर्याय देण्याची क्षमता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या समाजाला दिली. 'बुद्ध अ‍ॅण्ड हिज धम्म' या ग्रंथाच्या आधारे जगातील सर्व बौद्धांनी आपली तात्विकता तपासून पाहावी, असा हा विचारक्रांतीचा दिग्दर्शक ग्रंथ आहे. बौद्धांच्या आचारक्रांतीसाठी बाबासाहेबांनी २२ प्रतिज्ञा दिल्या. या आधारे प्रत्येकाने आपले बौद्ध असल्याचे अस्तित्व तपासून पाहावे. हा आचार-विचारांचा दीपस्तंभ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षेच्या माध्यमातून दिला.

ब्राह्मणशाही आणि बुद्ध धम्म यांच्या संघर्षाचा इतिहास हाच भारताचा इतिहास आहे. यालाच क्रांती-प्रतिक्रांतीचा इतिहास म्हणतात. ब्राह्मणशाही ही प्रतिक्रांतीचे प्रतिनिधित्व करते आणि बुद्ध धम्म हा क्रांतीचे प्रतिनिधित्व करतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षेच्या आधारे बुद्ध धम्माच्या क्रांतिकारी इतिहासाला उजागर केले. ज्या ब्राह्मणशाहीने हजारो वर्षांपासून विविध समाजांना एकमेकांपासून तोडून ठेवले. त्यांच्यामध्ये इर्षा, मत्सर, उच्च-नीचता ठासून भरून ठेवली. त्या समाजामध्ये एकसंधतेची भावना निर्माण करण्याचे काम धम्मदीक्षेने केले. फुटीरवृत्तीचे नाव हिंदू धर्म आहे, तर संघवृत्तीचे नाव बुद्ध धम्म आहे. हाच धर्म आणि धम्म यामधील फरक आहे. ब्राह्मणवाद आणि बौद्ध धम्म या वैचारिक संघर्षात सच्च्या भारतीयाने कुणाच्या शामियानात जावे, याचा निर्णय प्रत्येकाने घ्यावयाचा आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अगाध बुद्धिमत्तेने आणि अव्यभिचारी कर्तृत्वशक्तीने जे मन्वंतर या देशात घडवून आणले, त्याला इतिहासात तोड नाही. या मन्वंतराचा आधार धम्मशक्तीच आहे. याचे पडसाद आता बहुजन समाजावर आणि दलित, आदिवासी समाजावर पडत आहेत. जो समाज ब्राह्मणशाही साहित्याच्या आधारवडावर विसंबून होता, तो आता बहुजन वा जनसाहित्याचा विचार पिंपळपानाने

पल्लवित करतो आहे. मातंग समाज आणि भटक्या जमाती धर्मांतरासाठी पुढे सरसावल्या आहेत. याचा स्पष्ट अर्थ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्धशतकाच्या प्रारंभी जी समतेची ज्योत प्रज्वलित केली होती, ती योग्य होती. याची जाणीव इतर समाजांना आता होत आहे. या परिवर्तनाचे आपण स्वागत केले पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक धम्मशक्तीचे नाव आहे. या नावाच्या आधारे बौद्ध समाज या देशातील ईश्वरवादी विरोधकांशी सामना करीत एकाकीपणे अर्धशतकापर्यंत झुंजत राहिला. हा समाज काही बाबतीत मोडला गेला असला, तरी तुटला गेला नाही. या समाजाच्या भीमसैनिकांत आजहीविजिगीषुता तशीच तेवत आहे. या समाजाला नाउमेद करता येणार नाही इतकी या समाजाने वैचारिकता धम्मशक्तीच्या आधारे सशक्त केली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वैचारिक दिशा आपल्या धम्मानुयायांसाठी आदर्शवत आहे. तरी पण 'बोधिसत्व', 'विपश्यना' यावर सवंग चर्चा करणारे महाभाग आमच्यात काही कमी नाहीत. यावर चर्चा करण्यापेक्षा बौद्धांच्या आरक्षणाचा प्रश्न, बौद्ध विवाह कायदा, बौद्ध विद्यापीठ, बौद्धांवरील अन्याय-अत्याचार, बौद्ध विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण, बौद्ध विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षणासाठी पाठविणे, बौद्धांसाठी खासगी उद्योग, बौद्धांसाठी संरक्षण कायदा या प्रश्नांवर जनमत चेतविण्यासाठी आपली लेखणी उगारण्याची गरज आहे.

धम्मदीक्षेनंतर बौद्ध समाजाची जी अवस्था आहे, तिचे मूल्यमापन खऱ्या अर्थाने झाले पाहिजे. बौद्ध धम्माच्या प्रचार-प्रसारासाठी ज्या योजना हाती घ्यायला पाहिजे होत्या, त्याकडे राजकारणाच्या धुमश्चक्रीत आपण साफ दुर्लक्ष केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३० ऑक्टोबर १९५३ रोजी महाबोधी सोसायटीचे वलीसिंह यांच्या नावाने एक पत्र लिहिले होते. त्यामध्ये त्यांनी स्पष्टपणे लिहिले की, 'माझ्या सांगण्यावरून ज्या जनसमामाने बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला व पुढेही करीत त्याला बौद्ध ज्ञान उपलब्ध करून देण्याच्या योग्य मार्गाचा आणि साधनांचा विचार झाला पाहिजे. लोकांना धम्म शिकविण्याकरिता आपण मोठ्या संख्येने कार्यकर्ते प्रशिक्षण देऊन तयार केले पाहिजेत. परंतु भिक्खू हेच त्याचा प्रचार करण्याचे सर्वोत्कृष्ट प्रतिनिधी होत.' (प्रबुद्ध भारत, दि. २८ सप्टेंबर १९६३) आज धम्मप्रचारक आणि भिक्खूंची अवस्था पाहिली की धम्मदीक्षेच्या अर्धशतकात आपण काय प्रगती केली, ते लक्षात येईल.

आपल्या विकासाचा अग्रक्रम मार्ग हा धम्म आहे, हे लक्षातच घेतलेले नाही. त्यामुळे राजकारणाच्या गोळा-बेरजेच्या नादात समाजाची वजाबाकी होत गेली. या राजकारणात आपण पोटजातीचाही विचार केला. त्यामुळे त्याचा दोष बौद्ध धम्माला

देता येणार नाही. आपली हिंदी धर्मातून पूर्णत: मुक्तता झाली नाही, हे त्यातून ध्वनित होते. त्यामुळे २२ प्रतिज्ञापैकी पहिल्या १० प्रतिज्ञांची गरज आजही आम्हाला तितकीच महत्त्वाची वाटते.

या देशातील बौद्धांनी जी काही प्रगती केली ती खऱ्या अर्थाने नवी मूल्ये, जाणिवा व दृष्टिकोनाच्या आधारे केली आहे. हा राष्ट्रीय उन्नयनाचा विचार आहे. त्यामुळे या समाजाचे संवर्धन करणे हे भारतीयांचे इतिकर्तव्य ठरावे. राष्ट्रसमोर येणाऱ्या प्रश्नांमुळे हादरून न जाता त्याला सामोरे जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. केवळ प्रतिक्रिया व्यक्त करून राष्ट्राचा विकास साधता येणार नाही. मुक्त व्यापार, जागतिकीकरण आणि बाजारीकरण या नव्या आर्थिक नीतीमुळे संपूर्ण जग हादरून गेले आहे. जागतिकीकरणाचा तात्विक विरोध तर आपणास करावयाचा आहे; परंतु या प्रश्नाची एक दुसरीही बाजू आहे, ती लक्षात घेतली पाहिजे. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून या देशातील बौद्धांना विदेशात जाण्याची एक संधी प्राप्त झालेली आहे. त्याचाही विचार गांभीर्याने करावा लागेल. जगातील बौद्ध राष्ट्रांशी संबंध प्रस्थापित करून भारतातील बौद्धांना आपला विकास घडवून आणण्यासाठी काय योजना आखता येतील, हा कळीचा प्रश्न आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षेनंतर जगातील बौद्ध राष्ट्रांशी संबंध प्रस्थापित करून आपला विकास घडवून आणण्यासाठी आणि जागतिक स्तरावर बंधुत्वाची भावना विकसित करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली होती. त्याचा आता तरी गांभीर्याने विचार करावा. त्यातच आपल्या विकासाचे रहस्य अनुस्यूत आहे. या देशातील बौद्धांचा विकास हा नव्या समाजाच्या दृष्टीचा, जाणिवेचा आणि मूल्यांचा विकास होय. बाबासाहेबांना अपेक्षित सामाजिक लोकशाही अर्थात न्याय-स्वातंत्र्य-समता, बंधुता यावर अधिष्ठित समाजनिर्मिती ही बौद्ध तत्त्वज्ञानाशिवाय शक्य नाही. धम्म स्वीकाराची चळवळ ही नवजीवनाची चळवळ आहे. सर्वांच्या कल्याणाची चळवळ आहे. याची जाणीव प्रत्येकात येणे यातच भारतीयांचे महामंगल आहे.

संदर्भ सूची –

(१) राजकीय तत्त्वज्ञान – प्रा. राम मुठाळ, अंशुल पब्लिकेशन.

(२) राज्यशास्त्रीय सिद्धांत – प्रा.शेख हाशम, प्रा.डॉ.राजेंद्र गवई, विश्व पब्लिकेशर्स, नागपूर.

(३) आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत – प्रा. आर.एम.गोखले.

(४) राजकीय विचारवंत (पाश्चिमात्य आणि भारतीय) – श.गो.देवगावकर, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

(५) भीमराव अम्बेडकर – डब्ल्यू एन. कुबेर.

(६) राजकीय विश्लेषण आणि तत्त्वज्ञान – ए. जी. सोमवंशी.

(७) भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार – डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचाराचे महत्त्व

डॉ. राजेश एम. देशमुख

वाणिज्य विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रास्ताविक :

आयुष मेहरोत्रा यांच्या मते, बाबासाहेबांची आर्थिक व्यवस्थेबद्दलची समज त्यांच्या DSc प्रबंधाचा भाग म्हणून लिहिलेल्या 'द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी: इट्स ओरिजिन अँड सोल्युशन' या त्यांच्या पुस्तकातून स्पष्ट होते. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ची स्थापना करताना विचारात घेतलेल्या हिल्टन यंग कमिशनसमोर त्यांनी आपले युक्तिवाद देखील मांडले. त्या काळात गोल्ड स्टँडर्ड विरुद्ध गोल्ड एक्स्चेंज स्टँडर्ड वरील वादविवाद जोरात सुरू होते आणि आंबेडकरांनी त्या काळातील सर्वात प्रमुख अर्थशास्त्रज्ञ जॉन मेनार्ड केन्स यांना विरोध केला. आंबेडकरांनी सुधारित सुवर्ण मानकांच्या बाजूने युक्तिवाद केला तर केन्स हे सुवर्ण-विनिमय मानकांचे समर्थक होते. आंबेडकरांचा मूळ युक्तिवाद असा होता की सुवर्ण मानकाने भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी चलनात एक प्रकारची स्थिरता प्रदान केली होती आणि पैशाचा पुरवठा सोन्याशी जोडण्याच्या कल्पनेच्या विरोधात होता. गरीब लोकांच्या मोठ्या फायद्यासाठी त्यांनी विनिमय दराच्या स्थिरतेपेक्षा किंमत स्थिरतेच्या महत्त्वावर जोर दिला. तसेच बी. आर. सूर्यवंशी यांच्या मते डॉ. बी. आर. आंबेडकर हे एक युगप्रवर्तक मानव मुक्तीकर्ते, समाजसुधारक, पुरोगामी राजकारणी, विद्वान कायदेतज्ज्ञ, प्रसिद्ध संसदपटू, महान घटनाकार आणि अतिशय उल्लेखनीय म्हणजे ते एक प्रख्यात कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञ होते. ते मुळात भारताचे

CamScanner

पहिले प्रशिक्षित अर्थतज्ञ होते. १९२० मध्ये त्यांनी कोलंबिया युनिव्हर्सिटी मधून आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून अर्थशास्त्रातील संशोधन अभ्यास केला. राजकीय अर्थकारण आणि कृषी औद्योगिक विकास हे त्यांचे संशोधनाचे प्रमुख क्षेत्र 'पब्लिक फायनान्स' होते. अर्थशास्त्रातील त्यांचे विषयाचे योगदान 'पब्लिक फायनान्स' या विषयातील शिस्तीत उद्बोधक आहे. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की डॉ. आंबेडकर हे मूलतः शैक्षणिक प्रशिक्षणाचे अर्थशास्त्रज्ञ होते आणि सार्वजनिक वित्त आणि कल्याणकारी अर्थशास्त्राशी संबंधित समस्यांचे एक पायाभूत संशोधक होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्राच्या विचाराचे महत्त्व :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक प्रमुख भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, समाजसुधारक आणि भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख शिल्पकार होते. त्यांचे आर्थिक विचार आणि योगदान खालील अनेक कारणांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानता:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानतेच्या तत्त्वांमध्ये खोलवर रुजलेले होते. आर्थिक विषमता हा सामाजिक न्याय मिळवण्यात मोठा अडथळा आहे असे त्यांचे मत होते. आर्थिक सुधारणांसाठी त्यांनी केलेल्या वकिलीचा उद्देश समाजातील उपेक्षित आणि शोषित वर्ग, विशेषतः दलित यांचे उन्नती करणे हा होता.

जमीन सुधारणा:- आंबेडकर हे खालच्या-जातीतील समुदायांमधील भूमिहीनता आणि जमिनीच्या मालकीचे प्रश्न सोडवण्यासाठी जमीन सुधारणांचे जोरदार समर्थक होते. त्यांनी जमीन हा उपेक्षित समुदायांसाठी आर्थिक सक्षमीकरणाचा एक महत्त्वाचा स्रोत म्हणून पाहिला आणि भूमिहीनांना जमीन उपलब्ध करून देण्यासाठी उपाययोजना प्रस्तावित केल्या.

आरक्षण धोरण:- आंबेडकरांनी भारतातील आरक्षण प्रणालीच्या स्थापनेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, ज्याचा उद्देश ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित गटांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी प्रदान करणे हा होता. हे धोरण ऐतिहासिकदृष्ट्या दुर्लक्षित राहिलेल्या लोकांना शिक्षण आणि सरकारी नोकऱ्या उपलब्ध करून देऊन आर्थिक असमानता दूर करण्याचे एक साधन होते.

औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकास:- आंबेडकरांनी आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व ओळखले. रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी आणि उपेक्षित समुदायांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिकीकरणाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला. आर्थिक विकासाची त्यांची दृष्टी सामाजिक उन्नतीशी घट्ट जोडलेली होती.

कामगार हक्क:- आंबेडकर हे कामगार हक्कांचे आणि कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करणारे होते. आर्थिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी आणि कामगार वर्गाचे आर्थिक कल्याण सुधारण्यासाठी कामगार सुधारणा, किमान वेतन आणि चांगल्या कामाच्या परिस्थितीच्या महत्त्वावर त्यांनी भर दिला.

आर्थिक समावेश:- आंबेडकरांनी उपेक्षित समुदायांसाठी आर्थिक समावेशाचे महत्त्व देखील अधोरेखित केले. आर्थिकदृष्ट्या वंचित लोकांना सक्षम करण्यासाठी कर्ज आणि आर्थिक संसाधनांपर्यंत पोहोचण्याच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला.

आर्थिक लोकशाही:- आंबेडकरांनी आर्थिक लोकशाहीच्या स्वरूपाची कल्पना केली जिथे आर्थिक संधी आणि संसाधने अधिक न्याय्यपणे वितरित केली गेली आणि आर्थिक निर्णय घेणे हे सर्वसमावेशक आणि सहभागात्मक होते. सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी आर्थिक लोकशाही महत्त्वाची आहे, असे त्यांचे मत होते.

स्वावलंबन आणि स्वाभिमान:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार देखील अत्याचारित समुदायांच्या आत्मनिर्भरता आणि स्वाभिमानाच्या कल्पनेभोवती केंद्रित होते. त्यांचा असा विश्वास होता की व्यक्ती आणि समुदायांना त्यांचा स्वाभिमान आणि प्रतिष्ठा परत मिळवण्यासाठी आर्थिक स्वातंत्र्य आवश्यक आहे.

औद्योगिकीकरणाला पाठिंबा:- डॉ. आंबेडकरांचा आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणाच्या महत्त्वावर विश्वास होता. नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठी आणि आर्थिक वाढीला चालना देण्यासाठी औद्योगिकीकरणाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला, ज्याचा समाजातील सर्व घटकांना फायदा होईल.

कामगार हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा:- आंबेडकरांनी कामगारांसाठी कामगार हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा यांचे महत्त्व देखील अधोरेखित केले. कामगारांच्या आर्थिक कल्याणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि कामाच्या ठिकाणी न्याय्य वागणूक सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांनी कामगार सुधारणा आणि सामाजिक सुरक्षा उपायांबाबत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार भारतापुरते मर्यादित नव्हते. भारताच्या अनोख्या संदर्भाला अनुकूल अशी धोरणे तयार करण्यासाठी त्यांनी आंतरराष्ट्रीय विचारवंत आणि आर्थिक सिद्धांतांकडून प्रेरणा घेतली.

शिक्षण आणि आर्थिक गतिशीलता:- डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्ती आणि समुदायांना आर्थिक गतिशीलता प्राप्त करण्याचे साधन म्हणून शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. गरिबी आणि भेदभावाचे चक्र तोडण्यासाठी शिक्षण हे एक शक्तिशाली साधन आहे, असा त्यांचा विश्वास होता.

चलन आणि बँकिंग सुधारणा:- डॉ. आंबेडकर यांनी चलन आणि बँकिंग क्षेत्रातही योगदान दिले. त्यांनी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या चलनविषयक धोरणावरील सल्लागार समितीचे अध्यक्ष म्हणून काम केले. भारताचे चलनविषयक धोरण आणि बँकिंग प्रणाली तयार करण्यात त्यांच्या अंतर्दृष्टीने भूमिका बजावली.

श्रमाचा आदर:- डॉ. आंबेडकरांनी श्रमाच्या सन्मानावर भर दिला. त्यांचा असा विश्वास होता की सर्व प्रकारच्या श्रमांचा आदर आणि मूल्य असले पाहिजे, जात किंवा सामाजिक पार्श्वभूमी विचारात न घेता. हा दृष्टिकोन त्यांच्या व्यापक आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वज्ञानात रुजलेला होता.

जमीन आणि जलसंपत्ती व्यवस्थापन:- त्यांनी कार्यक्षम जमीन आणि जलसंपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व अधोरेखित केले, जे त्यांना आर्थिक विकास आणि गरिबी निर्मूलनासाठी अविभाज्य मानले गेले.

घटनात्मक सुरक्षा:- भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून, डॉ. आंबेडकरांनी हे सुनिश्चित केले की त्यात अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या सुरक्षेसह आर्थिक न्यायाच्या तरतुदी आहेत आणि आर्थिक आणि सामाजिक कल्याणाला चालना देण्याच्या उद्देशाने राज्य धोरणाची दिशानिर्देशक तत्त्वे आहेत.

महिला सक्षमीकरण:- ते लैंगिक समानता आणि महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी देखील एक वकील होते. महिलांचे हक्क आणि आर्थिक स्वातंत्र्यावरील त्यांच्या कार्याने महिलांच्या उन्नतीसाठी भविष्यातील धोरणांचा पाया घातला.

सार्वजनिक वित्त आणि वित्तीय धोरण:- आंबेडकरांनी सार्वजनिक वित्त आणि वित्तीय धोरणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. कर आकारणी, खर्च आणि आर्थिक नियोजन यातील त्यांच्या अंर्तदृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक धोरणांवर परिणाम झाला.

नियोजन आणि विकास:- आंबेडकरांनी नियोजित आर्थिक विकासासाठी भारताच्या दृष्टिकोनाला आकार देण्यात भूमिका बजावली. औद्योगिकीकरण, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि आर्थिक नियोजन यावरील त्यांच्या कल्पनांचा स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक धोरणांवर प्रभाव पडला.

कृषी आणि जमीन सुधारणा:- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीचा सखोल अभ्यास केला होता, संशोधन लेख लिहिले होते, शेती आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी चर्चासत्रे आणि परिषदा आयोजित केल्या होत्या, तसेच शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व केले होते. शेतीविषयीचे त्यांचे विचार त्यांच्या

'भारतातील लहान वस्तू आणि त्यांचे उपाय' (१९१७) आणि 'स्थिती आणि अल्पसंख्याक' (१९४७) या लेखात आढळतात. त्यांनी नमूद केले की, मोजक्या लोकांच्या जमिनी धारण करणे ही भारतीय शेतीची एक गंभीर समस्या आहे त्याचे विविध तोटे आहेत, जसे की लागवड आणि वापर आणि संसाधनांमध्ये अडचणी, वाढती किंमत, कमी उत्पादकता, अपुरे उत्पन्न आणि निम्न जीवनमान. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, शेतीची उत्पादकता केवळ जमिनीच्या आकारमानाशीच नाही तर भांडवल, श्रम आणि इतर निविष्ठा यासारख्या इतर घटकांशीही संबंधित आहे. त्यामुळे भांडवल, किंवा श्रम इ. पुरेशा प्रमाणात आणि गुणवत्तेत उपलब्ध नसल्यास मोठ्या आकाराची जमीनही अनुत्पादक होऊ शकते. दुसरीकडे ही संसाधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असल्यास लहान आकाराची जमीन उत्पादक बनते. याच विचारातून स्वातंत्र्यानंतर 'जमीन मर्यादा कायदा' मंजूर झाला.

कर धोरण:- डॉ. आंबेडकरांनी १९३६ मध्ये 'स्वतंत्र मजदूर पार्टी'च्या जाहीरनाम्यात करप्रणालीबद्दल आपले मत व्यक्त केले. त्यांनी जमीन महसूल आणि त्याची व्यवस्था आणि त्यांच्या करांना विरोध केला कारण या करांचा बोजा समाजातील गरीब घटकांवर लक्षणीय आहे.त्यांचे खालीलप्रमाणे कर धोरणाबाबत विचार आढळून येतात.

- कर देणाऱ्याच्या क्षमतेवर लावला जावा, उत्पन्नावर नाही.
- कर गरीबांवर कमी आणि श्रीमंतांवर जास्त असावा.
- विशिष्ट मर्यादेपर्यंत कर सूट दिली जावी.
- कर आकारणीत विविध विभागांमध्ये समानता असली पाहिजे.
- करामुळे लोकांचे जीवनमान खालावता कामा नये.
- जमीन महसूल कर अधिक लवचिक असावा आणि तो शेतजमिनीवर आकारू नये.
- त्यांनी सुचवले की त्यावेळची भारतीय कर प्रणाली भेदभाव आणि असमानतेवर आधारित होती.

निष्कर्ष:-

वरील विवेचनावरून असा निष्कर्ष प्राप्त होतो की, डॉ.बी.आर. आंबेडकरांचा आर्थिक विचार हा त्यांच्या सामाजिक सुधारणा आणि न्यायाच्या व्यापक दृष्टिकोनाचा अविभाज्य भाग होता. आर्थिक असमानता दूर करण्यासाठी आणि भारतातील उपेक्षित समुदायांच्या कल्याणाला चालना देण्याच्या उद्देशाने त्यांच्या कल्पना धोरणे आणि उपक्रमांवर प्रभाव पाडत आहेत. सामाजिक न्याय आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित

दुर्लक्षित सक्षमीकरणासाठी त्यांच्या कल्याणासाठी अर्थव्यवस्थेच्या क्षेत्रातील त्यांचे योगदान मोलाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार हे आर्थिक असमानता दूर करण्यात आणि भारतातील उपेक्षित समुदायांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी मदत करणारे होते. सामाजिक आणि आर्थिक न्यायावरील समकालीन चर्चांमध्ये त्यांचे विचार महत्त्वपूर्ण आहेत.

संदर्भ :–

१. आनंद तेलतुंबडे (२०२०), बाबासाहेब आंबेडकर : द पॉलिटिकल इकॉनॉमिस्ट

२. बी आर मुरकेकी (२०२२), महाराष्ट्रातील दलित चळवळीच्या सामाजिक- आर्थिक विचारसाठी डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास

३. डॉ. बी. आर. आंबेडकर (२०१९ पुनर्मुद्रण) रुपयाची समस्या : त्याचे मूळ आणि त्याचे निराकरण

४. दत्ता पवार आणि इतर (१९९९), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र ग्रंथ

◆ ◆ ◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य – एक आढावा

प्रा. एम. के. मेश्राम

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

ब्रह्मपुरी

प्रस्तावना –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भात कार्य :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक, राजकीय, घटना निर्मिती इत्यादी क्षेत्रातील कार्य हे असामान्य आहेत, पण ह्या कार्याबरोबरच कामगारांच्या उन्नतीसाठी केलेले कायदे व कामगार वर्गाच्या संबंधीचे इतर ही कार्य उल्लेखनीय व महत्त्वपूर्ण आहे. बाबासाहेबांच्या या अफाट कार्यासंबंधी भारतीय कामगार व कामगार संघटनेत अद्यापही पुरेशी जागृती झालेली नाही, ही अत्यंत खेदाची बाब आहे.

कामगारांसाठी बाबासाहेबांनी दिलेले योगदान खालील प्रमाणे आहे :–

• डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. ते अध्यक्ष होते. पक्षाचा जाहीरनामा 'टाइम्स ऑफ इंडिया' या इंग्रजी दैनिकात पहिल्यांदा प्रकाशित करण्यात आला होता. या जाहीरनाम्यात ध्येय – धोरणे अतिशय सूक्ष्म पद्धतीने विचार करून ठरविली होती.

• पक्षाचे धोरण स्पष्ट करण्यासाठी दलित वर्ग कर्मचारी परिषद १२,१३ फेब्रुवारी १९३८ ला मनमाड येथे झाली. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात म्हटले होते, 'ब्राह्मणशाही आणि भांडवलशाही हे भारतीय कामगारांचे दोन शत्रू आहेत.'

• १७ मार्च १९३८ मुंबईच्या स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या सर्वसाधारण सभेत डॉ. आंबेडकर म्हणाले - 'गरिबांच्या पक्ष गरिबांनी चालविला पाहिजे.' हा निर्णय आशावाद क्षितिजाच्या पलीकडचा होता यात शंका नाही. सामाजिक अन्याय, अत्याचारा विरुद्ध, आर्थिक विषमते विरुद्ध कामगारांनी लढा दिला पाहिजे तेव्हाच कामगार संघटनेच्या बळावर प्रश्न सुटतील. तसेच 'परावलंबी असण्यापेक्षा स्वावलंबी व्हा' असा संदेश डॉ. आंबेडकरांनी दिला होता.

• १५ सप्टेंबर १९३८ च्या ट्रेड डिस्प्यूट बिलाच्या संदर्भात कौन्सिल मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी कामगाराचा अधिकार आणि मालकाने लादलेली बंधने याचा कडाडून विरोध केला. डॉ. आंबेडकरांच्या मताशी सहमती दर्शवून जमनादास मेथाने डिस्प्यूट बिलाचा विरोध केला होता. याच पार्श्वभूमीवर ७ नोव्हेंबर १९३८ला स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि गिरणी कामगारांनी एक दिवसाचा लाक्षणिक संप करण्याचा निर्धार केला होता. जमनादास मेथा यांच्या अध्यक्षते खाली श्रीपाद डांगे, परुळेकर, मिरजकर इत्यादी कामगार नेत्यांनी व डॉ. आंबेडकरांनी संप यशस्वी करण्यासाठी पुढाकार घेतला होता. हा संप अयशस्वी व्हावा यासाठी गिरणी मालकाने पोलिस बळाचा वापर केला. त्यात ७२ कामगार जखमी झाले. ३५ कामगारांना अटक झाली. पण संप यशस्वी झाला. कामगार संघटनांचा विजय झाला. स्वतंत्र मजूर पक्ष बळकट झाला. या कामगारांच्या लढ्यामुळे मालक, भांडवलदार वर्गात प्रचंड खळबळ माजली होती.

• शेतकऱ्यांसाठी किमान वेतन दर असावेत अशी मागणी विधि मंडळात केली.

• १९३७ साली कोकणातील बहुजन कामगारांचे शोषण थांबविण्या संबंधी खोती पध्दत नष्ट करण्यासंबंधी बिल मांडले.

• १९३८ साली कोकणातील 'औद्योगिक कलह विधेयकानुसार' कामगारांचा संप करण्याचा अधिकार हिरावुन घेतला गेला. पण बाबासाहेबांनी या बिलावर भाषण करतांना संप हा दिवाणी अपराध आहे, फौजदारी गुन्हा नव्हे असे मत दिले व पुढे कामगारांना संप करण्याचा कायदेशिर अधिकार मिळवून दिला.

• वरील बिलावर भाष्य करतांना मालकांनी आपले अंदाजपत्रक कामगारांसाठी जाहीर करण्याची मागणी केली.

• १९३८ मध्ये 'सावकारी नियंत्रण' विधेयक तयार केले.

• बिडी कामगारांना न्याय मिळवून देण्यासाठी बिडी कामगार संघ स्थापन केला.

• २ जुलै १९४२ ला ते व्हॉईसरॉय मंत्री मंडळात कामगार मंत्री झाले. ह्या कारकिर्दीत त्यांनी कामगारांसाठी बरेच कायदे निर्माण केले.

• २ सप्टेंबर १९४५ ला कामगार कल्याण योजना सादर केली. ही योजना 'लेबर चार्टर' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

• मुद्रण साहित्य निर्माण करणाऱ्या कारखान्यात एक 'संयुक्त कामगार नियामक समिती' स्थापन केली.

• सेवा योजन कार्यालय (Employment Exchange) ची स्थापना केली.

• कामगारांना अगोदर भरपगारी रजा मिळत नव्हती. १४ एप्रील १९४४ ला बाबासाहेबांनी भरपगारी रजेचे विधेयक मंजूर केले.

• कामगारांना कमीत कमी वेतन ठरविण्याची तरतूद असलेले बिल मांडले. ह्यातूनच 'किमान वेतन कायदा १९४८' ची निर्मिती झाली.

• औद्योगिक कलह मिटविण्यासाठी समेट घडवून आणणारी यंत्रणा (लवाद यंत्रणा) उभारण्याची तरतूद केली.

• सप्टेंबर १९४३ रोजी भरलेल्या त्रिपक्षीय कामगार परिषदेचे बाबासाहेब अध्यक्ष होते. त्यात त्यांनी कामगारांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, सांस्कृतिक गरजा व आरोग्याचे उपाय तसेच कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षिततेसाठी उपाय यावरील ठराव संमत केले.

• ३१ जानेवारी १९४४ रोजी खाण कामगारांसाठी 'कोळसा खाण कामगार फंडाची' स्थापना करणारे विधेयक मांडले.

• ऑगष्ट १९४५ मध्ये औद्योगिक वसाहतीचे नियम व मालकाच्या जबाबदाऱ्या याबाबत विचार विनिमय करणाऱ्या स्थायी समितीचे अध्यक्ष पद भूषविले. त्यात त्यांनी उद्योगासाठी मौलिक सूचना केल्या.

• ८ एप्रिल १९४६ ला 'मिका माईन्स लेबर वेल्फेअर फंडाची' स्थापना करण्या संबंधीचे बिल संमत केले.

• 'इंडियन्स माईन्स (अमेंडमेंड) ऑर्डिनन्स १९४५' नुसार स्त्री कामगारांच्या मुलांसाठी पाळणा घराची व्यवस्था करण्याचे व्यवस्थापनावर बंधन घातले.

• डॉ. आंबेडकर ब्रिटिश मंत्री मंडळात मजूर मंत्री (१९४२ - १९४६) होते. त्यांनी सेवा योजन कार्यालयाची (एम्प्लॉयमेंट एक्सचेंज) स्थापना केली. त्याकाळी जे अनुभवी नि अर्धशिक्षित तज्ञ निरनिराळ्या योजनातून तयार होत होते. त्यांना नोकरीसाठी भटकावे लागू नये, त्यांना नोकरी मिळविण्याचे मार्ग मोकळे असले पाहिजे, हा सेवा योजन कार्यालय स्थापण्याचा मुख्य उद्देश होता. भारतीय खाणी मध्ये भारतातील कामगारांना काम करण्यासाठी फारशी संधी दिली जात नसे. इंग्लंड मधून कामगार आयात

केले जात. डॉ. आंबेडकरांनी या आयातीवर प्रतिबंध लावला. भारतातील कामगारांना खाणी मध्ये कामावर घेतले जाऊ लागले. अस्पृश्यांना डावलले जायचे. डॉ. आंबेडकरांच्या कायद्यामुळे त्यांनाही खाणीत काम करता येऊ लागले. काही जिगरबाज स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून खाणीत काम करू लागल्यात. ते पाहून डॉ. आंबेडकरांना आश्चर्याचा धक्का बसला. मजूर मंत्री म्हणून खाण महिला आणि कामगारांसाठी कायद्यात विशेष तरतुदी केल्या. 'भारतिय खाण कायदा १९४६' तयार करुन स्त्री कामगारांना खाणीत जमिनीच्या आत मध्ये काम करण्यास व रात्रपाळीस बंदी केली.

• १३ मार्च १९५४ ला कोळसा उत्पादन आणि स्त्री खाण कामगार या दोन्ही बाबींचा विचार मांडून कामगारांचा महागाई भत्ता, नुकसान भरपाई, असमान महागाई भत्याला मजूर संघटना जबाबदार, बेकारीच्या काळातील नुकसान भरपाईची पद्धत, कामगाराचा राजीनामा, खाण कामगारांचे वेतन व सवलती, मजूर खात्याचा नोकर वर्ग, कोळशाच्या उत्पादनाचा प्रश्न, स्त्री खाण कामगार आणि महिला परिषद यावर डॉ. आंबेडकरांनी भाष्य केले. त्याप्रमाणे पुरुष खाण कामगारांबद्दल डॉ. आंबेडकरांनी विचार व्यक्त केले त्याच प्रमाणे स्त्रियांबाबत ही २९ मार्च १९४० ला विधेयक आणून चर्चा केली. स्त्री कामगारांचे हित जोपासले. प्रसुतीच्या काळात विश्रांतीची तरतूद, रोख मदत इत्यादी तरतुदी केल्या. किमान चार आठवडे प्रसुती भत्ता मिळावा तसेच कामगार गैरहजर असताना त्यांना पगारी सुट्ट्या मिळाव्यात त्याच बरोबर कायद्याखाली नियम करण्याचा अधिकार आणि खाण कामगारांना शॉवर बॉथची योजना सुद्धा अंमलात आणली होती. युद्ध काळात ही मजुरांना योग्य न्याय मिळावा यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायद्यातील नोकरीच्या अट शक्तीचा लवाद, मजुराचे प्रश्न व मजूर खाते, स्त्री पक्ष मजूर परिषदेचे महत्त्व, मजुराचे बहुरंगी पुढारी, पगारी सुट्यांचे वर्गीकरण केले. 'दि. माईन्स मॅटरनिटी बेनिफिट ॲक्ट' नुसार खाणींतील स्त्रीयांना बाळंतपणाची (प्रसूती पूर्वी व प्रसूती नंतर) रजा देण्याची शिफारस केली.

• 'दि.फॅक्टरी अमेंडमेंट बिल' संमत करुन कामगारांना १० दिवसाची पगारी रजा आणि बाल कामगारांना १४ दिवसाची पगारी रजा देण्या संबंधी कायद्यात दुरुस्ती केली.

• १९४६ च्या बजेट सेशन मध्ये आठवड्याचे कामाचे तास ५४ वरुन ४८ व दिवसाला १० तास ऐवजी ८ तास करण्याचे बिल मांडले.

• अपघात ग्रस्त कामगारांना मोबदला मिळावा म्हणून 'कामगार भरपाई कायद्याची' निर्मिती केली.

• २१ फेब्रुवारी १९४६ साली मध्यवर्ती कायदे मंडळात 'दि इंडियन्स ट्रेड युनियन्स (अमेंडमेंट) ॲक्ट' आणून ट्रेड युनियनला मान्यता देणे व्यवस्थापनाला सक्तीचे करण्या संबंधीचे विधेयक मांडले.

• १९ एप्रिल १९४६ ला मध्यवर्ती कायदे मंडळात कमीत कमी मजुरी आणि कामगारांची संख्या किती असावी या संबंधी बिल मांडले व त्याचेच ११ फेब्रुवारी १९४८ ला कायद्यात रुपांतर झाले.

• बाबासाहेबांनी भारतीय घटनेची निर्मिती केली. त्यातील 'मार्गदर्शक तत्व' आर्टिकल ३९ (ड) नुसार पगारदार पुरुषा इतकाच पगार त्याच दर्जाचे काम करणाऱ्या स्त्रियांना ही मिळावा अशी घटनात्मक तरतूद केली.

• घटनेच्या कलम ४३ नुसार गर्भवती व बाळंत स्त्रियांसाठी कामाच्या ठिकाणी योग्य व सुरक्षित व्यवस्था ठेवण्याची तरतूद केली.

• कलम ४३ (अ) नुसार शासनाने कामगारांना व्यवस्थापनात सहभागी करण्यासाठी प्रयत्न करावेत अशी तरतूद केली.

• कलम ४३ नुसार शासनाने कामगारांचे जीवन मान उंचावण्यासाठी सामाजिक व सांस्कृतिक संधी देण्यासाठी प्रयत्न करण्याची तरतूद केली.

• 'स्टेट्स ॲण्ड मायनॉरिटीज' या ग्रंथा मध्ये वेठबिगार कामगारांच्या प्रश्नाला हात घालतांना बाबासाहेब 'वेठबिगार हा गुन्हा आहे' असे मत मांडले आहे.

• कामगारांचे आर्थिक जीवन मान उंचावण्यासाठी स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या जाहिर नाम्यात आर्थिक धोरण स्पष्ट केले. त्यातील आर्टीकल २ सेक्शन २ (४) मध्ये आर्थिक शोषणाच्या विरोधात स्पष्टीकरण केले. त्यात कामगारांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी संपत्तीची जास्तीत जास्त समान वाटणी करण्याबद्दल राज्याने प्रयत्न करावेत अशी सूचना केली.

• शेतीच्या प्रगतीसाठी व शेतकऱ्यांच्या उत्कर्षासाठी लँड मॉर्गेज बँक, शेतकऱ्यांची पतपेढी, खरेदी विक्री संघ इत्यादी स्थापन करण्याविषयी धोरण व्यक्त केले.

कामगार मित्रांनो,

डॉ बाबासाहेबांनी भारतीय संविधान लिहिले ही एक महान गोष्ट आहे. संविधानात डॉ. बाबासाहेबांनी ज्या कायदेशीर तरतुदी केल्यात त्या संपूर्ण भारतीय समाजासाठी आहेत, त्याचाच हा घेतलेला आढावा. बाबासाहेबांचे वरील बहुमूल्य योगदान पाहतां

आज कामगारांची जी सुस्थिती दिसत आहे, त्यात बाबासाहेबांचा निश्चितच सिंहाचा वाटा आहे. म्हणून बाबासाहेब हे सर्व कामगारांचे आदर्श आहेत. ही बाब सर्वांनी लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

सारांश –

आज तर काही कामगारांची स्थिती वाईट आहे. नव्या कामगार धोरणाचा फारसा लाभ नाही. साम्राज्यवाद फोफावत आहे. जागतिकीकरण आले. यांत्रिकीकरण सुरू झाले. त्यामुळे सामान्य माणूस भरडला जात आहे. साम्राज्यवाद, नव वसाहतवाद, सांस्कृतिक दहशतवाद, बहुराष्ट्रीय कंपन्या इत्यादींमुळे माणसाच्या घामाचा दाम कमी आणि भांडवलदाराला जास्त नफा या दोहोंच्या फरकामुळे गरीब हा दिवसें दिवस गरीब तर श्रीमंत हा अधिकाधिक श्रीमंत होत आहे. सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांची घसरण होत आहे. माणसाचे अवमूल्यन होत आहे. माणुसकीला काळीमा फासणाऱ्या घटना घडत आहेत. अशा बुर्ज्वा व्यवस्थे विरूद्ध तसेच शासक समाज व्यवस्थे विरूद्ध आपण प्रतिरोध केला तरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातला भारत घडवू शकू. तेव्हाच प्रत्येकाचे जीवन सुंदर होईल. प्रगती करता येईल आणि चळवळ ही पुढे नेता येईल.

संदर्भ ग्रंथसूची –

कामगार चळवळ, प्रभाकर देशमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – मजुर कायदे
औदयोगिक कामगार कायदे व श्रमिक चळवळ – वा. सी. काळे
दैनिक लोकसत्ता व वृत्तपत्र आणी लोकराज्य मासिक – आग्रलेख

◆ ◆ ◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान

प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उत्तम नगर, अमरावती

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगातील एक श्रेष्ठ संविधान तज्ज्ञ होते. त्यांनी जगातील अनेक देशांच्या संविधानाचा अभ्यास केला होता सोबतच जगभरातील प्रमुख धर्मांचा देखील त्यांनी अभ्यास केला होता. ज्यावेळी भारतीय संविधान निर्माण करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आली त्यावेळी भारतातील विविध जाती, धर्म, पंथ, प्रदेश, भाषा, संस्कृती, परंपरा, लिंग इत्यादींना संविधानाच्या माध्यमातून समान न्याय, अधिकार, हक्क, प्रगती व त्यांच्या विकासाच्या संधी त्यांना उपलब्ध करून देणे हे फार आव्हानात्मक होते पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या सर्वांशी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या तत्त्वमूल्यांची सांगड घातली त्यामुळे भारतीय संविधान हे सर्वसमावेशक झाले आहे. आज इतक्या वर्षानंतरही भारतीय संविधानाचे महत्त्व तसूभरही कमी झाले नाही. उलट जागतिक स्तरांवर ते आपले स्वातंत्र्य अस्तित्व घेऊन उभे आहे.

प्रस्तुत अभ्यासकाला 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान' या विषयाच्या अनुषंगाने अधिकाधिक प्रकाश टाकावयाचा आहे. यास्तव या शोधनिबंधातून धांडोळा घेतला आहे.

भारतानी त्यांची स्वतंत्र राज्यघटना तयार करावी यास्तव इग्लंडमधून भारतात आलेल्या कॅबिनेट मिशन योजनेनुसार दिल्ली येथे १९४६ रोजी घटना परिषदेची निर्मिती करण्यात आली. या परिषदेवर प्रांतीय विधिमंडळाद्वारे २९२ सदस्य निवडून आले. यापैकी २११ सदस्य कॉंग्रेस पक्षाचे प्रतिनिधित्व करणारे होते तर ७३ सदस्य मुस्लिम

लिग पक्षाचे प्रतिनिधित्व करणार होते तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बंगाल विधिमंडळातून म्हणजेच जैसोर आणि खुलना येथून निवडणूक लढवून जोगेंद्रनाथ मंडल यांच्या सहकार्याने आणि आपल्या नेतृत्वाखाली शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या सदस्यांमार्फत १७ डिसेंबर १९४६ रोजी घटना परिषदेत सदस्य म्हणून प्रवेश केला परंतु पुढे काँग्रेस आणि मुस्लिम लिग या दोन्ही पक्षांचे संबंध विकोपाला गेले त्यातूनच मग मुस्लिम लिगने स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी रेटून धरली शेवटी काँग्रेसने मुस्लिम लीगची ही मागणी मान्य केली. ब्रिटीश संसदेने दिनांक १५ जुलै १९४७ रोजी स्वतंत्र पाकिस्तानचा ठराव संमत केला त्यामुळे डॉ. आंबेडकर ज्या बंगाल प्रांतातून घटना परिषदेवर निवडून गेले होते तो बंगाल प्रांतच पाकिस्तानात गेल्याने डॉ. आंबेडकरांचे घटना परिषदेचे सदस्यत्व रद्द झाले.

पण तत्पूर्वी घटना परिषदेत पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी दिनांक १३ डिसेंबर १९४६ रोजी राज्य घटनेचे ध्येय आणि उद्दिष्ट यांवर ठराव मांडला होता या ठरावावर घटना परिषदेत खूप उलट सुलट चर्चा झाली. शेवटी घटना परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना पंडित नेहरूंच्या ठरावावर भाषण देण्यास पाचारण केले त्यावेळेस बाबासाहेबांनी केलेले उत्स्फूर्त भाषण त्यांच्या कायदेविषयक पांडित्याची, सर्व समाजाप्रती असलेल्या सद्भावनेची, देशभक्तीची आणि देशाच्या दीर्घकालीन हितचिंतनाची ग्वाही देणारे होते, इतकेच नव्हे तर त्यानंतरच्या विविध प्रस्तावावर त्यांनी केलेली घटना परिषदेतील भाषणे आणि त्यातील राष्ट्रहितैषी विचार आणि सूचना ऐकून डॉ. राजेंद्र प्रसाद आणि सरदार वल्लभ पटेल यांना वाटले की, डॉ. आंबेडकरांशिवाय राज्यघटनेचे काम पूर्णत्वास जाऊच शकणार नाही. म्हणून त्यांनी मुंबई प्रांतातून घटना परिषदेवर निवडून गेलेले श्री. एम. आर. जयकर यांच्या राजीनाम्यामुळे रिक्त झालेल्या जागेवर डॉ. आंबेडकर यांना पुन्हा काँग्रेसच्या वतीने निवडून आणले. यासाठी मुंबई प्रांताचे मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांनी त्यांना खूप सहाय्य केले. त्यामुळे घटना परिषदेचे दार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना खुले झाले.

घटना परिषदेच्या झालेल्या बैठकीत श्री. सत्यनारायण सिन्हा यांनी ठराव मांडून २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी सात सदस्यीय मसुदा समितीचे गठन केले आणि ३० ऑगस्ट १९४७ रोजी मसुदा समितीच्या सदस्यांनी मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची एकमताने निवड केली ज्या व्यक्तीला आजपर्यंत भारतातील सवर्णांचे पुढारी काँग्रेसजन शत्रू मानत होते. त्यालाच अशा रीतीने देशाच्या संविधानाचे शिल्प तयार करण्यासाठी अग्रमान दिला याचाच अर्थ डॉ. बाबासाहेबांची विश्व विख्यात विद्वत्ता, जाज्वल्य राष्ट्रप्रेम, निष्कलंक सचोटी आणि समस्त मानवतेप्रती असणारी करुणा मैत्री

आहे

घटना परिषदेची / घटना समितीचे सल्लागार सर बी. एन. राव यांनी दिनांक २७ ऑक्टोबर १९४७ रोजी २४३ कलमे आणि १३ परिशिष्टे असलेला राज्यघटनेचा कच्चा मसुदा समितीकडे विचारार्थ सादर केला. त्यानंतर या मसुद्यात सुधारणा करण्यासाठी व तपासण्यासाठी मसुदा समितीच्या एकूण ४४ बैठका झाल्यात. या समितीमध्ये खूप जिकिरीचे कामकाज सुरू होते पण या बैठकांमध्ये मसुदा समितीच्या सदस्यांची उपस्थिती फारच नगण्य, अल्प राहिलेली आहे त्यामुळे बाबासाहेबांना या मसुद्यात दुरुस्त्या व सुधारणा करण्यासाठी खूपच परिश्रम घ्यावे लागायचे या मसुदा समितीतील सदस्यांची उपस्थिती लक्षात घेतली तरी हे आपल्या लक्षात येईल डॉ. रावसाहेब कसबे यांच्या 'डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना' या पुस्तकात याचे विवेचन आले आहे. 'या मसुदा समितीच्या कामकाजाच्या पहिल्या बैठकीला सहा सदस्य हजर होते त्यातील हुसेन इमाम आणि बी. एल. मित्तर नंतरच्या ४३ बैठकांना उपस्थित राहिले नाहीत. हुसेन इमाम ऐवजी मौलाना सादुल्ला यांची निवड झाली. त्यांनी मसुदा समितीच्या ४४ पैकी फक्त ३० सभांना हजेरी लावली. अल्लादी कृष्णा स्वामी अय्यर यांनी २७ तर के. एम. मुन्शींनी फक्त २६ सभात भाग घेतला. देवीप्रसाद खेतान यांनी अवघ्या ३ सभांना हजेरी लावली त्यांच्या निधनानंतर एन. माधवराव यांची त्यांच्या जागी नेमणूक झाली त्यांनी २५ सभांना हजेरी लावली आणि एन. गोपाळ स्वामी अय्यंगार यांना काश्मीर प्रश्नासंबंधीची भारताची बाजू संयुक्त राष्ट्रसंघात मांडण्यासाठी जावे लागल्यामुळे ते मसुदा समितीच्या ४४ पैकी फक्त १७ सभांना हजर राहू शकले दिनांक १९ ते २६ जानेवारी १९४८ या कालखंडात मसुदा समितीच्या ७ सभा झाल्या त्यात आंबेडकरांच्या बरोबर फक्त एन. माधवराव एकटेच उपस्थित होते.'

घटना परिषदेचे सल्लागार सर बी. एन. राव यांनी सादर केलेला मसुदा आणि घटना परिषदेच्या सर्व उपसमित्यांचे अहवाल अभ्यासल्यानंतर त्यात दुरुस्त्या केल्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिनांक २१ फेब्रुवारी १९४८ रोजी संविधानाचा ३१५ अनुच्छेद आणि ८ परिशिष्टे असलेला अंतिम/ सुधारित मसुदा संविधानसभेत / घटना परिषदेत कलमवार चर्चेस घेण्यासाठी सादर केला हा मसुदा राजपत्रात प्रसिद्ध करून ८ महिनेपर्यंत जनतेच्या अवलोकनार्थ ठेवण्यात आला व ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी या सुधारित मसुद्यावर घटना परिषदेत पुन्हा चर्चेला सुरुवात झाली. घटना परिषदेत प्रत्येक सदस्यांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तितक्याच ताकदीने, कमावलेल्या कायद्यांच्या भाषेत उत्तरे द्यायचे पण विचलित होत नव्हते. त्यामुळे घटना परिषदेतील सदस्यांचे समाधान व्हायचे चर्चेनंतर अनुच्छेदाची संख्या ३९५ पर्यंत वाढली

असे शेवटी सुमारे ७६३५ दुरुस्त्या घटना परिषदेपुढे सुचविण्यात आल्या त्यापैकी २४७३ दुरुस्त्या स्वीकारण्यात आल्यानंतर अनुच्छेदांची ३९५, २२ भाग, ८ परिशिष्टे आणि एक जोडपत्र इतकी संख्या झाली आणि अशा प्रकारे भारतीय राज्यघटना/संविधान आकारास आले.

भारतीय राज्यघटना निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे खूप मोठे योगदान आहे हे घटना परिषदेतील सर्वच सदस्य मान्य करतात आणि त्यांच्यावर स्तुतीसुमने सुद्धा उधळतात. मसुदा समितीतील एक सदस्य टी. टी. कृष्णम्माचारी यांचे दिनांक ५ नोव्हेंबर १९४८ चे घटना परिषदेतील भाषणावर दृष्टिक्षेप टाकल्यास डॉ. आंबेडकर हेच राज्यघटनेचे खऱ्या अर्थाने शिल्पकार ठरतात. टी. टी. कृष्णम्माचारी म्हणतात, 'अध्यक्ष महाशय, मी या सभागृहातील त्या सदस्यांपैकी एक सदस्य आहे की, ज्यांनी आंबेडकरांचे म्हणणे काळजीपूर्वक ऐकले आहे. राज्यघटनेचा मसुदा तयार करताना आंबेडकरांनी किती उत्साह दाखविला आणि किती कष्ट घेतले याची मला कल्पना आहे. आपल्याला आता या क्षणाला या मसुद्याकडे लक्षपूर्वक बघावे असे वाटते. परंतु हा मसुदा जेव्हा तयार होत होता, तेव्हापासून समितीने मात्र त्यांच्याकडे तितके लक्षपूर्वक पाहिलेले नव्हते याची मला जाणीव आहे. या सभागृहाला कदाचित हे ज्ञात असेल की, मसुदा समितीसाठी आपण ज्या ७ सदस्यांची नियुक्ती केली होती त्यापैकी एकाने आपल्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला आणि त्याची रिकामी जागा भरली गेली, दुसऱ्यांचे या काळात निधन झाले, तिसरे सदस्य अमेरिकेला गेलेले असल्यामुळे त्यांची जागा रिकामीच राहिली, चौथे सदस्य त्यांच्या राज्याच्या राज्यकारणात इतके गुंतले की, त्यांची पोकळी सतत जाणवत राहिली, पाचवे व सहावे सदस्य दिल्लीपासून खूप दूर राहत होते आणि मसुदा समितीचे काम करण्यासाठी त्यांना त्यांची प्रकृती साथ देत नव्हती. त्यामुळे या राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्याचे काम शेवटी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर पडले डॉ. आंबेडकरांनी हे कार्य ज्या चोखपणे पार पाडले ते निश्चितच प्रशंसनीय आहे. म्हणून त्यांच्या कार्याबद्दल आपण सर्वजण त्यांच्यासाठी कृतज्ञ आहोत'

डॉ. आंबेडकर हे घटना परिषदेतील सर्व सदस्यांची भाषणे खूप मन लावून ऐकत होते त्यांच्यातील विनम्रता तात्काळ जागृत झाली. आयुष्य जगताना सदैव विवेक जोपासणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'तुम्ही मला दिलेले श्रेय वास्तविक पाहता सर्वस्वी माझे नाही ते घटना परिषदेचे सल्लागार सर बी. एन. राव यांचे अंशतः आहे त्यांनी मसुदा समितीच्या विचारार्थ राज्यघटनेचा कच्चा मसुदा तयार केला होता. या श्रेयाचा काही भाग १४१ दिवस परिश्रम घेणाऱ्या मसुदा समितीच्या सदस्यांना आहे या श्रेयातील फार मोठा भाग राज्यघटनेचे प्रमुख मसुदाकार श्री. एस. एन. मुखर्जी यांच्याकडे

जातो.'

राज्यघटनेचा तयार झालेला मसुदा घटना परिषदेचे / घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना सादर करण्याच्या अगोदरच्या दिवशी म्हणजे २५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घटना परिषदेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे झालेले अभ्यासपूर्ण भाषण सर्व सदस्यांचे लक्ष खेचणारे होते. लोकशाहीच्या भवितव्याची चिंता, काळजी त्यांच्या रोमारोमांत होती. 'संविधान सभेतील डॉ. आंबेडकरांची भाषणे' या छोटेखानी पुस्तिकेत समाविष्ट डॉ. आंबेडकरांच्या घटना परिषदेतील शेवटच्या भाषणातील काही अंश येथे उद्धृत करत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, ''माझ्या मते संविधान कितीही चांगले असले, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्याच्यावर आहे ते जर अप्रमाणिक असतील तर, ते वाईट ठरल्याशिवाय राहणार नाही तसेच संविधान कितीही वाईट असो ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे ते जर प्रामाणिक असतील तर ते चांगले ठरल्याशिवाय राहणार नाही.'

'आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आपण संवैधानिक मार्गांचीच कास धरली पाहिजे याचा अर्थ हा की, क्रांतीचा रक्तरंजित मार्ग आपण पूर्णतः दूर सारला पाहिजे.'

'केवळ राजकीय लोकशाहीवर आपण समाधान मानता कामा नये आपल्या राजकीय लोकशाहीचे आपण एका सामाजिक लोकशाहीत मुद्धा परिवर्तन करायला हवे राजकीय लोकशाहीच्या मुळाशी सामाजिक लोकशाहीचा आधार नसेल तर ती अधिक काळ टिकू शकणार नाही.'

'भारतात जाती आहेत जाती या राष्ट्रविरोधी आहेत कारण त्या जाती जातीमध्ये तिरस्कारांची भावना निर्माण करतात. आम्हाला वास्तवात जर राष्ट्र व्हायचे असेल तर या सर्व अडचणींवर आम्ही मात केलीच पाहिजे राष्ट्रनिर्मितीनंतरच बंधूत्व व वास्तवात पाहावयास मिळेल. बंधूत्वाशिवाय असलेली समता आणि स्वातंत्र्य म्हणजे रंगाच्या वरवरच्या थरासारखा केवळ बाह्य देखावा असेल.'

नंतर दुसऱ्या दिवशी २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधान घटना परिषदेचे / घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना सोपवले त्यांनी ते आदरपूर्वक सन्मानपूर्वक स्वीकारले आणि २६ जानेवारी १९५० पासून प्रत्यक्षात त्या संविधानाची अंमलबजावणीस प्रारंभ झाला तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने भारतात प्रजेचे राज्य सुरू झाले म्हणूनच आपण २६ जानेवारी हा दिवस 'प्रजासत्ताक दिन' म्हणून उत्साहात साजरा करतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कष्टाने लिहिलेले संविधान वाचल्यानंतर या

CamScanner

संविधानावर बौद्ध धम्माचा खोलवर प्रभाव जाणवतो. खरे तर विद्यार्थी दशेपासूनच डॉ. बाबासाहेबांवर गौतम बुद्ध चरित्र आणि त्यांच्या मानवतावादी धम्माचा प्रभाव राहिलेला आहे घटना निर्मितीचे काम करत असताना या प्रभावापासून ते अलिप्त राहू शकले नाही स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही तत्त्वेमूल्ये त्यांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीपासून नव्हे तर धम्मातून उचलली आहेत. डॉ. यशवंत मनोहर लोकराज्य, 'धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक' ऑक्टोबर २००६ मधील आपल्या 'धम्म म्हणजे भारतीय संविधानाचे प्राण तत्व' या लेखातून धम्म प्रभावाची मांडणी मक्षेपाने करतात डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात, 'संविधानातून अधोरेखित झालेले मूलभूत कर्तव्य आणि मार्गदर्शक तत्वे या भागातील संपूर्ण आशयावर धम्माचा प्रभाव पडलेला आहे. इतकेच नव्हे तर संविधानातील विविध कलमावर धम्माचा प्रभाव स्पष्ट जाणवतो.'०८

पुढील कलमे ते उद्धृत करतात :-

कलम १५ :- संविधान कोणताही भेद मानत नाही.०९

कलम ७ :- संविधानाने अस्पृश्यता नष्ट करून टाकली आहे.१०

कलम ४४ :- संविधान एकरूप समान नागरी संहितेचा पुरस्कार करते.११

कलम ४६ :- दुर्बळ घटकांचे हित संविधानाला महत्वाचे वाटते.१२

कलम ४७ :- संविधान मादक पेयांचा निषेध करते.१३

कलम ५१ झ :- हिंसाचाराचा संविधान त्याग करते.१४

कलम ५१ ज :- विज्ञान दृष्टी, मानवतावाद, शोधक बुद्धी आणि सुधारणा वादाचा पुरस्कार संविधान करते.१५

अशाप्रकारे मानवतावादी मूल्यांची प्रतिस्थापना करताना डॉ. आंबेडकरांनी संविधानात माणूस केंद्रीविचार रुजविला बुद्धिप्रामाण्य, तर्कशुद्धता, विज्ञाननिष्ठा यांच्या मुशीतूनच भारतीय संविधानाची त्यांनी निर्मिती केली. राष्ट्राचे अखंडत्व आणि सार्वभौमत्व त्यांनी श्रेष्ठ मानले. त्याला धक्का पोहोचेल अशा सर्व प्रवृत्तींचा बिमोड करूनच संविधान लिहिले. या संविधानाचे / राज्यघटनेचे मोल कदापिही आपणांस विसरता येणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना - डॉ. रावसाहेब कसबे.

२) लोकराज्य, धम्मचक्र प्रवर्तनदिन, सुवर्णमहोत्सव, विशेषांक, ऑक्टोबर २००६.

३) संविधान सभेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, १५ ऑगस्ट २०२१

४) कृतज्ञ सत्कार शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी महाविशेषांक २०१६, मुंबई.

५) आपला आदर्श, आपली प्रेरणा महामानव - प्रकाशन, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई १४ एप्रिल २०१७.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले

प्राचार्य

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २०व्या शतकात मांडलेले मूलभूत आर्थिक विचार आज २१व्या शतकात खूप महत्त्वाचे वाटतात. त्यांचे विचार वाचताना लक्षात येते की त्यांचा द्रोपणा 'रुपयाचे विश्लेषण' या कठीण विषयावर त्यांचा प्रबंध वाचला की, त्यांची अर्थशास्त्रीय प्रतिभा लक्षात येते समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, धर्म, इतिहास, नागरिकशास्त्र, कायदेशास्त्र इ. जीवनोपयोगी विषयाचे विस्तृत ज्ञान असलेल्या बाबासाहेबांना अर्थशास्त्रीय विचार सामाजिक व राजकीय अंगानी मांडता आले. डॉ. अमर्त्य सेन यांनी गरिबांसाठीचे अर्थशास्त्र मांडले. बाबासाहेबांनी हेच गरिबांसाठीचे अर्थशास्त्र तिन्ही अंगानी आपल्यासमोर ठेवले. राजकीय, अर्थशास्त्र, सामाजिक अर्थशास्त्र व धार्मिक (आध्यात्मीक) अर्थशास्त्र असे तीन पैलू बाबासाहेबांनी चर्चिले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक क्रांतीसूत्र बहुआयामी आणि विविध लक्षणीय स्वरूपाचे आहे. डॉ. बाबासाहेबांचे ग्रंथ, कार्य आणि कर्तव्याच्या आर्थिक सुत्रातून विचार केला तर डॉ. आंबेडकर हे विश्वाला प्रकाश देणारा आर्थिक क्रांती सुत्राचा कधीही न मावळणारा सूर्य हे प्रकर्षाने जाणवते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्राचे गाढे व्यासंगी होते कोलंबिया विद्यापीठात एम. ए. साठी 'प्राचीन भारतीय व्यापार' व पीएच. डी. साठी ही 'ब्रिटिश

हिंदुस्थानातील प्रतिक अर्थव्यवस्थेची उत्क्रांती' असे त्यांचे विषय होते. तसेच लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये डी. एससी. साठी त्यांनी 'रुपयाचे प्रश्न' हा प्रबंध लिहला. हिल्टन यंग कमिशन पुढे त्यांनी दिलेली साक्ष चलनाच्या प्रश्नाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची होती.

भूमीहीन मजूर, लहान जमिनी, खोतपद्धती, महार वतन, सामुदायिक शेती, जमीन महसुल आणि जमिनदाराचे उच्चाटन या विषयांवर त्यांनी निरनिराळ्या वेळी विचार प्रकट केले. भारतीय घटनेवरील भाषणात प्रसंगानुरूप त्यांनी केलेले विवेचन यातून त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा मागोवा घेता येतो.

भारताच्या सर्वांगीण विकासाचे स्वप्न हे स्वप्नच ठरत आहे. तर शोषणाची व्यवस्था कायम असून देशात गरिबी, बेकारी व विषमता उग्ररूप धारण करीत आहे. अशा स्थितित देशाचा, अर्थव्यवस्थेचा कणा मजबूत करण्यासाठी आणि देशाला स्वयंभू व विकसीत करून देशात आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी आजही देशाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराची नितांत गरज आहे. म्हणूनच त्यांच्या अर्थशास्त्रीय अभ्यासाची व विचाराची ओळख व्हावी या हेतुने हा लेख प्रस्तुत करीत आहे.

१. प्रबंधात्मक ग्रंथातील डॉ. बाबासाहेबाचे आर्थिक विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कोलंबिया विद्यापीठाला एम. ए. च्या पदवीकरिता १५ मे १९१५ ला 'ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन व अर्थव्यवस्था' या विषयावर प्रबंध सादर केला. यात त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि वित्त व्यवस्था कशी होती. त्यांची वैशिष्टे. महसुलाची पद्धत व प्रमाण मिळणाऱ्या महसुलाचा खर्च इत्यादी बद्दल सविस्तर माहिती दिली आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील महसुल धोरणाची चर्चा त्यांनी केली आहे. भारतातून वसुल केलेल्या महसुलातून मात्र कमी खर्च सर्वसाधारण लोकांच्या कल्याणासाठी केला जातो. त्यामुळे भारतीय लोक विकासापासुन वंचीत राहतात. ब्रिटीश सरकारच्या भारतातील कामगिरीचे विवेचन करतांना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, 'भारताने इंग्लंडसाठी केलेले आर्थिक योगदान हे जेवढे थक्क करणारे आहे. तेवढे इंग्लंडने भारतीयासाठी केलेले योगदान विस्मयकारक आहे.'

१९२४ मध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी पीएच. डी. पदवी प्राप्त करण्यासाठी कोलंबिया विद्यापीठाला सादर (१) केलेल्या "The Evolution of provincial Finance in british India" या ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी स्थानिक स्वराज्य संस्था, त्यावेळेची घटक

राज्ये व ब्रिटिश केंद्र सरकार यांच्यातील आर्थिक व्यवहाराची मीमांसा केली आहे.

डॉ. बाबासाहेबांनी "The problem of Rupee" हा प्रबंध डिएस (D.Sc) साठी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सला सादर केल्यानंतर १९२३ला प्रकाशित करण्यात आला. सदर प्रबंधात्मक ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी सन १८०० से १८९३ या कालखंडातील भारतीय चलनाची जडण-घडण कशी होत गेली यांची मिमांसा डॉ. बाबासाहेबांनी केली. सन १८७३ नंतर सोने आणि चांदी विनिमयाचा दर स्थिर ठेवणे कठीण झाल्यामुळे देशाचे कसे नुकसान झाले. याविषयी सविस्तर विश्लेषण डॉ. बाबासाहेबांनी यामध्ये केले आहे. आजच्या आर्थिक परिस्थीतीचे अवलोकन केले असता झालेली भाववाढ इत्यादी बाबीवर डॉ. बाबासाहेबांच्या आर्थिक दृष्टिकोनातून विचार होणे आवश्यक आहे.

२. डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक स्वातंत्र्यता व आर्थिक विकास :

जातीव्यवस्थेच्या अंतर्गत प्रत्येक व्यक्ती आपल्या अनुवांशिक किंवा जातीगत व्यवसाय करण्यात कटीबंध राहतात. जरी त्यांना त्या व्यवसायामध्ये आवड किंवा आकांक्षा अनुरूप जरी नसले. यामुळे व्यक्तीमध्ये आर्थिक क्षेत्रात उदासिनता व अकार्यक्षमता निर्माण होते. त्यामुळे त्यांची कार्यकुशलता कमी होते. भिन्न-भिन्न व्यवसायावर भिन्न-भिन्न जातीच्या एकाधिकार असल्याने आर्थिक क्षेत्रात स्पर्धेमध्ये अभाव दिसून येतो. तसेच आर्थिक क्षेत्रामध्ये अनुसंधान, उद्यम, प्रशिक्षण या गोष्टीचा सुद्धा विकास होत नाही.

अशाप्रकारे जातीव्यवस्था ही परंपरागत अर्थव्यवस्था आधुनिक अर्थव्यवस्थेत परिवर्तीत होण्याच्या प्रक्रियेमध्ये आड येते. आज भारतीय अर्थव्यवस्था विकसीत बनण्यामध्ये जो उच्चांक गाठत आहे. यामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी आर्थिक स्वातंत्र्या संदर्भात आपले विचार मांडून नवी दिशा दिली आहे. यावरून असे दिसून येते की जर समतामुलक समाज रचना तयार करायची असेल तर डॉ. बाबासाहेबांनी मांडलेल्या आर्थिक स्वातंत्र्यातून होवू शकते हे स्पष्ट होते.

३. डॉ. बाबासाहेबांचे शेती विषयक सुधारणा :

डॉ. बाबासाहेब यांचे शेती विषयक विचार व कार्य हे भारताला नवी दिशा देऊन आर्थिक बाबतीत सक्षम बनवणारे आहे. स्मॉल होलिंड्ज इन इंडिया ॲण्ड देअर रेमीडीज' हा लेख सर्वप्रथम Journal of the Indian economic society, Vol I" यामध्ये १९१८ मध्ये प्रसिध्द झाला. यामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी शेती विषयक मुलभुत प्रश्न मांडले आहेत. बाहेर देशातील धारण क्षेत्रातील उदा. देतांना ते म्हणतात इंग्लंडमध्ये

मोठे धारण क्षेत्र आहे. फ्रान्स मध्ये लहान धारण क्षेत्र आहेत. तसेच हॉलंड आणि डेन्मार्कमध्ये आहेत. मुंबई प्रदेशाचे उदा. देताना ते म्हणतात, येथील धारण क्षेत्र २५.१ एकरापासून तर पुण्याजवळील पिंपळा सौदागर येथील १ ते २ एकरापर्यंत आहे. हि धारण क्षेत्रे भारतीय शेतीकरिता फारच गंभीर बाब आहे असे म्हटल्या जाते. लहान धारण क्षेत्राबाबत डॉ. बाबासाहेब म्हणतात. "The evils of small holdings are reran. The evil of fragmentation are very great and must be met by a comprehensive scheme of consolidation" जमीनीच्या आकारामुळे शेतीच्या उत्पादनावर परिणाम होतो. यावर उपाय सुध्दा डॉ. बाबासाहेबांनी सुचविला आहे. तो म्हणजे 'शेतीचे राष्ट्रीयकरण होय. सामुदायीक शेती संदर्भात त्यांनी आपले विचार मांडून आदर्श शेती व्यवसायामुळे शेतकरी हा आपले राहणीमान बदलू शकेल हे ते जाण होते. तसेच डॉ. बाबासाहेबांनी १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी बॉम्बे विधिमंडळात खोती जमीनदारी पद्धती रद्द करणारे पहिले विधेयक सादर केले. त्यांच्या विचार आणि कार्यामुळे महार वतन व खोती पद्धत रद्द करण्यासंदर्भात सरकार दरबारी विचार मांडून रद्द करण्यास भाग पाडले.

४. डॉ. बाबासाहेबांचे कामगारांचे आर्थिक प्रश्नांबाबत कार्य :

भारतातील कामगार वर्गाचे आर्थिक प्रश्न सोडवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब हे सातत्याने संघर्ष करीत राहिलेत म्हणूनच कामगाराची स्वतंत्र संघटना असावी असे त्यांना वाटत होते. कारण कामगारामध्ये आपआपसातील वाद भयंकर होते. त्यात जातीवादाने शिरकाव केल्यामुळे अस्पृश्य कामगाराची स्थिती दयनिय होती. सावकाराच्या तडाख्यात दलित समाज सापडला असल्यामुळे त्यांची परिस्थिती वाईट होती. त्या विरुध्द कामगार पुढाऱ्यांनी आवाज उठवला नव्हता. अस्पृश्य कामगाराचे दोन प्रमुख शत्रू होते भांडवलशाही व ब्राम्हणशाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, कापड विणण्याचे काम स्पृश्यांनी केले काय? किंवा अस्पृश्यांनी केले काय? मालकाला त्यात सुख-दुःख नाही, त्यांचा माल निघाला त्याचा फायदा झाला म्हणजे झाले. "गिरणी कारखान्यात कामगारामध्ये जातीभेद असला तरी कारखानदारांचा उद्देश नफा कमावण्याचा आहे. मग तो माल कोणी तयार करत असो. तर गिरणी कामगारांना काहीच आक्षेप नसे. परंतु कामगारांमध्ये अंतर्गत भेदभावपुर्ण व्यवहार धोकादायक आहे. म्हणुनच अस्पृश्य कामगारांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी न्याय मिळून देण्यासाठी आपले विचार मांडून कार्य केले.

५. डॉ. बाबासाहेबांचे चलनव्यवस्थेविषयी विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रुपयाचा प्रश्न त्याचे मुळ आणि समाधान पदवीसाठी लिहलेल्या प्रबंधात चलनाविषयी माहिती मिळते. हा ग्रंथ १९२३ मध्ये प्रकाशित करण्यात आला. डॉ. बाबासाहेबांनी चलनपध्दतीचा ग्रामीण अर्थव्यवस्था वस्तुची अदलाबदल करून व्यवहार चालवण्यापासून ते सोने-चांदी या धातुचे चलन आणि आजचे कागदी चलन छापण्यापर्यंत सांगोपांग व जिज्ञासू प्रवृतीने अभ्यास करून त्यांचा शोध घेवून ग्रंथात अचूक व विस्तृत माहिती दिली. डॉ. बाबासाहेब सांगतात की, ब्रिटीश राजवटी पुर्वी मोगल साम्राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचा पाया अकबराने घातला. त्या काळापासून भारतात प्रामुख्याने चलन म्हणुन सोने-चांदी किंवा इतर धातुंचा वापर होत असे. तसेच ब्रिटीश पुर्वी राजवटीत नोकरांना आणि सैनिकांना वस्तु स्वरूपाने पगार मिळत असे. ब्रिटीशांनी त्या ऐवजी रोख पैसे देण्यात सुरुवात केली.

डॉ. आंबेडकरांचे तर्कनिष्ठ आणि दृढ मत होते, की जोपर्यंत रुपयाच्या सामान्य क्रयशक्ती मध्ये स्थिरता येत नाही. तोपर्यंत हे चलन स्थिर होण शक्य नाही आणि प्रामुख्याने ही बाब विनिमय प्रमाणामुळे शक्य होत नव्हती. या व्यवस्थेमुळे रोगाचा मूळ कारणाचा शोध घेण्याऐवजी फक्त लक्षणे विचारांत घेवून उपाय केला जात होता. डॉ. बाबासाहेबांनी हे सुचवलेले विचार सत्य आणि मुलगामी होते.

६. डॉ. बाबासाहेबांचे औद्योगिकीकरण्यासंबंधी विचार :

औद्योगिकीकरणा संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'औद्योगिक नीती अशाप्रकारे असली पाहिजे की, ज्याच्या परिणाम स्वरुप अधिकतम उत्पादनाची निपुणता आणि उत्पादना बरोबरच आंतरराष्ट्रीय औद्योगिक बाजारामध्ये देशी उद्योग व त्याच्या उत्पादनाची प्रतिस्पर्धा क्षमता प्रतियोगिता पुर्ण आणि लाभकारी असली पाहिजे. उद्योग क्षेत्रात अशी परिस्थिती कायम राहिल्याने देशाचा औद्योगिक आणि आर्थिक विकासामध्ये गुणात्मक संवर्धन होणे संभव आहे. ते पुढे म्हणतात, 'कोणतेही राष्ट्र भांडवलशाही असो या समाजवादी त्यांना उद्योग क्षेत्रामध्ये प्रगती व विकासासाठी हा सिद्धांत वापरावा लागेल.'

डॉ. बाबासाहेबांना क्रांतीकारी औद्योगिक विचाराला अनुसरून भारताची इंडस्ट्रियल रिजोल्यून पॉलिसी-१९५६ तयार करून हे मानवी कल्याणावर त्याचा कोणता परिणाम होतो. या दृष्टीकोनातुन त्यांनी आर्थिक हालचालीचा अभ्यास केला होता. हा अभ्यास संपत्ती किंवा आर्थिक संबंध यांच्या बदलाचा नव्हता. तर माणूस व त्यांची निवड यांच्याशी होता. विशेष म्हणजे सामान्यात न्याय नितीने संपत्तीचे विभागणी करणे हा हेतू त्यांचा विचारा मागे होता.'

CamScanner

भारताला सावरायचे असले तर डॉ. बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचारावर भा हेले कर्मप्राप्त ठेल. त्यांच्या या विचार व कार्याला त्रिवार वंदन.

संदर्भसूची

१. कुबेर, वा. ना. डॉ. आंबेडकर विचारमंथन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, आ. १९९८, पृष्ठ क्र. २३६.
२. इंगळे, एम. आर. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व राजकीय विचार, यश प्रकाशन, अम, आ. २०११, पृष्ठ क्र. २०.
३. किता, पृष्ठ क्र. २८.
४. यादव, वीरेन्द्र सिंह, समता मूलक समाज एवम सामाजिक परिवर्तन के युग पुरुष डॉ. भिमराव आम्बेडकर, ओमेगा पब्लिकेशन, दिल्ली, आ. २०११, पृष्ठ क्र. ३२९, ३३०.
५. इंगळे, एम. आर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व राजकिय विचार, यश प्रकाशन, अमर, आ. २०११, पृष्ठ क्र. ३१,३२.
६. कुबेर, वा ना. डॉ. आंबेडकर विचारमंथन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, आ. १९९८, पृष्ठ क्र. २०
७. सूर्या, अजित, डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक, धार्मिक, राजकीय कार्यनीगुण, विद्यार्थी प्रकाशन, कोल्हापूर, आ. १९९८, पृष्ठ के २४.
८. पासवान सुकन, केवल दलितो के मसिहा नही है अम्बेडकर, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली. आ. २०११ पृष्ठ के ६०.

◆ ◆ ◆

जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना

डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उत्तम नगर,अमरावती - ४४४६०६

प्रस्तावना :-

सर्वधर्मसमभाव
गुरूजी आम्हास सांगतात
शाळेत प्रवेश घेताना मात्र
दाखला जातीचा मागतात।

ह्या वास्तवदर्शी ओळींनी मन सुन्न होऊन आपल्या भारतीय समाजमनावर जातीची पकड किती घट्ट आहे, याची जाणीव होते.

शाळेमध्ये 'भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत' ही प्रतिज्ञा म्हणताना आपल्या देशाबद्दलच्या अभिमानाने मस्तक अधिक उंच होते. पण सारे भारतीय माझे बांधव आहेत हे केवळ बोलण्यापुरतेच मर्यादित आहे असे वाटते. कारण देशाला स्वातंत्र्य मिळून आज ७५ वर्षे लोटली, पण भारतीय समाजव्यवस्थेला लागलेली जातीय विषमतेची किड देशातून निघू शकली नाही ही शोकांतिका आहे.जिथे जातीजातीत उच्च-निच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेद केला जातो तिथे आपण उच्चारतो सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. किती विरोधाभास आणि वाणीतला फोलपणा आहे हा !

म्हणूनच जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही. ही परिकल्पना नसून सूर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे.

भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था :-

भारतीय समाजव्यवस्थेचा जातीव्यवस्था हा एक अविभाज्य घटक आहे. जगाच्या इतिहासात भारतीय संस्कृतीला श्रेष्ठ गणल्या जाते. पण भारतीय समाजसंस्था वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेच्या चक्रव्युहात गुरफटल्यामुळे संस्कृतीची उदात्तता रसातळाला गेली आहे.

भारतीय सामाजिक संरचनेचे तत्व म्हणजे चार वर्ण. ब्राम्हण - वेदपठन आणि धार्मिक क्रिया करणारा, क्षत्रिय - लढवय्या, वैश्य - व्यापार करणारा, शुद्र - सेवा करणारा. ह्या चार्तुवर्ण व्यवस्थेन्तर्गत येणाऱ्या जातींमध्ये भारतीय समाजातील लोकांची विभागणी, जातीची श्रेणीबद्ध रचना, जातीची उतरंड मनुस्मृतीद्वारे करण्यात आली. प्रारंभीच्या काळात वरील चार वर्ण होते. परंतु नंतरच्या काळात चार जाती बनल्या आणि नंतर चार जातींच्या हजारो जाती बनल्या. जातीव्यवस्थेने श्रमिकांचे विभाजन केले. त्यांचे काम अथवा व्यवसाय हा जन्मावर आधारीत असल्याने व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य जातीव्यवस्थेने पूर्णत: अमान्य केले होते. जातीव्यवस्थेने केलेली ही उद्योगाची प्रतवारी अत्यंत घातक होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात,'जात' हा शब्द समान दर्जाचा नाही. एक जात दुसऱ्या जातीच्या तुलनेत स्वत:ला श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ मानते. म्हणूनच आज विभिन्न जातीव्यवस्थेमुळे देशात लोकशाही शासनप्रणाली अस्तित्वात असताना जातीय दंगली, जातीयतेवरून होणारे अन्याय, अत्याचार, अस्पृश्यता संपुष्टात आलेली नाहित.

आपल्या देशातील जात हा बंद वर्ग आहे. मनुष्य ज्या जातीत जन्माला येतो त्याच जातीत त्याचा शेवट होतो. तो कितीही शिकला, पुढे गेला तरीही जातीचे लेबल काढू शकत नाही. म्हणतात ना 'जी जात नाही ती जात'. पाश्चात्य देशात गरिब-श्रीमंत अशी वर्गपद्धती असल्यामुळे मनुष्य आपल्या कार्यकर्तृत्वाने, बुद्धिमत्तेने गरीब हा श्रीमंत होऊ शकतो. त्यामुळे आपल्या देशाच्या तुलनेत पाश्चात्य देशांची प्रगती झपाट्याने होत आहे. आपण मात्र आपल्या आवडीनुसार कोणत्याही दिशेने पळालो तरीही जातीचा राक्षस आपला रस्ता रोखून बसला आहे. या राक्षसाला ठार मारल्याशिवाय सुधारणेचे प्रवेशद्वार उघडणे अशक्य आहे.

अस्पृश्यता भारतीय समाजाला लागलेला कलंक :-

भारतीय समाजव्यवस्थेची अस्पृश्यता एक अमानवीय समस्या आहे. कारण अस्पृश्यता अप्रत्यक्ष गुलामी असून गुलामीपेक्षाही सर्वात वाईट, घृणास्पद प्रकार आहे. शोकांतिका अशी की अस्पृश्यता पाळणे म्हणजे धर्मानुसार आचरण करणे अशी

समाजमान्यता असल्यामुळे अस्पृश्यता नष्ट होत नाही. अस्पृश्य म्हणजे स्पर्श करण्यास अयोग्य. मानवजातीस जे सारे अधिकार असतात त्या अधिकारांपासून अस्पृश्यांना वंचित ठेवल्या जाते. मानवी विकासाची ठप्प थोपविण्याचे काम ह्या स्पृश्यास्पृश्य भेदाने केले आहे. भौतिक प्रगतीच्या कुठल्याही क्षेत्रात भारतीय समाजाने प्रगती केली नाही. विज्ञान-तंत्रज्ञान केवळ पश्चिमी देशातच विकसीत झाले. भारतात नव-नवे शोध का लागले नाहीत ? याला कारण हे होते की येथील मानवी बुद्धी जाती संस्कारात, स्पृश्यास्पृश्य भेदांमध्ये बांधल्या जाऊन त्यांची शोधक बुद्धी मारल्या गेली.

आपल्या समाजात जातीला पवित्र, दैवी, धार्मिक असल्याची मान्यता दिल्यामुळे जातीव्यवस्थेत कोणत्याही प्रकारचे परिवर्तन होवू शकले नाही. तर ती अधिक मजबूत झाली.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते जातीव्यवस्था आणि त्यातून उदयास आलेली अस्पृश्यता ही सामाजिक समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्याला घातक आहे. मानवी मुल्यांच्या विरोधी आहे. जी व्यवस्था सामाजिक विषमतेचा पुरस्कार करते त्या व्यवस्थेकडून समता, बंधुत्व, स्वातंत्र्य आणि न्याय मिळेल अशी अपेक्षा करणे चुकीचे आहे.

भारतीय समाजातील अस्पृश्यतेचे स्वरूप :-

भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून अस्पृश्यतेचे स्वरूप महाभयंकर होते. आजच्या आधुनिक काळात संविधानाने अस्पृश्यता पाळण्यावर कायद्याने बंदी घातली असली तरीही सत्य पचवणं जड जाईल,पण देशातल्या अनेक भागात अस्पृश्यता आजही जिवंत आहे. युगानुयुगे धर्मपरंपरेने चालत आलेल्या अस्पृश्यतेत फारसा फरक आढळून येत नाही. रस्त्यावरून चालताना कमरेला खराटा आणि गळ्यात गाडगं बांधून चालणाऱ्या अस्पृश्याच्या पावलांनी आणि सावलीनेही रस्ता अपवित्र होईल, अशी धारणा असलेला आपला भारतीय समाज ! चुकून अस्पृश्य व्यक्तीचा स्पर्श सवर्णाला झाल्यास भयंकर अशी कठोर शिक्षा अस्पृश्यांना मिळत असे. कारण अस्पृश्यतेला हिंदू धर्मातील एक धर्ममान्य रूढी म्हणून मान्यता मिळाली होती. त्यामुळे अस्पृश्यांना प्रत्येक क्षेत्रात सापत्नभावाची वागणूक मिळत असे. शाळा, मंदिर, विहीरी, सरकारी कार्यालये, बँका, पोलिस खाते, न्यायालये अशा प्रत्येक सार्वजनिक स्थळी अस्पृश्यांना अपमान, छळ, हल्ला, मारहाण सहन करावे लागत.

ही प्रस्थापित व्यवस्था म्हणजे स्पृश्यांनी तयार केलेला कायदा होय. त्याचे पालन करण्यापलीकडे अस्पृश्यांनी त्याची अधिक चौकशी करायची नाही. या व्यवस्थेचा त्यांनी आदर बाळगला पाहिजे. त्यांना स्पृश्यांविरुद्ध कोणताही हक्क नाही. समान अधिकार

CamScanner

नाहीत. दाद मागावी असा न्याय त्यांच्या बाजूने नाही. हक्क मिळावा म्हणून अस्पृश्याने आग्रह देखील धरू नये. मानवजातीस जे साधे अधिकार असतात त्या अधिकारांपासून देखील अस्पृश्यांना वंचित ठेवले गेले. मानवजात म्हणूनही अस्पृश्य अयोग्य आहेत अशी हिंदूंची भावना होती.

अस्पृश्यांच्या जगण्याचं भिषण वास्तव पुढील ओळीतून जाणवतं:

रक्ताळलेल्या मनात
एक स्वप्न वाहून गेलं
मलाही माणूस म्हणून जगायच होतं
पण, एका अस्पृश्याचं
माणूस म्हणून जगणं राहून गेलं !

स्वातंत्र्यानंतरच्या ७५ वर्षातील अस्पृश्यता :-

यावर्षी आपण स्वतंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा केला.पण जातीचे भूत आपल्या मानगुटीवर अजूनही कायम आहे. जातीअंताबाबत आपण कोणतेही प्रयत्न करत नाही. किंबहुना येथील राज्यकर्ते तसे होऊ देत नाहीत. आर्थिक स्तर बदलला की आपोआप सामाजिक सुधारणा होईल ही आपली धारणा साफ चुकीची आहे. जातीयता किती अवैज्ञानिक आहे हे शिक्षणातून शिकविले जात नाही. मग अस्पृश्यता निवारण कसे होईल ?एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे संक्रमित होणारे संस्कारच मुळात चुकीचे आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुरस्कृत केलेल्या आंतरजातीय विवाहाला कुटूंबाची, समाजाची मान्यता मिळत नाही. कारण जातीबाहेर, धर्माबाहेर विवाह म्हणजे पाप अशी धारणा समाजाची आहे. अस्पृश्यता पाळण्यावर कायद्याने कडक निर्बंध लादले आहेत. पण समाजमनोवृत्तीचे काय ? लोकांच्या मानसिकतेतून अस्पृश्यता गेली नाही. त्याचे पडसाद आजही समाजात दिसून येतात.

कर्नाटकातील कोटपल जिल्ह्यात दोन वर्षाच्या दलित मुलाने मंदिर प्रवेश आणि मुर्तिला स्पर्श केल्याकारणानेत्याच्या वडीलांवर ६० हजार रुपयांचा जबर दंड ठोठविण्यात आला.

चुंदूरमध्ये आजही दलित विद्यार्थ्यांना शाळेत इतरांबरोबर बसू न देण्यावरून जातीयवाद आणि त्यातून भिषण हत्याकांड घडले.

दलित तरुणांना केस कापण्याच्या कारणावरून गावातून बहिष्कृत करण्यात आले. कारण लिंगायत समाजातील उच्च जातीचे लोक केस कापू शकतात अशी धार्मिक मान्यता चुंदूरमध्ये आजही कायम आहे.

धुळ्याच्या मेहेरगाव येथे दलित तरुणांना बैलपोळा मिरवणुकीत आपले बैल मिरविण्यासाठी मज्जाव व मारहाण करण्यात आली.

बीडमधील पिंपळगाव येथे २०१६ मध्ये पाणी टंचाईने दलित वस्तीपर्यंत पाणी पोहोचले नसल्याने १० वर्षाच्या मुलीचा मृत्यू झाला.

२०१६ मध्ये वाशिम जिल्ह्यातील कोळंबेश्वरमध्ये एका दलित महिलेस सवर्ण व्यक्तीने विहिरीवरून पाणी भरू न देता अपमानास्पद वागणूक दिली.

नॅशनल कॅम्पेन ऑन दलित ह्युमन राइट्सच्या (NCDHSR) रिपोर्टनुसार देशातील २० % दलितांना स्वच्छ प्यायचे पाणी मिळत नाही. ४८.४% दलितांना पाण्याचा स्त्रोत नाकारला जातो. तर केवळ १०% दलित घरांना स्वच्छतागृहाचा वापर करता येतो.

शहरामध्ये २०% लोक आणि खेड्यामधील ३०% लोक अस्पृश्यता पाळतात. अस्पृश्यता पाळणाऱ्यांमध्ये ब्राम्हणांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. हा भेदभाव शहरातले ६२% ब्राम्हण आणि ३९% ब्राम्हण अजूनही पाळतात. यानंतर इतर मागासवर्गीय आणि ब्राम्हणेत्तर उच्चवर्णीय यांचा क्रम लागतो.

अस्पृश्यता विरोधी चळवळी

महात्मा जोतिबा फुल्यांची चळवळ :-

फुले हे सामाजिक समतेच्या चळवळीचे प्रवर्तक होते. त्यांनी अस्पृश्यांना शिक्षण देऊन आपल्या हक्काची जाणीव करून दिली. क्षुद्रांचे अध:पतन होण्यास कारणीभूत घटक त्यांनी 'शेतक-यांचा आसूड' या ग्रंथात समर्पकपणे मांडले आहे.

विद्येविना मती गेली
मतीविना नीती गेली
नीतीविना गती गेली
गतीविना वित्त गेले
वित्तविणा क्षुद्र खचले
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।

त्यामुळे अतिक्षुद्रांच्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करून 'महार-मांग इ. लोकांस विद्या शिकविण्यासाठी मंडळ' या नावाने संस्था काढली. जातीव्यवस्थेवर टिका करण्यासाठी 'गुलामगिरी', 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथांचे लेखन केले. समाजात समता, बंधुता व स्वातंत्र्य हे विचार रूजावेत याकरीता १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची चळवळ :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समतेचे कट्टर समर्थक होते. त्यांना बालपणापासून अस्पृश्यतेचे चटके सोसावे लागले. जे आपण भोगले ते आपल्या बांधवांच्या वाट्याला येवू नये यासाठी त्यांनी भारतातील दलित चळवळीचा चेहरा बनून अस्पृश्यता नष्ट करण्याकरीता कार्य केले. १९३० ते १९३५ या काळात नाशिक येथील काळाराम मंदिर सत्याग्रह, १९२७ रोजी महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, २५ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे मनुस्मृतीचे दहन, १९३० मध्ये अस्पृश्य समाजाकरीता स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी करून अस्पृश्यांना त्यांचे हक्क मिळवून दिले.

सन १९२४ ते ३५ अशी सलग ११ वर्षे बाबासाहेबांनी अनेक चळवळी केल्या. पण सवर्ण मानसिकता 'अधर्मं धर्ममिती या मन्यते तमसः वृता' या गीतापंक्तिप्रमाणे अधर्मालाच धर्म समजून विपरीत दुष्ट व्यवहार करण्यात धन्यता मानत होती. म्हणून १९३५ मध्ये येवला मुक्कामी 'मी हिंदू म्हणून मरणार नाही' अशी घोषणा केली. समाजातील व्यक्तीचे संबंध बंधुत्व, न्याय आणि समता या मूल्यांवर अधिष्ठित असावेत या विचारसरणीला आग्रणी ठेवून माणूसपणाची शिकवण देणारा, विज्ञानवादी बौद्ध धम्म आपल्या लाखो बांधवांसह स्वीकारून दलित, शोषित समाजासमोर समतेचा आदर्श ठेवला. धर्मनिरपेक्ष लोकशाही तत्वावर आधारलेली राज्यघटना लिहून देशाला न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता अशी मौलिक विचारधारा दिली.

भारतीय संविधानातील तरतुदी :-

देशातून अस्पृश्यतेचे उच्चाटन व्हावे याकरीता १९५५ साली संसदेने अस्पृश्यताविरोधी कायदा मंजूर केला. भारतीय घटनेतील कलम १४ ते १८ या कलमात समानतेचा हक्क आहे. त्यानुसार कलम १७ हा अस्पृश्यता नष्ट करण्यासंदर्भात आहे. भारतीय समाजात निव्वळ कायद्याने अस्पृश्यता आटोक्यात येणार नाही. कायद्याचे उल्लंघन व्यक्तीकडून झाले, तर कायदा फार काही करू शकत नाही. सामाजिक भान हेच सा-या हक्कांचे रक्षण करते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय समाजात होणारे दलितांवरील अत्याचार व शासनकर्त्यांची उदासिनता :-

ज्यावेळी मराठवाडा विद्यापीठाचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ असे नामकरण झाले त्यावेळी महाराष्ट्रात जी जातीय दंगल उसळली ती दंगल म्हणजे महाराष्ट्राच्या इतिहासाला लागलेला डाग आहे. २९ सप्टें. २००६ रोजी महाराष्ट्रातील जिल्हा भंडारा, ता. मोहाडी येथील खैरलांजी गावात एका दलित कुटूंबातील चार जणांची

जातीयवादातून निर्घृण हत्या करण्यात आली. १२ नोव्हें. २०१२ रोजी अस्पृश्यता निवारण्यात प्रगतीशील समजल्या जाणाऱ्या तामिळनाडू राज्यात धर्मपुरी येथील सवर्ण मुलीने दलित मुलाशी विवाह केल्यामुळे तिच्या वडीलांनी आत्महत्या केली. आत्महत्येचा बदला म्हणून सवर्णांनी तीन दलित वस्त्यातील २६८ झोपड्या जाळून बेचिराख केल्या. अशा एक नाही अनेक घटना दलितांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या आहेत, ज्या त्यांचा स्वाभिमानाने जगण्याचा अधिकार हिरावून घेतात. दलित स्त्रीयांवर होणा-या अत्याचाराकडे पोलिस यंत्रणा आणि शासनकर्तेसुद्धा दुर्लक्ष करतात. तेच एखाद्या सवर्ण स्त्रीबाबत झाल्यास संपूर्ण समाज एकत्र येतो. मोर्चे, निदर्शने काढली जातात. गुन्हेगारास शिक्षा होईपर्यंत पाठपुरावा केला जातो. दिल्लीत घडलेले 'निर्भया' प्रकरण याची साक्ष आहे.

ह्या समाजविघातक घटना पाहता देशातील कायदा, सुव्यवस्था, तपासयंत्रणा, दलित अत्याचार प्रतिबंधक अधिनियमातील त्रुटी यासंदर्भात प्रश्न उपस्थित होतात. समाजातअसलेली जातीय असहिष्णुता किती गडद आहे, हे लक्षात येते.

अस्पृश्यता नष्ट होईल का ? :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, अस्पृश्यता ही हिंदूधर्माच्या तत्वज्ञानातच समाविष्ट आहे. म्हणून बाह्य आचरणात जरी नाईलाज म्हणून लोकांनी अस्पृश्यता पाळली नाही, तरी ती त्यांच्या मनातून निखळून पडली आहे असे समजू नये. यावरून लक्षात येते की अस्पृश्यतेची समस्या सहज नष्ट होणे शक्य नाही. जेव्हा हिंदू आपली मानसिकता बदलतील त्यावेळी अस्पृश्यता नष्ट होईल. त्यासाठी भारतीय समाजाच्या जीवनपद्धतीत बदल करण्याची मानसिकता हवी. अंधश्रद्धा, धार्मिक रूढी, परंपरांना फाटा देऊन आधुनिक आणि विज्ञानवादी विचारसरणी आणि दृष्टीकोन जोपासल्यास अस्पृश्यता नष्ट होण्यास मदत होईल. जातीप्रथा, अस्पृश्यता समूळ नष्ट करण्याकरीता जातीव्यवस्थेवर आघात करून समाजात समानतेची मूल्ये रूजवावी लागतील. समाजमनात शास्त्रे आणि धर्मग्रंथ पवित्र असल्याबद्दलची श्रद्धा नष्ट करावी लागेल. कारण लोकांच्या मनावर अंधश्रद्धा बिंबविण्याचे व त्यानुसार त्यांची मने घडविण्याचे कार्य धर्मग्रंथ करतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निवारण्याबाबत जो इशारा दिला आहे, तो फार महत्वाचा आहे. देशातील प्रत्येक स्त्री- पुरूषास शास्त्राच्या दास्यातून मुक्त करा, शास्त्राच्या पायावर आधारलेल्या अपायकारक कल्पनांपासून त्यांची मने स्वच्छ करा. तेव्हाच ते कोणाच्याही उपदेशाशिवाय सामाजिक परिवर्तनास तयार होतील. आंतरजातीय, आंतरधर्मिय विवाहांना मान्यता देवून त्यांचा प्रचार-प्रसार होणे आवश्यक आहे.

CamScanner

[illegible]

* * *

मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

[illegible]

सारांश :

[illegible]

बेकायदेशीर ठरवत ५ मे २०२१ रोजी मराठा आरक्षण कायदा रद्द केला. त्यामुळे मराठा समाजाला आरक्षण मिळण्याचा मार्गच बंद केला गेला. हे संशोधन वरील पार्श्वभूमिका मराठा आरक्षणाबाबत संभ्रम निर्माण घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दृष्टिकोन व विचार समजून घेण्याच्या हेतूने 'मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' या संशोधन विषयाचा अभ्यासकेंद्रित आहे.

मुख्य शब्द:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मराठा आरक्षण, मराठा समाज, आरक्षण.

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक संस्था आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये मागासवर्गीयांसाठी एकूण ५२% आरक्षण दिले आहे. त्यामध्ये ओबीसींना २७% (VJNT यांच्यासह) आरक्षण दिले आहे, तर अनुसूचित जातींना १३% आणि अनुसूचित जमातींना ७% आरक्षण दिले आहे. आर्थिक दृष्टीने मागासवर्ग १०% EWS आरक्षण आहे. महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील शासकीय नोकऱ्यात अनाथ व्यक्तींसाठी १% आरक्षण लागू केले आहे. मुस्लिमांमधील ३७ जातींचा ओबीसींमध्ये समावेश आहे. इ.स २०१४ मध्ये आघाडी सरकारने १६% मराठा आरक्षणाचा अध्यादेश आणून आरक्षण लागू केले परंतु तो अध्यादेश विधिमंडळात पारित होऊ शकला नाही. नव्याने मराठा आरक्षणाचा कायदा आणताना उच्च न्यायालयाच्या सूचनेनुसार व राणे उपसमितीच्या शिफारशीने नोव्हेंबर-डिसेंबर इ.स २०१८ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने मराठा समाजाला १३% आरक्षण देले होते. तत्पूर्वी राज्यात एकूण ५२% आरक्षण होते. मराठा आरक्षणाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात ॲड. डॉ. जयश्री पाटील यांनी याचिका दाखल केली. ५ मे २०२१ रोजी सर्वोच्च न्यायालाने महाराष्ट्र सरकारचा निर्णय रद्द केला आणि मराठा आरक्षण हे असंवैधानिक असल्याचे सांगितले व त्यास अवैध ठरवले. पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने हा निर्णय दिले होता. मराठा आरक्षणाच्या मागणीसाठी संभाजीराजे छत्रपती यांच्या नेतृत्वाखाली कोल्हापुरात १६ जुन २०२१ रोजी मराठा क्रांती मूक आंदोलन करण्यात आले होते. या आंदोलनाची दखल घेत राज्य सरकारने संभाजी राजेंसह मराठा समन्वयकांना चर्चेसाठी बोलावले होते. मनोज जरांगे या तरुणाने अंतरवाली सराटी येथे सप्टेंबर २०२३ मध्ये आमरण उपोषण सुरु केले. तेथे मराठा आंदोलकांवर पोलिसांनी लाठीचार्ज व गोळीबार केला. मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी न्या. संदीप शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली मराठा आरक्षणासाठी मराठा कुणबी नोंदी तपासण्यासाठी व पुरावे गोळा करण्यासाठी समिती नेमली आहे. मनोज जरांगे व मराठा आरक्षण आंदोलन समितीने

मराठा समाजाच्या मागणीनुसार ओबीसीत समावेश मागितला आहे. काही समाजाचे नेते छगन भुजबळ यांनी मराठा समाजाच्या ओबीसीत समावेशाला विरोध केला आहे व तीव्र आंदोलनाचा इशारा दिला आहे. स्वतंत्र आरक्षण देण्याची महाराष्ट्र सरकारची भूमिका आहे. मराठा व ओबीसीत आरक्षण कुणबी एकच असल्याचे मनोज जरांगे व मराठा आरक्षण आंदोलन समितीचे म्हणणे आहे. मराठा आरक्षण मुद्यावर राजकारण वर्तमान पक्षात प्रश्नकर्त्यांना आज दिसत आहे.

आंबेडकरी दृष्टिकोनातून मराठा आरक्षण :-

ज्या धर्म आणि समाजव्यवस्थेने अस्पृश्य समाजास सर्व तऱ्हेचे मुलभूत मानवी अधिकार नाकारून त्यांना विकासाची संधी नाकारली अशा सर्वहारा जाती समूहास वर आणण्यासाठी बाबासाहेबांनी आरक्षणाची तरतूद केली. मात्र मराठा समाजातील एक वर्ग सर्व प्रकारच्या संधी असतानाही मागे राहिला याला मराठा सत्ताधाऱ्यांचा लोकविन्मुख कारभार जबाबदार ठरला. काँग्रेस-राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडी सरकारने राज्यात मराठा समाजासाठी १६% आणि मुस्लीम समाजासाठी ५% आरक्षण ठेवण्याचा घेतलेला निर्णय राजकीय स्वरूपाचा आहे. शरद पवार यांनी म्हणूनच स्वच्छपणे सांगून टाकले कि, राष्ट्रवादी काँग्रेस हा काही साधु संतांचा पक्ष नसून आरक्षणामुळे जर आगामी विधानसभा निवडणुकीत राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाला राजकीय फायदा होत असेल तर तो घेण्यात काहीही गैर नाही. तात्पर्य जाती धर्मनिरपेक्ष राजकारणाचा गजर करणारे सर्वच पक्ष सत्तारूढ होण्यासाठी जातीपातीचा नेहमीच वापर करतांना दिसतात. यशवंतराव चव्हाण यांनी मुख्यमंत्री असताना काँग्रेस-रिपब्लिकन युती करून दलित समाजाचे प्रश्न मार्गी लावतांना धर्मांतरित बौध्द समाजास राज्य पातळीवरील सवलती बौध्द म्हणून देण्यास मान्यता दिली होती पण असे करताना नवबौद्धांना राज्यात बौध्द म्हणून सवलती दिल्यामुळे बौध्द समाजाची मते काँग्रेसला मिळणार असतील तर तो राजकीय फायदा आम्ही घेणार असे यशवंतरावांनी म्हटले नव्हते. यशवंतराव चव्हाणांनी राज्य निर्मितीच्या वेळेस असे म्हटले होते की, महाराष्ट्र हे मराठा नव्हे तर मराठी राज्य होईल पण यशवंतराव चव्हाण त्यावेळी दिल्लीत (१९६२) संरक्षण मंत्री म्हणून गेले व तेव्हापासून महाराष्ट्र हे मराठी राज्य न होता मराठा राज्य होत आले. याचा पुरावा म्हणजे विधानसभेत आजही २८८ पैकी १५२ आमदार मराठा समाजाचे आहेत तरीही मराठा समाजाला आरक्षण मागण्याची वेळ येते हा राज्यकर्त्यांच्या सामाजिक जाण नसलेल्या या कार्यां राज्यकारभाराचाच विदारक नमुना म्हटले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मागासवर्गीयांसाठी शैक्षणिक व नोकरीविषयक जे घटनात्मक आरक्षण ठेवले त्याचा

विकास सामाजिक, शैक्षणिक मागासलेपणाबरोबरच जात हा ठरला. आरक्षणासाठी आर्थिक मागासलेपणाची कसोटी त्यांनी नाकारली होती. म्हणूनच त्या धर्म आणि समाजव्यवस्थेने अस्पृश्य समाजास सर्व तऱ्हेने मूलभूत मानवी अधिकार नाकारून त्यांना विकासाची संधीच नाकारली अशा सर्वहारा जाती समूहास या आरक्षणासाठी बाबासाहेबांनी मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची तरतूद केली. रूढी-परंपरेमुळे अस्पृश्यांना शिक्षण घेता येत नव्हते, नोकरी-धंदा करता येत नव्हता. गावकी हा पोट भरण्याचा एकमेव त्यांचा मिळालेला धंदा होता. अशा जाती समूहांना विकासाची संधी मिळावी म्हणून बाबासाहेबांनी मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची तरतूद केली. मुद्दा असा की, धर्मव्यवस्थेने मराठा समाजास मराठा म्हणून शिक्षण-धंदा-नोकरी नाकारली काय? गावकुसाबाहेरचे जे जनावरांचे भोग अस्पृश्यांच्या वाट्यास आले तसे ते इथं जातीच्या वाट्यास आले काय? नाही, तेव्हा मराठा समाजातील एक वर्ग सर्व प्रकारच्या संधी असतानाही मागे राहिला याला मराठा समाजाचे लोकविन्मुख कारभार जबाबदार ठरला. समाजातील प्रत्येक दुबळ्या घटकाचा विकास करणे हि जशी शासनाची जबाबदारी असते तद्वतच प्रत्येक समाजातील सधन वर्गाने मदत करण्याची नैतिक जबाबदारी स्वीकारणे आवश्यक असते. मराठा समाजातील गर्भश्रीमंतांच्या हातात ज्या सहकारी व शैक्षणिक संस्था आहेत त्या संस्थांनी मराठा समाजातील तरुणांच्या शैक्षणिक विकासाची जबाबदारीसुद्धा एक सामाजिक भान म्हणून स्वीकारली पाहिजे. मराठा समाजातील शिक्षण महर्षींनी मराठा समाजातील विद्यार्थ्यांना नाममात्र शुल्कात डोनेशनशिवाय प्रवेश देऊन दिन दुबळ्यांच्या शिक्षणास हातभार लावला पाहिजे तसेच मराठा समाजातील विद्यार्थ्यांना आपल्या संस्थांतून नोकऱ्याही दिल्या पाहिजेत.

मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :-

ज्या वेळेस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर घटना लिहत होते त्या वेळेस सकाळी सकाळी पंजाबराव देशमुख हे बाबासाहेबांच्या घरी आले व बाबासाहेबांनी त्यांना पाहिल्याबरोबर बाबासाहेब म्हणाले,'देशमुख हा घटनेचा कच्चा मसुदा तयार केला जरा वाचून बघा व मला काय चुकले ते सांगा मी सकाळी फिरून येतो' व तो मसुदा पंजाबराव देशमुख यांच्या हातात दिला. काही वेळाने बाबासाहेब आले आणि पंजाबराव देशमुख रडायला लागले. बाबासाहेब म्हणाले, 'काय झाले देशमुख तुम्हाला आवडले नाही हे संविधान?' तेव्हा मराठा पाटील पंजाबराव देशमुख म्हणाले, 'बाबासाहेब धन्य आहे तुमची आणि तुमची लेखणी. अहो मी ज्या कलमासाठी, ज्या मागण्यासाठी इथे आलो ते तुम्ही आधीच भारतीय संविधान या ग्रंथात लिहून ठेवले.' मराठा समाजाचे पंजाबराव

देशमुख यांनी बाबासाहेब [illegible] आंबेडकर यांच्या [illegible] बाबासाहेब म्हणतात, 'मला [illegible] नाही, मला [illegible] देशमुख [illegible]'. मराठा आरक्षण हे [illegible] बाबासाहेबांनी ५० [illegible] आहे व हे [illegible] १९५० [illegible] कलम हे संविधानात लिहिले आहे पण [illegible] म्हणून बाबासाहेबांनी [illegible] दिला. बाबासाहेबांची ही दूरदृष्टी होती कि आरक्षण हे [illegible] गरज आहे पण त्या काळी [illegible] बाबासाहेबांच्या [illegible] व बाबासाहेबांना म्हणाले की, [illegible] नाही, ५०/१०० [illegible] आहेत. [illegible] बाबासाहेबांना [illegible] केला परंतु बाबासाहेबांनी त्यांना [illegible] केला की, [illegible] तुम्हाला आरक्षणाची गरज [illegible]. बाबासाहेबांनी मराठा बांधवांना आरक्षण [illegible] पूर्ण [illegible] पाहिजे व तो त्यांचा संविधानिक अधिकार आहे.

निष्कर्ष :-

घटनाकारांनी मागासवर्गीयांसाठी आर्थिक नव्हे तर जातीचे मागासलेपण हि कसोटी प्रमाण मानून शैक्षणिक सुविधा व आरक्षणाची तरतूद केली. महाराष्ट्रात आता आर्थिक मागासलेपण हा निकष [illegible] मराठा समाजासाठी आरक्षण मिळाले पाहिजे, अशी मागणी होत आहे. तीसुद्धा [illegible] आहे. मराठा समाजाचे [illegible], जिल्हा परिषदांपासून [illegible] जी [illegible] असणे आणि सहकारी [illegible] जी याच समाजाच्या नेतृत्वाचे प्राबल्य असणे तरी सुद्धा मराठा कुटुंबांचा विकास [illegible] मराठा समाज आज दारिद्र्यात [illegible] आहे हे नाकारता येत नाही. राजर्षी शाहू महाराजांच्या [illegible] मराठा समाजात शिक्षणाचे प्रमाण [illegible] असणे आणि सहकार [illegible] मराठा समाज [illegible] सधन झालेला असला तरी [illegible] मराठा समाजाचे आर्थिक दुबळे कारण असून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण याच भागात अधिक आहे हे वास्तव आहे. मराठा समाज पूर्णतः शेती करीत आला आहे पण वाढत्या कुटुंबामुळे शेतजमिनीचे तुकडे होत गेले परिणामी एकर-दोन एकर जमिनीवर गुजराण करणे मराठा कुटुंबास कठीण होऊन बसले. खत, बी-बियाणे यांच्या किंमती वाढल्या, अवर्षण वा अतिवृष्टीमुळे शेती धोक्यात आली. मराठा समाजासारखीच स्थिती शेतकरी जमात असणाऱ्या माळी, [illegible] या समाजाचीही आहे. खरं तर सर्व शेतकरी जातींची दारिद्र्याची दुःखे सारखीच

[illegible]

संदर्भ :-

[illegible]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

[illegible]

प्रस्तावना

[illegible]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार

डॉ. रजनी भीमराव गेडाम
पाली विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जसे दलित अस्पृश्यांचे उध्दारक आहेत. तसेच ते स्त्रीयांचे ही उद्धारकते आहेत. तरी ही त्यांनी स्त्रियांच्या सुधारणेसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी केलेल्या प्रयत्नांची फारशी दखल घेतल्या गेलेली नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जे तीन गुरु आहेत तथागत गौतम बुध्द, महात्मा कबीर, आणि महात्मा ज्योतीराव फुले भौतीक अर्थाने या तिन्ही गुरुचा वेगवेगळा स्वतंत्र कालखंड आहे. तरीही डॉ. बाबासाहेबानी त्यांना गुरु मानले याचे कारण या तिन्ही गुरुंनी आपआपल्या काळामध्ये समाजासाठी आणि

स्त्रियांच्या उद्धारासाठी जे जे कार्य केले होते. तेच डॉ. बाबासाहेबांना प्रेरणादायी वाटले आणि म्हणूनच त्यांना आपले गुरु मानले. तथागत बुध्दाच्या काळातही स्त्रीयांना समतेचा, मानाचा आणि प्रतिष्ठेचा दर्जा होता. हे तथागत बुध्दांनी तत्कालीन श्रावस्तीचा कोसलराजा पसेनदी भेटावयास आला तेव्हा राजाची राणी मल्लीका प्रसूत होवून तिला कन्या रत्न झाल्याचे वृत्त कळताच राजा खिन्न झाला. मुलगी झाल्याने त्याला वाईट वाटले. त्यावेळी तथागत राजाला म्हणाले, हे राजा कन्याही पुत्रा पेक्षा चांगली होण्याचा संभव आहे. कारण स्त्री ही सदगुणी कन्या, पत्नी आणि माता अशी विविध भूमिका पार पाडून अशा होणारा पुत्र हा पराक्रमी सम्राट व देशाचा मार्ग दाता होतो.'

महात्मा फुलेंनी तर सावित्रीबाई फुलेंना सोबत घेवून सर्व जीवनच दलित आणि स्त्रियांच्या उध्दारासाठी घालविले. हाच विचार बाबासाहेबांनी आयुष्यभर जोपासला आणि वाढवला. भारतीय समाज व्यवस्था ही स्पृश्य-अस्पृश्य आणि वर्णव्यवस्थेने महिलांची स्थिती पशु-पक्षा पेक्षाही दयनिय होती. अशा पार्श्वभूमीवर १९२० साली मानगाव येथे परिषद बोलवण्यात आली आणि परिषदेला लोकराजे छत्रपती शाहू महाराजांनी या वेळी प्रमुख पाहूणे म्हणून केलेल्या भाषणात म्हटले की, अस्पृश्यांनो डॉ.बाबासाहेबआंबेडकरांच्या रुपाने तुम्हाला तुमचा नेता मिळालेला आहे. मला खात्री आहे की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांचे नव्हे तर या देशाचे उज्वल भवितव्य घडविल्याशिवाय राहणार नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आबेडकर हे देशाचे कायदामंत्री मजूर मंत्री आणि भारताच्या राज्य घटनेचे शिल्पकार होवून त्यांनी शाहू महाराजांनी दाखवलेला विश्वास सार्थ केला.

स्त्री समानतेसाठी हिंदु कोडबिलाची निर्मीती:-

स्त्रीयांना सामाजीक आणि कौटुंबिक हक्क समानतेने देण्यासाठी जाणिवपूर्वक हिंदु कोडबिलाची निर्मीती केली. आपल्या प्रकृतीची परवा न करता कायदे मंत्री असतांना, ७ फेब्रुवारी १९४९ ला हिंदू कोडबिलाचा मसुदा लोकसभेत मांडला. आणि २४ फेब्रुवारी १९४९ रोजी सरकार तर्फे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या बिला संबंधीचे विस्तृत विवेचन सतत दोन तास केले या वेळी त्यांचे भाषण ऐकण्यासाठी लोकसभेच्या गॅलरीत स्त्रीयांची मोठ्या प्रमाणावर गर्दी झाली होती. भारतीय लोकसभेमध्ये स्त्री विषयावर भक्कमपणे बाजू मांडणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एकमेव नेते होते. पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेसचे सरकार असले तरी ते कर्मठ हिंदुवादी होते. बिलाला डॉ. राजेंद्र प्रसाद, सरदार वल्लभभाई पटेल या सारख्या नेत्यांच्या दबावामुळे पंडित नेहरु ही नमले. त्यामुळे हिंदू कोड बिलाचे कायद्यात रुपांतर करण्याचे आश्वासन डॉ.आंबेडकरांना दिले होते त्याचबरोबर ही कोड बिल जर पास झाले नाही तर मी माझ्या प्रधानमंत्री पदाचा राजीनामा देऊन असे म्हणणारे नेहरू जेव्हा आपली खुर्ची जाते की काय? या संभ्रम अवस्थेत होते परंतु दिलेला शब्द जर पंतप्रधान पाळत नसतील तर अशा सरकारात राहण्यात काही अर्थ नाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मजूर मंत्री पदाचा राजीनामा देऊन मंत्रिमंडळाच्या बाहेर पडले.

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानता प्रस्तापित :-

डॉ. आंबेडकरांवर सोपविलेली घटना निर्मीतीची जबाबदारी त्यांनी प्रामाणिकपणे पार पाडली आणि घटनेच्या कलम १४,१५,१६,१७, १८, १९ मध्ये स्त्री आणि

पुरुषात कुठलाही भेदभाव केला जाणार नाही अशा प्रकारची हमीच येथील स्त्रीयांना देवून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. विषेशत: कलम १४ व १८ स्त्री-पुरुषात कोणताही भेदभाव न करता समानता प्रस्थापित केली. गिरणी मजुर, बिडी मजुर, कष्टकरी, कामकरी, स्त्रीयांचे वेतन व स्त्रीयांचे शोषन थांबून संपूर्ण वर्गाला उच्च पदावर नेण्यासाठी घटनेत तरतुद केली आहे. म्हणून आज स्त्रीयाच्या विकासासाठी सरकार जे जे धोरण ठरवते त्यात अलीकडेच महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५०% आरक्षण देवून शिक्का मार्तबच केले या सर्व तरतुदी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यावेळी करून ठेवल्या त्याचेच फळ आपल्याला स्त्रियांच्या सबलीकरणतून स्पष्ट होताना दिसते

डॉ. आंबेडकरांचा स्त्री शक्तीवरील विश्वास :-

मुळातच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, हे समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय मानवीहक्क या मुल्यांचे पुरस्कर्ते होते. जात, धर्म, वर्ण आणि लिंग या भेदाविरुध्दचे ते कडवे लढवये होते. स्त्री वर्गाला नाकारलेले हक्क हे येथील वर्णाभिमानी लोकांची आणि पुरुष वर्गाची चालाखी आहे. ती नष्ट झाली पाहिजे स्त्रियांना त्यांचे हक्क स्वांतत्र्य मिळाले पहिने या मताचे ते होते. त्यांनी जातीयतेविरुध्द उभारलेल्या सर्व ल लढ्यामध्ये स्त्रीयांना आग्रक्रमाने सहभागी करुन घेतले. महिला वर्गाना त्याच्या हक्कासाठी प्रेरित केले. त्याना मार्गदर्शन केले. महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळेस त्यानी जवळपास पाच हजार स्त्रीयांची सभा घेतली हाती. १९४२ साली नागपूरला दलित स्त्रीयांची परिषद (सभा) आयोजित केली हाती. त्या सभेत २०-२५ हजार स्त्रिया उपस्थतीत होत्या. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीयांना मार्गदर्शन करताना म्हणाले स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरुन एखादया समाजाची प्रगती मी मोजत असतो याचा अर्थ असा कि कोणत्याही समाजाच्या विकास तेथील स्त्रीयांचा उन्नतीवर अवलंबून असतो ते म्हणतात स्त्री व पुरुष यांनी मिळून समाजाचा संसाराचा अडचणी सोडवल्या पाहिजेत पुरुषानीच हे काम अंगावर घेतले तर ते पार पाडण्यास त्यांना फार अवधी लागेल तेच काम स्त्रियांनी जर अंगावर घेतले तर त्यांना त्या कामात लवकर यश प्राप्त होईल असा स्त्री शक्ती वरील विश्वास व्यक्त करतात

स्त्रियांची गुलामगिरी संपली पाहिजे :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एकाचवेळी स्त्रियांत स्वाभीमान जागवण्याची व प्रबोधनाची भूमिका बजावत. त्याचा ठाम विश्वास होता की स्त्रियांची हजारो वर्षाच्या धार्मीक गुलामगिरीतून मुक्तता झाल्या शिवाय त्याचा उध्दार होणे अशक्य आहे. धर्माने

CamScanner

धर्म केलेली मानसिक गुलामगिरीतुन ती अबला बनली आहे. तिची सुटका यातुन केली पाहिजे तर हा समाज खऱ्या अर्थाने समतेच्या आणि स्वातंत्र्याच्या पायावर उभा राहू शकेल १९३६ साली लाहोरच्या जातपात तोडक मंडळाच्या अधिवेशनासाठी डॉक्टर आंबेडकर यांनी लिहिलेले भाषण या नावाने प्रकाशित झाले त्यात डॉक्टर आंबेडकर स्पष्टपणे म्हणतात की प्रत्येक स्त्री पुरुषात शास्त्राचा दास्यातून मुक्त करा शास्त्रद्वारा प्रतिपादित हानिकारक धारणापासून त्यांचे मन स्वच्छ करा कारण या धारणा स्त्रियांना ज्ञान, समता आणि स्वातंत्र्य मिळवण्याचे नाकारतात स्त्रिया केवळ ही एक उपभोग्य वस्तू यापेक्षा वेगळी स्थान देत नाहीत समाजातील चालीरीती प्रथा परंपरा या स्त्रियांचे शोषण करण्याची हत्यार बंदी आहेत ते बंद झाले पाहिजे स्त्रियांना माणूस म्हणून मागणी दिली पाहिजे ते सतत चळवळीना मार्गदर्शन करताना म्हणणार म्हणत व्यक्तीच्या उन्नतीसाठी आत्म स्वातंत्र्य महत्वाचे असते ते संघर्षाने मिळवावे लागते भिक्षेने गुलामगिरी मिळते स्वातंत्र्य नाही याचाच अर्थ असा की स्त्रियांनी त्यांनी संघर्ष करून हक्क अधिकार मिळवावे असे होय.

स्त्री मुक्तीसाठी उभारलेले लढे :-

खरतर डॉक्टर बाबासाहेबांचा लढा हा येथील जाती विषमता वर्णव्यवस्थाविरुद्धचा लढा होता शुद्रातिशुद्र स्त्री पुरुषांच्या हक्काचा लढा होता. मनुस्मृती सारखा ग्रंथ येथील बहुजन स्त्री पुरुषांचे हक्क नाकारतो. त्यांना गुलाम करते. तो धर्मग्रंथ जाळून एकापरीने ते माणुसकी नाकारणाऱ्या हजारो वर्षाच्या नियमाचा निषेध करतात. एक प्रकारे समाजाला बंधमुक्त करतात. मुळातच स्त्रीया एवढी पवित्रता, सहनशीलता पुरुषांच्या अंगी सुध्दा नसते. परंतु पुरुष प्रधान देश व्यवस्थेने तिला तिचे सर्व हक्क नाकारले. शुल्लक कारणावरून तिला जागो जागी मज्जाव केला. त्यामुळे ती जागचेजागी थिजून गेली. म्हणून डॉ बाबासाहेबांनी या व्यवस्थेवर घाव घालण्यास सुरवात केली. हे आपल्याला काळाराम मंदीर सत्याग्रह महाड सत्याग्रह. १९५६ साली त्यांनी केलेले धर्मांतर यात प्रकर्षाने दिसुन येते. हिंदू स्त्रियाची उन्नती व अवनतीह्या महाबोधी सोसायटीच्या मासिकातील (१९५२) लेखामध्ये त्यांनी गौतम बुध्दानी आणि त्याच्या संघानी स्त्रीयांच्या ज्ञानर्जनासाठी आणि अध्यात्मीक उन्नतीसाठी कसे प्रयत्न केले. यांचे विवेचन केले आहे. गौतमबुध्द हे भारतीय समता, स्वांतत्र्य, बंधुत्वाचे पहिले उद्गाते होत. त्याची समतावादी शिकवणच समाजाला तारु शकेल म्हणून डॉ बाबसाहेबांनी आपल्या लाखो स्त्री-पुरुष अनुयांयासह बौध्द धर्मात प्रवेश केला खऱ्या अर्थाने समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्याकरीता त्यांनी प्रयत्न केला. स्त्रीयांना हजारो वर्षापुर्वी समतेन वावरणारे

गौतम बुद्ध यांचे गुरु बनले एक प्रकारे स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्व विकासाला यामुळे धार्मिक आधारही मिळाला.

स्त्री हक्काची जपवणूक भारतीय संविधानात केली :-

डॉ. बाबासाहेबाचे राज्यघटनेच्या निर्मितीतील योगदान म्हणजे हजारो वर्षाच्या गुलामगिरीत पडलेल्या स्त्रियांच्या उत्थानाचे अभिलेखच. राज्यघटनेच्या सत्यामासलत विषमतेला तिलांजली देण्यात आली आहे

स्त्री-पुरुषांना स्वातंत्र्य, समता, न्याय देण्याचे अभिवचन दिल्या गेले आहे त्यांचा कारभार लोकशाही मार्गाने प्रौढ मताधिकारानुसार करण्यात येईल असे सांगितले म्हणजेच आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेले एक व्यक्ती एक मत हे तत्व अंगिकारले गेले . भारतीय राज्यघटनेने वर्ण, वर्ग, जात, धर्म, लिंग या भेदांना अमान्य करून सर्व नागरिक कायद्याने समान केले. त्यांना त्यांचे हक्क विशेषाधिकारावर न देता त्यांना भारतीय नागरिकत्वाची एकच कसोटी लावली. जन्मजात स्त्रीना छेद दिला राज्यघटनेमध्ये भाग तीन मधील बारा ते पस्तीस ही कलमे मूलभूत हक्कांसाठी तसेच स्त्रियांसाठी महत्वाचे ४ मधील कलम ३८ ते ४७ ही स्त्री वर्गासाठीचे फार महत्वाचे आहे. यात भाग ४ यात समान नागरिक कायदा, समान काम समान वेतन प्रसूतीसाठीच्या सुविधा यासंबंधीची तरतूद करण्यात आली कलम ३०० क नुसार कायद्याने प्रतिकार दिल्या वाचून व्यक्तीला (स्त्री-पुरुष) संपत्तीवाचुन वंचित करावयाचे नाही. कलम ३२५ नुसार कोणत्याही व्यक्तीला धर्म, जात, किंवा लिंग या कारणावरून मतदान नाकारता येणार नाही. तसेच भारतीय नागरिकत्वासंबंधीच्या घटनेतील तरतुदी स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान हक्क देणारी आहे

स्त्रीयांना उपदेश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक महान पत्रकार होते. त्यांनी सुरु केलेली मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता आणि प्रबुध्द भारत ही पत्रे त्यांनी सामाजिक आणि सांस्कृतिक गरजेतून सुरू केली यामागे मानवी मूल्य स्त्री-सन्मान, स्वाभिमान, स्वातंत्र्य, समता आणि सर्व प्रकारच्या न्यायाचे अधिष्ठान होते. केली. त्यात त्यांनी स्त्री प्रश्नांची चर्चा केली तसेच ते कुटुंब नियोजनाचे समर्थक होते .स्त्रीयांचे आरोग्य, कुटुंबाचे योग्य नियोजन याचा ते विचार करत असत. त्यांनी स्त्रीयांच्या शिक्षणावर भर दिला ते स्त्रियांना म्हणत, लग्न झालेल्या प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रिण मानून त्याच्या कार्यात सहकार्य करावे. मात्र गुलामासारखे वागविल्यास तीने खंबिरपणे नकार द्यावा व समतेसाठी

आधार धरावा ते चांगले राहणीमान, मुलींना शिक्षण, दारूबंदी इ. बाबीसंदर्भात स्त्रीयांना मार्गदर्शन करत. ज्ञान व विद्या स्त्रियांना आवश्यक आहे असे हे वारंवार सांगत.

समारोप :-

थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे विचारसूत्र व कार्यसूत्र मूलतः मानवी हक्कावर, स्त्री पुरूष समतेवर आधारीत होते त्यांनी शक्य तेव्हा स्त्रीयांना आपल्या समतेच्या लढ्यात सहभागी करून घेतले. आपल्या कार्यातील कमाल शक्तीचा वापर स्त्री उत्थानासाठी केला. त्यांच्या लढ्याचे स्वरूप पाहिले तर हे प्रत्यायास येते. या लढ्याचा कळस म्हणजे स्त्रीयांचे हक्क राज्यघटनेत कोरून ठेवले हे हक्क स्त्री चळवळीसाठी फारच मौल्यवान ठरले. त्यांनी केलेले स्त्री उद्धारासाठीचे अजोड प्रयत्न आज २१ व्या शतकातील स्त्रियांना दीपस्तंभ प्रमाणे मार्गदर्शन करत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ.

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म
२) सके ही ज्ञानज्योती सावित्री फुले
३) बाबासाहेब आंबेडकर (१९८५) - डॉ. भालचंद्र फडके - श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
४) डॉ. आंबेडकर आणि चांगदेव खैरमोडे हिंदू कोड बिल - सुगावा प्रकाशन, पुणे
५) भारताचे संविधान (२००१) - संपादक/प्रकाशक, प्रदीप गायकवाड, समता सैनिक दल प्रकाशन, नागपूर
६) धर्म समाज आणि राजकारण- संपादक (नोव्हें. २००४) डॉ. अशोक चोसाळकर, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन मुंबई
७) लोकराज्य मासिक (अंक ऑक्टो. २००६)- संपादक, मनिषा पाटणकर, म्हैसेकर, माहिती व जनसंपर्क
८) आंबेडकर आणि स्त्री, संपादक अरूणा सवाने आकांक्षा प्रकाशन नागपूर

◆ ◆ ◆

Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature

Dr. Shuddhodhan P. Kamble
Associate Professor of English
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati (M.S.)

Abstract

Dr. Babasaheb Ambedkar is the everlasting inspiration for Dalit literatue. Dr. Babasaheb Ambedkar had sound knowledge about marginalized sections of India; he fought for the liberation of dalits from the clutches of casteist philosophy. It is literature that helps them to make others listen to the screams of their pain which was not heard before; education among them at last, forces them to express their pain with the help of pen. Dr. Ambedkar, will remain the ultimate source of inspiration for Dalit literature.

Keywords-

Dalit literature, Discrimination, equality.

Introduction-

Dr. Babasaheb Ambedkar is the everlasting inspiration for Dalit literatue. Dr. Babasaheb Ambedkar had sound knowledge about marginalized sections of India; he fought for the liberation of dalits from the clutches of casteist philosophy. It is literature that helps them to make others listen to the screams of their pain which was not heard before; education among them at last, forces them to express their pain with the help of pen. Dr. Ambedkar, will remain the ultimate source of inspiration for Dalit literature. According to Nimbalker, one of the contemporary Dalit writers says:

The immense potential of Ambedkar and his philosophy, was not restricted to himself or anyone particular individual. He handed over to them the flares of his philosophy for development. His thoughts contained a graph of the progress of the people at the grass roots of the society. For this Doctor Ambedkar's life it-self has become a revolution. This revolution had changed the consciousness of the dalits. That is why Ambedkar and his philosophy is the source of Dalit literature.

Dr. Ambedkar's ideas about social justice are evident in his defence of the untouchables. Before the Southborough commission, the Simon commission, and the round table conferences his publications such as Mook *Nayak, Bahishkrit Bharat, Janatha and Samatha*, his efforts with *Bahishkrit Hitkarini sabha*, his entry into the *Kalaram Temple* and the burning of *Manusmrithi*, and the total life of Dr. Ambedkar and his work, ideas and message awakened the Dalit society, Dalit movement and the Dalit writers. The movement of his actions for rights and equality sowed the seed for Dalit literature.

Dr. Ambedkar and Dalit Literature-

Dr. Ambedkar is the doyen of Dalit literature, his message is the magnetic force for Dalit writers in India. He gave ultimate importance to humanist ideology. His speeches and wrings are mainly based on equality among human beings. Inspired by him, Dalit literature holds the human being to be its focal point. Dalit literature is a declaration of human freedom without caste and racist philosophies. It encourages human liberation believes in the greatness of human beings, and firmly opposes notion of race, religion and caste. Dr. Ambedkar said I like the religion that teaches liberty, equality and fraternity, and his words inspired many writers and the humanity became the religion of Dalit literature.

Dr. Ambedkar was portrayed as a living character and hero in some of Dalit literary works. Narendra Jadhav portrays him as a catalyst to their revolutionary life in his novel *Outcaste*, Dr. Ambedkar's struggles for the upliftment of dalits were often quoted throughout the text. The Mahad satyagraha in 1927, and the Nasik Kalaram temple entry movement in 1930, and few incidents were portrayed. Damu, the central character in the novel, sees Dr. Ambedkar during Mahad satyagraha he recollects when Babasaheb spoke everyone listens he urged the untouchables, to do away with the humiliating and enslaving traditions of village duties like carry away dead cattle. Dr. Ambedkar's idea that education as panacea was well examined in Narendra Jadhav's *Outcaste*. Jaanu, the son of Damu in the novel *Outcaste*, is a fine example of what

we can get through education. Damu remembering of words of Ambedkar:

Many years ago, babasaheb had told Dada, looking at Jaanu, "Educate your son well " ! Dada had obeyed babashaeb's command and in the process babashaeb advices his Dalit followers "Win the seeds of respect and power had borne fruit. (233)

Jaanu become, Indian Administrative Officer, and the family declares that the philosophy of Ambedkar was the cause of their success. Dr. B.R Ambedkar believed that education is the panacea for social evils. Dr. Ambedkar's ideas of social justice can be attributed to all ages; he is a true social scientist of world. Even we can project him as father of fourth world literature.

Anna Bahu Sathe, the Marati Dalit writer, his poem *Take a hammer to change the world*, portrays Dr.Ambedkar as Hammer to change this world of discrimination, and to liberate ourselves, let revolt from our under privileged stage, saying the name of Bhim, means Dr. Ambedkar, Anna Bahu Sathe's famous novel *Fakira*, won the award of the Maharashtra state, and he dedicated the award to Dr. Ambedkar as he got inspiration from Dr. Ambedkar's ideology like other Dalit writers. *Baluta* is another important and semi-autobiographical work by writer and poet Daya Pawar in 1978, its dealing with forced labour on dalits, there was no time table for dalits, and they had to work around the clock without rest. Dagdu, the protagonist who is a staunch follower of Dr. Ambedkar, believes that the forced labour can be eradicated through the ideas and philosophy of Dr. Ambedkar. Dr. Ambedkar's writing contain the narratives of the sub-v exploited and enslaved people who have been marginalized deliberately, by the upper class people, in this regard Limbale argues: "Dalit consciousness is an important seed for Dalit literature; it is separate and distinct from the consciousness of other writers. Dalit literature is unique because of this consciousness" (Limbale 32). In the work *Diwali*, written by Gujarati writer Dalapat chauhan, who was inspired by Dr. Ambedkar, has condemned Manusmriti.

Om Prakash Valmiki's *Joothan* is also an important work in Dalit literature. Valmiki faced many problems, even the girl whom he loved left him only for the cause he belonged to downtrodden section of the society. Valmiki struggled with downtrodden identity from his primary education days. Valmiki quotes the inspiration of Dr. Ambedkar on him, and his writings, he writes, "Dr. Ambedkar's life –long struggle had

shaken me up. I spent many days and nights in great turmoil. The restlessness inside me had increased. My stone-like silence had suddenly begun to melt. I proceeded to read all of Ambedkar's books that I found in library. (72)

Conclusion-

Dr. Ambedkar became the source of inspiration for Dalit literature in even in many Indian languages. Gurram Joshua, Katthi Padma Rao, Yendluri Sudhakar, Madduri Nagesh Babu, Paidi Theresh Babu, and many other poets remember Ambedkar in their writngs and all of them admitted that Dr.Ambedkar is the sole inspiration of their writing. All the movements of Dalits, as well as Dalit writers proudly hold him in high esteem as the father of Dalit-literature.

References-

1. Arjun Dangle. *Poisoned Bread*, Ed, Orient Blackswan, New Delhi, 2009.
2. Baby Kamble. *The Prisons We Broke*, Orient Longman, 2008.
3. Narendra Jadhav. *Outcaste: Memoir*, Penguin Books, New Delhi, 2003.
4. Om Prakash Valmiki. *Joothan: An Untouchable's life* CUP, 2008.
5. Sharan Kumar. Limbale *Towards aesthetics of DalIt Literature*, Orient Longman, New Delhi, 2004.

◆ ◆ ◆

CamScanner

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

Publisher & Editor in Chief

Dr. Anjankumar Sahay

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,

Maharashtra - 444606

■

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

■

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod

Dr. Varsha E. Gawande

Scanned with CamScanner

Dr. Babasaheb Ambedkar : The Man Beyond The Time

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidyalaya, Amravati, (M.S.) - 444606

First Edition
December 2020

ISBN :
978-81-948833-3-3

Front Page :
Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Printer :
Athrav Graphics
Amravati

Publisher :
Dr. Anjankumar Sahay
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,
Maharashtra - 444606

Price :
Rs. 300 /-

Scanned with CamScanner

INDEX

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
1)	AMBEDKAR EMERGED AS MODERN PROMETHEUSOFINDIA	MR. VISHWANATH SHEGAONKAR	1
2)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR AS THE RADICAL THINKER AND THE CONCEPT OF AN IDEAL STATE	DR. GRISHMA KHOBRAGADE	5
3)	A STUDY OF SELECTED CONTRIBUTIONS OF DR B. R. AMBEDKAR	MEKHA MATHEW	11
4)	THE RELEVANCE OF DR AMBEDKAR IN CHANGING TIME	DR.SANJAY S. TAMGADGE	14
5)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR : WOMEN EMPOWERMENT	MS. VARSHA PATIL	17
6)	EDUCATIONAL PHILOSOPHY OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. D. R. KHANDERAO	23
7)	BABASAHEB AMBEDKAR'S LANDMARK CONTRIBUTION TO MODERN INDIA	DR. ALPANA VAIDYA	26
8)	THE CHAMPION OF WOMENS RIGHTS- DR. BABASAHEB AMBEDKAR	DR. VARSHA GAWANDE	30
9)	RELEVANCE OF DR. B.R.AMBEDKAR'S JOURNALISM.	PROF. DR. RAVI PRAKASH CHAPKE	33
10)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S REVOLUTIONARY THOUGHTS ON SOCIAL REFORMS AND JUSTICE	PROF. DIKSHA KADAM AND PROF. BAREEN SHAIKH	38
11)	DR. B. R.AMBEDKAR AND SOCIAL MOBILITY AMONG THE MAHAR / BUDDHISTS	ANIRUDDHA MAHAJAN	42
12)	A STUDY ON DR. B. R. AMBEDKAR'S VISION	MR. CHANDRAKANT B. DHUMALE	47
13)	ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. RAJESH M. DESHMUKH	52
14)	CULTURAL ELEMENTS IN THE PROSE OF DR. B.R. AMBEDKAR : A STUDY	GAUTAM CHANDRABHAN SATDIVE	55

Scanned with CamScanner

ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Introduction :-

According to Gagandeep Singh, "Dr. Babasaheb Ambedkar is one such great thinker, leader and intellectual of its time in India who has not only changed the life of millions of untouchables but shaped India as a biggest democratic nation by writing its constitution. What is well known about Dr. Ambedkar is his fights against Caste system in India, But what is not known is how Dr. Babasaheb Ambedkar had also Impacted the Indian economy."Dr. Ambedkar laid down strong foundations for economic progress of crores of his followers who were driven to wretchedness by barbarous social customs of the Hindu religion. He put forth the issue of economic progress of the untouchables during the Mahad Satyagraha. As well as according to Sunil Malkani,"from 1947 to 1991, India followed strictly a mixed economy pattern with more emphasis on socialistic pattern of society. And after 1991, the pattern followed had more emphasis on capitalistic market economy, envisaging larger share of private sector.During the entire planning period is that India is suffering from various socio-economic problems like increasing inequalities of income, wealth, choices, entitlements and opportunities. Moreover, there is a continuous problem of inflation and increasing budget deficits. So in this context, Economic Ideas of Dr. B. R. Ambedkar become so crucial. Hence according to above analysis the main objective of this chapter to focus on the some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar.

Dr. B. R. Ambedkar and His Economic Thought:

According toRajendra Kumar Arya and others,"Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar was the great architect of the constitution of India. He was one of the great personalities, who made dynamic change in the society. He was also a custodian of social justice and a champion of socialism and state planning Thought. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Abmbedkar analyzed various social and political problems the thoughts were based on economic dimension. He published three books "The Problem of Rupee", provincial decentralization of imperial finance in British India and East India company administration economic policy. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar studied economic issue like land reforms, small holding and their remedies, problem of Indian currency, provincial finance and planning."The some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkarare discussed as follows.

1) Nationalization of Land and Collective Farming: According toPuja Mondal, After observing the unequal holdings and persistence of tenancy with unfair rents and uncertain tenures, by 1947'Ambedkar came out with radical solution of nationalization of land and collective farming. He felt that neither consolidation of holdings nor tenancy legislation contributes for improving agricultural productivity.Moreover, these measures cannot help in solving the persistent problems of landless labourers and small farmers. He suggested nationalization of entire agricultural land with collective farming as the solution for the ills of agrarian conditions.

Scanned with CamScanner

2) India's Currency Problems:-According to R.Nageswari,Dr. Ambedkar's contemplations greatly affect current Indian cash framework. Under British standard when India Govt. was battling with falling estimation of Indian Rupee, Dr. Babasaheb Ambedkar In 1923 composed 'The issue of Rupee, its birthplace and arrangement. He concentrated his investigations and research on the state of Indian money during British India. He composed research proposition on it. In his theory, he contended that the gold trade standard does not have steadiness.

3) Views on tax policy:-Dr. B. R.Ambedkar expressed his views on taxation in the manifesto of the Swatantrata Majdurparty, 1936. He was opposed to the land revenue system its system and other taxes as their burden mainly fell on the poorer sections of the society. He enunciated that the principles of taxation should be based on the payer's capacity and not on the income. Further, the tax should be progressive with exemptions being allowed up to a certain limit. The land revenue tax should be more flexible and inequality between different sections in tax imposition should not be allowed. The taxation policy of any country should lead to a fall in the standard of living of the people. Land revenue tax on Agricultural income is unjustifiable. Ambedkar argued about the abolition of Article 107 of the Land revenue code and to bring Land revenue tax in the fold of income tax. He argued that the Indian tax system if faulty due to the presence of high production tax, land revenue tax, excise duty and also it is based on the principle of Discrimination and inequality among various sections.

4) Strategy for economic development:- Dr. B. R.Ambedkar believed that the strategy for India's Economic development should be based on Eradication of property elimination of inequities and ending exploitation of masses. He emphasized exploitation has many dimensions In fact in the India, social or religious exploitation is no less Oppressive than economic exploitation and it should be eliminated.

5) Free Enterprises Economy:- Dr. B. R.Ambedkar had already suggested free economy, globalization, liberalization and privatization as early as in 1923, Recently Indian government has adopted this policy. In this respect Dr. Ambedkar was a century a head. He had stressed that the value (Price)of a rupee must be kept stable if the policy of free economy is to be successful.

6) Economic Upliftment of Indian Women:- Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress of women is significant. According to him, participation of women in the economic development is impossible without developing their social status and equality. But due to bad economic conditions of women in India, India's economic progress is hampered. So, it is important to improve the economic condition of women and give those equal rights and freedom of occupation.

Conclusion:

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress is most important and His economic thoughts onNationalization of Land and Collective Farming, India's Currency Problems, Strategy for economic development,Views on tax policy, Strategy for economic

Scanned with CamScanner

development, Free Enterprises Economy andEconomic Upliftment of Indian Women have been useful to Indian economy.

Reference:-

1) Gagandeep Singh (2016), what are the Economic Thoughts of Dr. B.R.Ambedkar?
2) Sunil Malkani (2016),'Economic ideas' of Dr. B.R. Ambedkar and its relevance for Indian economy.
3) Rajendra Kumar Arya and others (2014),The Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar with Respect to Agriculture Sector.
4) Puja Mondal (2017), Ambedkar's views on the Small Farmer Agrarian Economy. R.Nageswari (2019),Economic Visions of Dr.B.R.Ambedkar.

Scanned with CamScanner

20-21

EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA

Dr. Anil M. Tirkar

Dr. Wasudeo D. Golait

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS

Scanned with CamScanner

EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA

- © Dr. Anil M. Tirkar
- © Dr. Wasudeo D. Golait

The text of this publication, or any part there should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the Author and Publishers with the rights are reserved.

ISBN: 978-81-926813-9-9

Printed and Published By:

Shri Ganesh Raut
Plot No. 29 Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003,
Ph.9923693506,
E-mail- ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS
29, Indira Nagar,
Behind T.B. Ward,
Nagpur 440003,
Ph.9923693506

Type Setter :

Akshara Computer Works
Nagpur. Ph.: 7028020478

Scanned with CamScanner

Contents:

Sr. No.	Paper Title	Written By	Page No.
1.	Impact Of Covid-19 On Education System In India	Dr. Harshal R. Nimbhorkar	1-5
2.	A Study Of Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Mr. Bharat N. Ravan Mr. Datta N. Ravan	6-13
3.	Covid-19: A Boon Or Bane For Indian Education System	Dr. Gayatri S. Tiwari	14-21
4.	Impact Of Covid 19 On Conducting Final Year Exam	Mr. Manohar A. Wasnik	22-25
5.	Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Vandana K. Mishra	26-31
6.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Pallavi S. Kale	32-36
7.	Importance Of Physical And Mental Health During Covid-19 Pandemic	Dr. Rakesh A. Badgujar	37-40
8.	Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Nitin V. Deulkar	41-45
9.	Study Effects Of The Covid-19 On Higher Education System In India	Chandrakant B. Dhumale.	46-53

Scanned with CamScanner

21.	Effect Of Covid-19 On Education	Ku. Rinku V. Rukke	112-114
22.	Effects Of Covid-19 On Education situation In India	Dr. Wasudeo D. Golait	115-120
23.	Effects Of Covid-19 And Lockdown On Tribal Education In India	Ishtiaq Ahmed	121-125
24.	Effects Of The Covid- 19 On Current Education System In India	Dr. Rajesh M. Deshmukh	126-131
25.	Impact Of Covid-19 On Indian Education System: An Analysis	Mrs. Bhagyashri Dhumale	132-138
26.	Covid 19 Effects On Education	Dr. Vijay B. Pande	139-141
27.	Impact Of Covid-19 On The Education System In India	Dr. M. Mahalakshmi	142-147
28.	Impact Of Covid-19 On Indian Education System	Dr. Sachin Kadu	148-153
29.	Effects Of The Covid – 19 On Current Education System In India	Dr. Jyoti H. Lahoti	154-160
30.	Study The Impact Of Pandemic Covid-19 On Education.	Prof. Rahul G. Mahure	161-165
31.	The Consequences Of Covid-19 Pandemic On Indian Education And The Way Forward	Vivek R. Narkhedkar Swapna P. Kalbende	166-174
32.	Covid-19 And Higher Education In India: Challenges And Opportunities	Mr. Nishigandh Satav	175-182

Scanned with CamScanner

"EFFECTS OF THE COVID- 19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA"

Dr. Rajesh M. Deshmukh

Department of Commerce,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Introduction:-

According to Manju Gupta,"Today educational system of our society has become very wide and advanced. With this development, its nature has also become very complex in comparison to earlier time. There are various factors which play important role in determining goals and structure of educational system in present time, some of which are social, cultural and political in nature. Educational system not only gets affected by these factors, but changes in its structure also affect various cultural and social aspects of the nation." The history of Indian education has its roots to the ancient ages where they followed the Gurukul system - a system where the students resided in the house of their teacher until the teacher felt that he has imparted all that he could. The Knowledge attained would be passed on to the future generations. However, this system was changed during the Colonial era when the British set up schools that followed a curriculum confined to subjects. While the ancient system included more interaction with the nature, the modern education system was more classrooms oriented. According to Pravat Kumar Jena," The pandemic Covid-19 has spread over whole world and compelled the human society to maintain social distancing. It has significantly disrupted the education sector which is a critical determinant of a country's economic future." Hence according to above analysis the main objective of this chapter is to know the positive and negative Effects of COVID-19 onCurrent Education System in India.

Scanned with CamScanner

Education System in India:-

According to Parth Purohit, "Right from the beginning of their relationship with India, the British, who had come as traders and had become rulers and administrators, had influenced the economic, political and educational systems of the country. Their impact on the cultural and social life of India was gradual. Development of education system during the British period was determined by the needs of the colonial powers. Keeping their motives in mind, the British developed the education system accordingly."The Indian education system is quite an old education system that still exists. It has produced so many genius minds that are making India proud all over the world. However, while it is one of the oldest systems, it is still not that developed when compared to others, which are in fact newer. This is so as the other countries have gone through growth and advancement, but the Indian education system is still stuck in old age. It faces a lot of problems that need to be sorted to let it reach its full potential. According to Stefan Trines, "India is a rapidly changing country in which inclusive, high-quality education is of utmost importance for its future prosperity. The country is currently in a youth bulge phase.The Indian government rightly considers education the " key catalyst for promoting socio-economic mobility in building an equitable and just society." Gargantuan progress has been made in expanding access to growing segments of India's society over the past decades, but providing relevant educational opportunities for a majority of the country's burgeoning youth remains a pivotal challenge for Indian policy makers. The information about various Committees, Commission and Government Resolution related to education system in India is shown in the following table No. 01.

Table No. 01.

The information about various Committees, Commission and Government Resolution related to education system in India

Sr. No.	Year	Committees, Commission and Government Resolution
01	1813	The Charter Act of 1813
02	1823	The General Committee of Public Instruction

Scanned with CamScanner

03	1834	Macaulay's Resolution
04	1835	Lord Bentinck's Resolution
05	1854	Wood's Despatch educational policy
06	1882	The Indian Education Commission
07	1902	Lord Curzon's Educational Policy
08	1904	Indian Universities Act 1904
09	1913	Government Resolution on Education Policy, 1913
10	1917-19	Calcutta University Commission (1917-19)
11	1921-1937	Education under Dyarchy system (1921 -1937)
12	1921	Central Advisory Board of Education (CABE), 1921
13	1929	The Hartog Committee, 1929
14	1935	Education under Provincial Autonomy (Government of India Act 1935)
15	1948-49	The University Education Commission (1948-49)- Dr. S. Radha Krishnan
16	1952-53	Secondary Education Commission (1952-53)- Mudaliar Commission
17	1964-66	Education Commission / Kothari Commission' (1964-66)
18	1968	National Policies on Education
19	1986	The National Policy on Education (NPE), 1986
20	1992	Janardan Reddy Report
21	2005	National Curriculum Framework (NCF-2005)
22	2009	National Knowledge Commission (2009)
24	2019	New Education Policy 2019- K. Kasturirangan Committee

From the above Table No. 01 it shows that the various Committees, Commission and Government Resolution related to education have from time to

Scanned with CamScanner

time sought guidance from the Constitutional vision of India as a secular, egalitarian and pluralistic society, founded on the values of social justice and equality. Education has derived its content and meaning from the Constitution and the system has tried to democratize opportunities to move in the direction of education for all.

The Effects of the COVID- 19 on Current Education System in India: - **According** to Richa Choudhary," in the second week of March, state governments across the country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. It's close to a month and there is no certainty when they will reopen. This is a crucial time for the education. The pandemic has significantly disrupted the higher education sector as well, which is a critical determinant of a country's economic future. A large number of Indian students—second only to China—enroll in universities abroad, especially in countries worst affected by the pandemic, the US, UK, Australia and China. Many such students have now been barred from leaving these countries. If the situation persists, in the long run, a decline in the demand for international higher education is expected." As well as there are positive and negative Effects of COVID-19 onCurrent Education System in India

Positive Effects of COVID-19 on Current Education System in India:- According to Soumya Ghosh following are thePositive Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

- The e-learning overcomes geographical barriers and ensures equitable access to education.
- It also facilitates convenient, quick, on -the- go and 24×7 access.
- Numerous ed-tech firms have leveraged this opportunity to offer lessons in an interesting and interactive way to students.
- E-learning seems a viable solution at the moment to fill the void created due to the absence of classroom learning.
- The one-nation-one platform facility through the PM E-Vidya platform and a dedicated channel for students from Class 1 to Class 12 will liberalize distance and online learning regulatory framework.

Scanned with CamScanner

- Emphasis on community radio, podcasts, and customized content for differently-abled will enable more inclusivity into access to education.
- The concept of "work from home" has greater relevance in such pandemic situation.

Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India:-

According to Kamlesh Misra following are theNegative Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

- Many parents will avoid sending students abroad for higher education due to high risk from the pandemic.
- The sudden shift to online learning without any planning especially in countries like India where the backbone for online learning was not ready and the curriculum was not designed for such a format.
- A large proportion of the student population untouched due to the digital divide that is part of many developing nations including India.
- Online learning is a special kind of methodology and not all of teachers were ready for this sudden transition from face to face learning to online learning.
- The risk of losing students is so high that they will need to re-look at their admission practices, admission criteria and the overall selection process itself which will include new methods of outreach and application process itself.

Conclusion:-

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that educational system of our society has become very wide and advanced. With this development, its nature has also become very complex in comparison to earlier time. There are various factors which play important role in determining goals and structure of educational system in present time, some of which are social, cultural and political in nature. Educational system not only gets affected by these factors, but changes in its structure also affect various cultural and social aspects of the nation. As well as there is most important role of various Committees, Commission and Government Resolution in development of education system in India. From the second week of March due to novel coronavirus there is change in current situation of all the sectors including educational sector of India. State governments across the

Scanned with CamScanner

country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. As well as there are Positive and Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India such as The concept of "work from home" has greater relevance in such pandemic situation,The e-learning overcomes geographical barriers, The one-nation-one platform facility through the PM E-Vidya platform and facilitates convenient, quick, on -the- go and 24×7 access are some main Positive Effects of COVID-19 on Current Education System in India. As well as Online learning is a special kind of methodology and not all of teachers were ready for this sudden transition from face to face learning to online learning, A large proportion of the student population untouched due to the digital divide that is part of many developing nations including India, Changes in admission practices, admission criteria and the overall selection process are some main Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

Reference:-

1) Manju Gupta (2007), Education in India.
2) Pravat Kumar Jena (2020) Impact of Pandemic COVID-19 on Education in India.
3) Stefan Trines (2018),Education in India.
4) Parth Purohit (2018), The History and Evolution of the Indian Education System.
5) Richa Choudhary (2020), COVID-19 Pandemic: Impact and strategies for education sector in India.
6) Soumya Ghosh (2020), Positive Corona: Positive Impact of COVID- 19 on Indian Education System.
7) Kamlesh Misra (2020), COVID-19: Negative impacts and 4 opportunities created for education.

******

Scanned with CamScanner

4G 4G 10:10
01
Image Word

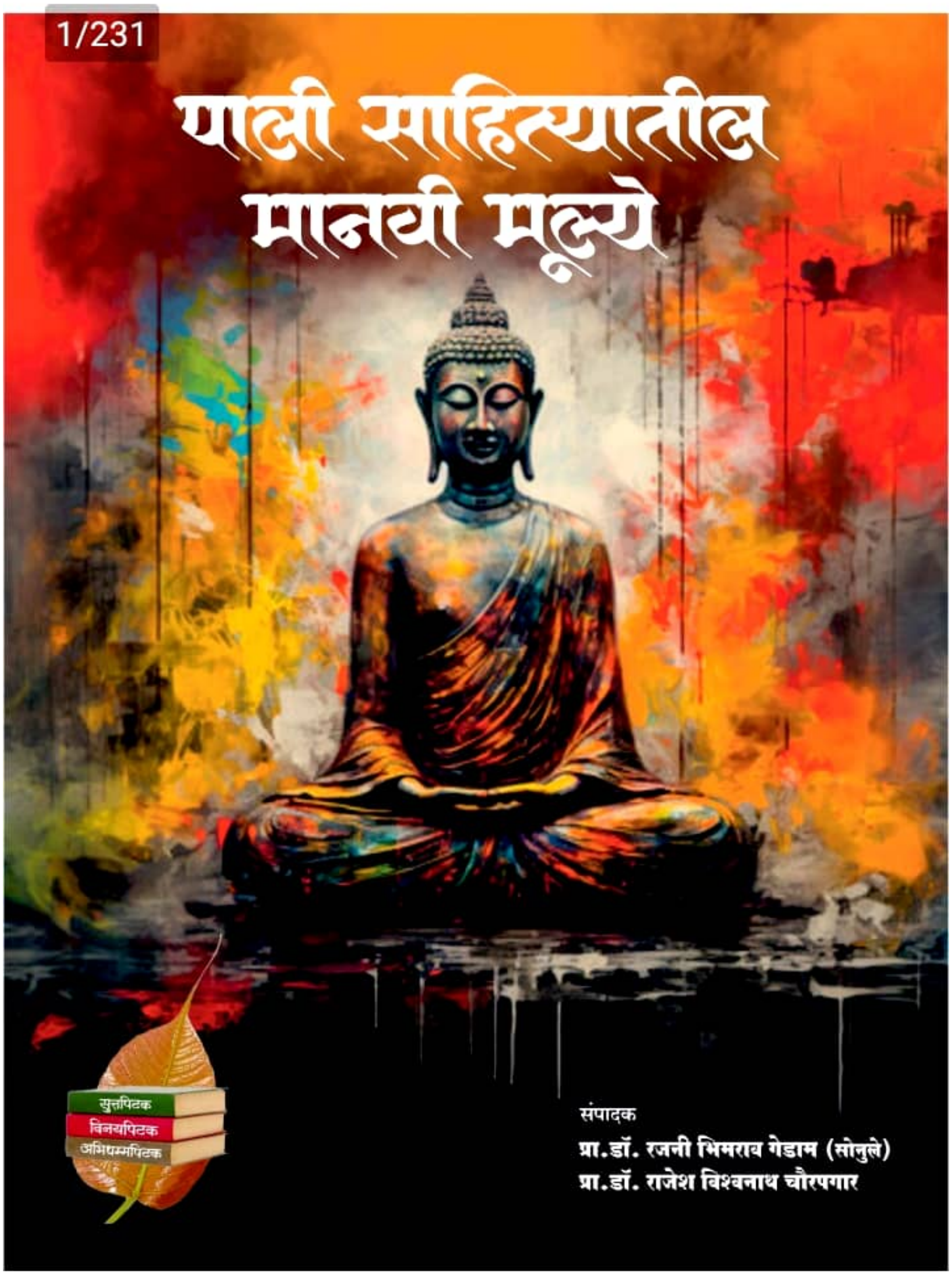

Rotate Markup Extract Text Signature Note
CamScanner

4G 4G 10:10
02
Image Word
2/231

पाली साहित्यातील मानवी मूल्ये

संपादक

प्रा .डॉ.रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)
पाली विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रा. डॉ.राजेश विश्वनाथ चौरपगार
पाली विभाग प्रमुख
स्व. भास्करराव शिंगणे कला, प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.

प्रकाशक

प्राचार्य
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय, अमरावती

प्राचार्य
स्व. भास्करराव शिंगणे कला,
प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.

Rotate Markup Extract Text Signature Note
CamScanner

10:10
03
Image
Word
3/231

पाली साहित्यातील मानवी मूल्ये

संपादक :
प्रा .डॉ.रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)
पाली विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती
मो.९७६६५८९४६५
प्रा. डॉ.राजेश विश्वनाथ चौरपगार
पाली विभाग प्रमुख
स्व. भास्करराव शिंगणे कला, प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.
मो.९४२०१८८४२४

प्रकाशक :
प्राचार्य
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय, अमरावती
प्राचार्य
स्व. भास्करराव शिंगणे कला,
प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.
* **आवृत्ती : प्रथम**
* **प्रकाशन तारीख : २३ -०५ -२०२४**
* ISBN : ९७८-८१-९७२३१८-६-५
© **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**
* **अक्षर जुळवणी : गायत्री ट्रेडर्स, चिखली**
* **मुखपृष्ठ : कु.रागिनी आर. तापडिया**
* **मुद्रक : गायत्री ट्रेडर्स, चिखली.**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद चिखली न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Rotate Markup Extract Text Signature Note
CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

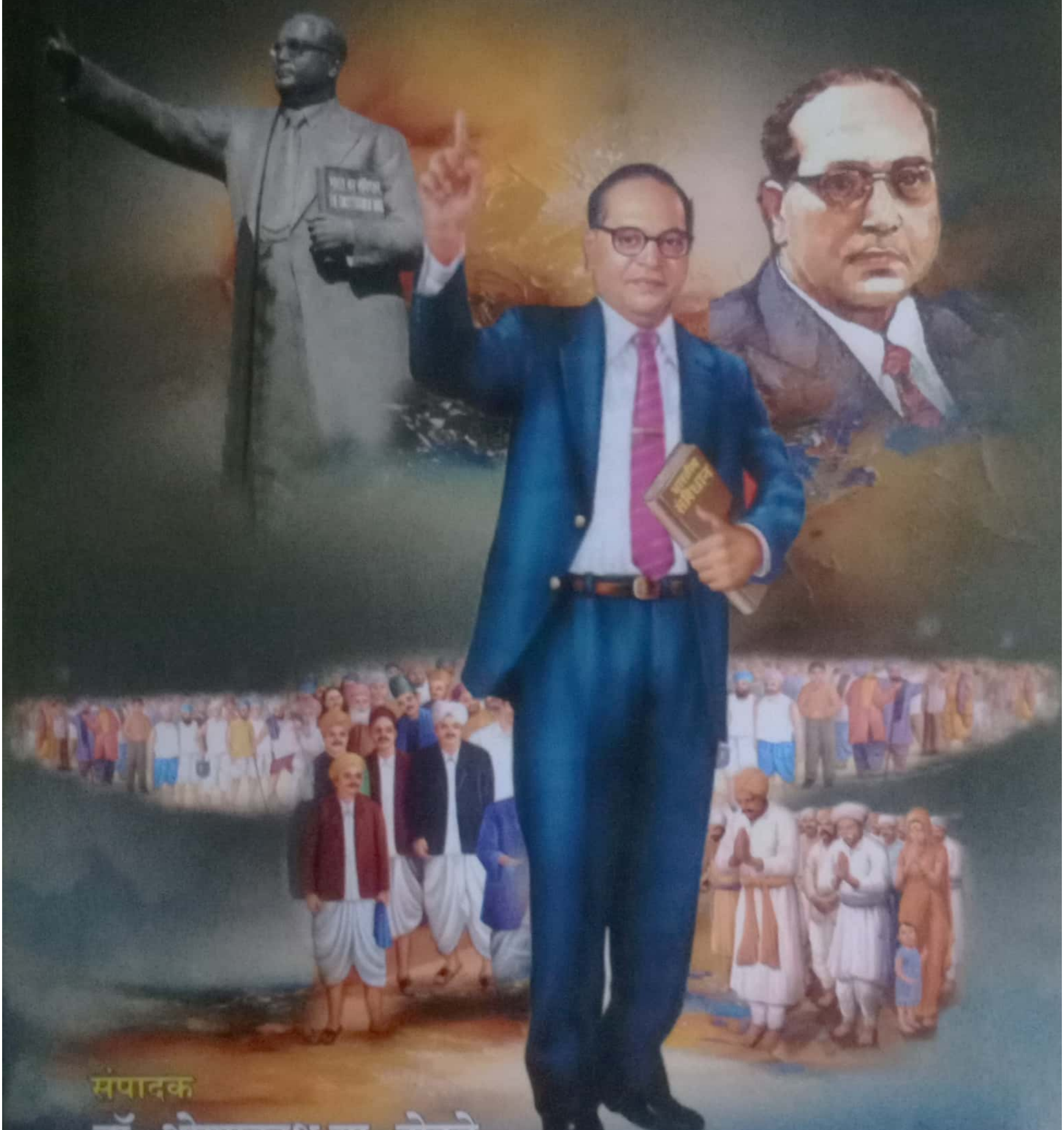

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

♦ संपादक : डॉ. ओमप्रकाश बोबडे
०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
मो. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

♦ प्रकाशक : प्राचार्य,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

♦ आवृत्ती : प्रथम

♦ प्रकाशन तारीख : ६-१२-२०२३

♦ ISBN : 978-81-948833-2-6

♦ © : सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन

♦ अक्षर जुळवणी : श्री गजानन ढोले

♦ मुखपृष्ठ : श्री मनिष चोपडे

♦ मुद्रक : अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती

♦ किंमत : रु. २००

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
१)	**कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** डॉ. राजू भा. खरडे	१
२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा. डॉ. महेश गोमासे	६
३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक विचार व कामगिरी** प्रा. डॉ. विजया साखरे	१०
४)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन** डॉ. जगदीश द. हेंडवे	२१
५)	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण व्यवस्था** डॉ. सुभाष रा. रगडे	२८
६)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा.वडितके शंकर गोरक्ष	३९
७)	**लोकशाहीचा पाया म्हणजेच डॉ. आंबेडकरांचे संविधान** प्रा. डॉ. रवींद्र पुंडलिक झनके	४२
८)	**बॅरिस्टर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राज्य समाजवाद** प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा	४८
९)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सत्याग्रह** प्रा. डॉ. सौ. रूपाली गोवर्धन दिकोंडा	५३
१०)	**बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** डॉ. कविता एन. मालोकार (हिरुळकर)	५९
११)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार** अे. बी. वरघट	६७
१२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार** प्रा. डॉ. मंजुषा ह. धापुडकर	७५

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	पृ.
१३)	राजर्षी शाहू महाराज – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे क्रांतिकारी पुरस्कर्ते डॉ. नीतू पुरुषोत्तम मानवडे	[illegible]
१४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांच्या मुक्ती व कायद्यासाठी दिलेला लढा डॉ. गोविंद शिरसाठ	[illegible]
१५)	डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या विचारांमधील सामाजिक न्यायासाठी महिला आरक्षण डॉ. अविनाश वि. काळे	[illegible]
१६)	परिवर्तनाचा कालानुरूप संविधानकार डॉ. आंबेडकर डॉ. पी. डी. राठोड	[illegible]
१७)	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा. ज्योती मोहन ठाकरे	[illegible]
१८)	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नाविषयी विचार एक अवलोकन प्रा. दीपाली पहाडे	[illegible]
१९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक विचार प्रा. मिनाक्षी राजेश देशमुख	[illegible]
२०)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्म दीक्षा : एक विश्लेषण डॉ. दिनेश महेंद्रराव धाबडे	[illegible]
२१)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचारांचे महत्त्व डॉ. राजेश एस. देशमुख	[illegible]
२२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य – एक आढावा प्रा. एस. के. लांडगे	[illegible]

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
२३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान प्रा. दिलीप सुखदेवराव बानखडे	१२९
२४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
२५)	जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
२६)	मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वप्निल वि. मानकर	१४९
२७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार देविदास गेंदुजी मेटांगे	१५५
२८)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ नारायण थोरात	१६५
२९)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
३०)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण एस. कुमार मेश्राम	१८३
३१)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
३२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
३३)	भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की भूमिका डॉ. अनिल महादेवराव तिरकर	१९९

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	पृ.
34)	**Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts on education** Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	209
35)	**Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature** Dr. Shuddhodhan P. Kamble	217
36)	**Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar** Dr. Naval D. Patil	221
37)	**Women's Reservation for Gender Justice in Dr.B. R. Ambedkar's Thoughts** Mr. Nitesh Wasudeorao Gulsundare	227

CamScanner

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचाराचे महत्त्व

डॉ. राजेश एम. देशमुख
वाणिज्य विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रास्ताविक :

आयुष मेहरोत्रा यांच्या मते, बाबासाहेबांची आर्थिक व्यवस्थेबद्दलची समज त्यांच्या DSc प्रबंधाचा भाग म्हणून लिहिलेल्या 'द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी: इट्स ओरिजिन अँड सोल्युशन' या त्यांच्या पुस्तकातून स्पष्ट होते. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ची स्थापना करताना विचारात घेतलेल्या हिल्टन यंग कमिशनसमोर त्यांनी आपले युक्तिवाद देखील मांडले. त्या काळात गोल्ड स्टँडर्ड विरुद्ध गोल्ड एक्स्चेंज स्टँडर्ड वरील वादविवाद जोरात सुरू होते आणि आंबेडकरांनी त्या काळातील सर्वात प्रमुख अर्थशास्त्रज्ञ जॉन मेनार्ड केन्स यांना विरोध केला. आंबेडकरांनी सुधारित सुवर्ण मानकांच्या बाजूने युक्तिवाद केला तर केन्स हे सुवर्ण-विनिमय मानकांचे समर्थक होते. आंबेडकरांचा मूळ युक्तिवाद असा होता की सुवर्ण मानकाने भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी चलनात एक प्रकारची स्थिरता प्रदान केली होती आणि पैशाचा पुरवठा सोन्याशी जोडण्याच्या कल्पनेच्या विरोधात होता. गरीब लोकांच्या मोठ्या फायद्यासाठी त्यांनी विनिमय दराच्या स्थिरतेपेक्षा किंमत स्थिरतेच्या महत्त्वावर जोर दिला. तसेच बी. आर. सूर्यवंशी यांच्या मते डॉ. बी. आर. आंबेडकर हे एक युगप्रवर्तक मानव मुक्तीकर्ते, समाजसुधारक, पुरोगामी राजकारणी, विद्वान कायदेतज्ज्ञ, प्रसिद्ध संसदपटू, महान घटनाकार आणि अतिशय उल्लेखनीय म्हणजे ते एक प्रख्यात कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञ होते. ते मुळात भारताचे

पहिले प्रशिक्षित अर्थतज्ञ होते. १९२० मध्ये त्यांनी कोलंबिया युनिव्हर्सिटी यूएसए आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून अर्थशास्त्रातील संशोधन अभ्यास केला. राजकीय अर्थकारण आणि कृषी औद्योगिक विकास हे त्यांचे संशोधनाचे प्रमुख क्षेत्र 'पब्लिक फायनान्स' होते. अर्थशास्त्रातील त्यांचे विषयाचे योगदान 'पब्लिक फायनान्स' या विषयातील शिस्तीत उल्लेखनीय आहे. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की डॉ. आंबेडकर हे मूलत: शैक्षणिक प्रशिक्षणाने अर्थशास्त्रज्ञ होते आणि सार्वजनिक वित्त आणि कल्याणकारी अर्थशास्त्राशी संबंधित समस्यांचे एक मान्यताप्राप्त संशोधक होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्राच्या विचाराचे महत्त्व :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक प्रमुख भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, समाजसुधारक आणि भारतीय राज्यघटनेचे मुख्य शिल्पकार होते. त्यांचे आर्थिक विचार आणि योगदान खालील अनेक कारणांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानता:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानतेच्या तत्त्वांमध्ये खोलवर रुजलेले होते. आर्थिक विषमता हा सामाजिक न्याय मिळवण्यात मोठा अडथळा आहे असे त्यांचे मत होते. आर्थिक सुधारणांसाठी त्यांनी केलेल्या वकिलीचा उद्देश समाजातील उपेक्षित आणि शोषित वर्ग, विशेषत: दलित यांचे उन्नती करणे हा होता.

जमीन सुधारणा:- आंबेडकर हे खालच्या-जातीतील समुदायांमधील भूमिहीनता आणि जमिनीच्या मालकीचे प्रश्न सोडवण्यासाठी जमीन सुधारणांचे जोरदार समर्थक होते. त्यांनी जमीन हा उपेक्षित समुदायांसाठी आर्थिक सक्षमीकरणाचा एक महत्त्वाचा स्रोत म्हणून पाहिला आणि भूमिहीनांना जमीन उपलब्ध करून देण्यासाठी उपाययोजना प्रस्तावित केल्या.

आरक्षण धोरण:- आंबेडकरांनी भारतातील आरक्षण प्रणालीच्या स्थापनेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, ज्याचा उद्देश ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित गटांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी प्रदान करणे हा होता. हे धोरण ऐतिहासिकदृष्ट्या दुर्लक्षित राहिलेल्या लोकांना शिक्षण आणि सरकारी नोकऱ्या उपलब्ध करून देऊन आर्थिक असमानता दूर करण्याचे एक साधन होते.

औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकास:- आंबेडकरांनी आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व ओळखले. रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी आणि उपेक्षित समुदायांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिकीकरणाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला. आर्थिक विकासाची त्यांची दृष्टी सामाजिक उन्नतीशी घट्ट जोडलेली होती.

CamScanner

कामगार हक्क:- आंबेडकर हे कामगार हक्कांचे आणि कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करणारे होते. आर्थिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी आणि कामगार वर्गाचे आर्थिक कल्याण सुधारण्यासाठी कामगार सुधारणा, किमान वेतन आणि चांगल्या कामाच्या परिस्थितीच्या महत्त्वावर त्यांनी भर दिला.

आर्थिक समावेश:- आंबेडकरांनी उपेक्षित समुदायांसाठी आर्थिक समावेशाचे महत्त्व देखील अधोरेखित केले. आर्थिकदृष्ट्या वंचित लोकांना सशक्त करण्यासाठी कर्ज आणि आर्थिक संसाधनांपर्यंत पोहोचण्याच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला.

आर्थिक लोकशाही:- आंबेडकरांनी आर्थिक लोकशाहीच्या स्वरूपाची कल्पना केली जिथे आर्थिक संधी आणि संसाधने अधिक न्याय्यपणे वितरित केली गेली आणि आर्थिक निर्णय घेणे हे सर्वसमावेशक आणि सहभागात्मक होते. सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी आर्थिक लोकशाही महत्त्वाची आहे, असे त्यांचे मत होते.

स्वावलंबन आणि स्वाभिमान:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार देखील अत्याचारित समुदायांच्या आत्मनिर्भरता आणि स्वाभिमानाच्या कल्पनेभोवती केंद्रित होते. त्यांचा असा विश्वास होता की व्यक्ती आणि समुदायांना त्यांचा स्वाभिमान आणि प्रतिष्ठा परत मिळवण्यासाठी आर्थिक स्वातंत्र्य आवश्यक आहे.

औद्योगिकीकरणाला पाठिंबा:- डॉ. आंबेडकरांचा आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणाच्या महत्त्वावर विश्वास होता. नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठी आणि आर्थिक वाढीला चालना देण्यासाठी औद्योगिकीकरणाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला, ज्याचा समाजातील सर्व घटकांना फायदा होईल.

कामगार हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा:- आंबेडकरांनी कामगारांसाठी कामगार हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा यांचे महत्त्व देखील अधोरेखित केले. कामगारांच्या आर्थिक कल्याणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि कामाच्या ठिकाणी न्याय्य वागणूक सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांनी कामगार सुधारणा आणि सामाजिक सुरक्षा उपायाबाबत महत्वपूर्ण योगदान दिले.

आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोन:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार भारतापुरते मर्यादित नव्हते. भारताच्या अनोख्या संदर्भाला अनुकूल अशी धोरणे तयार करण्यासाठी त्यांनी आंतरराष्ट्रीय विचारवंत आणि आर्थिक सिद्धांतांकडून प्रेरणा घेतली.

शिक्षण आणि आर्थिक गतिशीलता:- डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्ती आणि समुदायांना आर्थिक गतिशीलता प्राप्त करण्याचे साधन म्हणून शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. गरिबी आणि भेदभावाचे चक्र तोडण्यासाठी शिक्षण हे एक शक्तिशाली साधन आहे, असा त्यांचा विश्वास होता.

CamScanner

चलन आणि बँकिंग सुधारणा:– डॉ. आंबेडकर यांनी चलन आणि बँकिंग क्षेत्रातही योगदान दिले. त्यांनी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या चलनविषयक धोरणावरील सल्लागार समितीचे अध्यक्ष म्हणून काम केले. भारताचे चलनविषयक धोरण आणि बँकिंग प्रणाली तयार करण्यात त्यांच्या अंतर्दृष्टीने भूमिका बजावली.

श्रमाचा आदर:– डॉ. आंबेडकरांनी श्रमाच्या सन्मानावर भर दिला. त्यांचा असा विश्वास होता की सर्व प्रकारच्या श्रमांचा आदर आणि मूल्य असले पाहिजे, जात किंवा सामाजिक पार्श्वभूमी विचारात न घेता. हा दृष्टिकोन त्यांच्या व्यापक आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वज्ञानात रुजलेला होता.

जमीन आणि जलसंपत्ती व्यवस्थापन:– त्यांनी कार्यक्षम जमीन आणि जलसंपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व अधोरेखित केले, जे त्यांना आर्थिक विकास आणि गरिबी निर्मूलनासाठी अविभाज्य मानले गेले.

घटनात्मक सुरक्षा:– भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून, डॉ. आंबेडकरांनी हे सुनिश्चित केले की त्यात अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या सुरक्षेसह आर्थिक न्यायाच्या तरतुदी आहेत आणि आर्थिक आणि सामाजिक कल्याणाला चालना देण्याच्या उद्देशाने राज्य धोरणाची दिशानिर्देशक तत्त्वे आहेत.

महिला सक्षमीकरण:– ते लैंगिक समानता आणि महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी देखील एक वकील होते. महिलांचे हक्क आणि आर्थिक स्वातंत्र्यावरील त्यांच्या कार्याने महिलांच्या उन्नतीसाठी भविष्यातील धोरणांचा पाया घातला.

सार्वजनिक वित्त आणि वित्तीय धोरण:– आंबेडकरांनी सार्वजनिक वित्त आणि वित्तीय धोरणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. कर आकारणी, खर्च आणि आर्थिक नियोजन यातील त्यांच्या अंतर्दृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक धोरणांवर परिणाम झाला.

नियोजन आणि विकास:– आंबेडकरांनी नियोजित आर्थिक विकासासाठी भारताच्या दृष्टिकोनाला आकार देण्यात भूमिका बजावली. औद्योगिकीकरण, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि आर्थिक नियोजन यावरील त्यांच्या कल्पनांचा स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक धोरणांवर प्रभाव पडला.

कृषी आणि जमीन सुधारणा:– डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीचा सखोल अभ्यास केला होता, संशोधन लेख लिहिले होते, शेती आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी चर्चासत्रे आणि परिषदा आयोजित केल्या होत्या, तसेच शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व केले होते. शेतीविषयीचे त्यांचे विचार त्यांच्या

CamScanner

'भारतातील लहान वस्तू आणि त्यांचे उपाय' (१९१७) आणि 'स्थिती आणि अल्पसंख्याक' (१९४७) या लेखात आढळतात. त्यांनी नमूद केले की, मोजक्या लोकांच्या जमिनी धारण करणे ही भारतीय शेतीची एक गंभीर समस्या आहे ज्याचे विविध तोटे आहेत, जसे की लागवड आणि वापर आणि संसाधनांमध्ये अडचणी, वाढती किंमत, कमी उत्पादकता, अपुरे उत्पन्न आणि निम्न जीवनमान. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, शेतीची उत्पादकता केवळ जमिनीच्या आकारमानाशीच नाही तर भांडवल, श्रम आणि इतर निविष्ठा यासारख्या इतर घटकांशीही संबंधित आहे. त्यामुळे भांडवल, किंवा श्रम इ. पुरेशा प्रमाणात आणि गुणवत्तेत उपलब्ध नसल्यास मोठ्या आकाराची जमीनही अनुत्पादक होऊ शकते. दुसरीकडे ही संसाधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असल्यास लहान आकाराची जमीन उत्पादक बनते. याच विचारातून स्वातंत्र्यानंतर 'जमीन मर्यादा कायदा' मंजूर झाला.

कर धोरण:– डॉ. आंबेडकरांनी १९३६ मध्ये 'स्वतंत्र मजदूर पार्टी'च्या जाहीरनाम्यात करप्रणालीबद्दल आपले मत व्यक्त केले. त्यांनी जमीन महसूल आणि त्याची व्यवस्था आणि त्यांच्या करांना विरोध केला कारण या करांचा बोजा समाजातील गरीब घटकांवर लक्षणीय आहे.त्यांचे खालीलप्रमाणे कर धोरणाबाबत विचार आढळून येतात.

- कर देणाऱ्याच्या क्षमतेवर लावला जावा, उत्पन्नावर नाही.
- कर गरीबांवर कमी आणि श्रीमंतांवर जास्त असावा.
- विशिष्ट मर्यादेपर्यंत कर सूट दिली जावी.
- कर आकारणीत विविध विभागांमध्ये समानता असली पाहिजे.
- करामुळे लोकांचे जीवनमान खालावता कामा नये.
- जमीन महसूल कर अधिक लवचिक असावा आणि तो शेतजमिनीवर आकारू नये.
- त्यांनी सुचवले की त्यावेळची भारतीय कर प्रणाली भेदभाव आणि असमानतेवर आधारित होती.

निष्कर्ष:–

वरील विवेचनावरून असा निष्कर्ष प्राप्त होतो की, डॉ.बी.आर. आंबेडकरांचा आर्थिक विचार हा त्यांच्या सामाजिक सुधारणा आणि न्यायाच्या व्यापक दृष्टिकोनाचा अविभाज्य भाग होता. आर्थिक असमानता दूर करण्यासाठी आणि भारतातील उपेक्षित समुदायांच्या कल्याणाला चालना देण्याच्या उद्देशाने त्यांच्या कल्पना धोरणे आणि उपक्रमांवर प्रभाव पाडत आहेत. सामाजिक न्याय आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित

CamScanner

गटांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांच्या वचनबद्धतेसाठी अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रातील त्यांचे योगदान मोलाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार हे आर्थिक असमानता दूर करण्यात आणि भारतातील उपेक्षित समुदायांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी मदत करणारे होते. सामाजिक आणि आर्थिक न्यायावरील समकालीन चर्चांमध्ये त्यांचे विचार महत्त्वपूर्ण आहेत.

संदर्भ:-

१. आयुष मेहरोत्रा (२०२०), बाबासाहेब आंबेडकर - द फॉरगॉटन इकॉनॉमिस्ट.

२. बी.आर.सूर्यवंशी (२०२२), महाराष्ट्रातील वंचित घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी डॉ. बी.आर. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास.

३. डॉ. बी.आर. आंबेडकर (२०२१ पुनर्मुद्रण) रुपयाची समस्या: त्याचे मूळ आणि त्याचे निराकरण.

४. दया पवार आणि इतर (१९९९), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ.

◆ ◆ ◆

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील
१३)	**राजर्षी शाहू महाराज – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे समविचारी पुरस्कर्ते** डॉ. नरेंद्र सुखदेवराव वानखडे
१४)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोती पद्धती नष्ट करण्यासाठी दिलेला लढा** डॉ. गोविंद तिरमनवार
१५)	**डॉ. बी.आर. आंबेडकरांच्या विचारांमध्ये लैंगिक न्यायासाठी महिला आरक्षण** डॉ. आशिष दि. काळे
१६)	**परिवर्तनाचा कल्पवृक्ष बोधिसत्व डॉ. आंबेडकर** डॉ. पी. जी. राठोड
१७)	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य** प्रा. ज्योती सोपान टाले
१८)	**भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन** प्रा. दीपाली पडोळे
१९)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक विचार** प्रा. सिम्प्रेला राजेश देशमुख
२०)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्म दीक्षा : एक विश्लेषण** डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे
२१)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचारांचे महत्त्व** डॉ. राजेश एम. देशमुख
२२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य – एक आढावा** प्रा. एस. के. तंत्रपाळे

Scanned with ACE Scanner

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन

प्रा. दीपाली पडोळे
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
उत्तम नगर अमरावती

प्रस्तावना

भारताचे ऐतिहासिक अवलोकन केले असता भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते .भारतातील समाज रचनेमध्ये वाईट परंपरा रूढी परंपरा याचा पगडा होता. समाजात परंपरेनुसार बलुतेदारी पद्धत अस्तित्वात होती यातून समाज बंदिस्त चाकोरीबद्ध झाल्यामुळे व्यक्तींना त्या विशिष्ट परिस्थितीमध्ये जीवन जगावे लागत होते. इतिहासामध्ये अनेक उदाहरणे दिसून येतात जसे वर्णव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ही वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती त्यामुळे एका व्यवस्थेमधून दुसऱ्या व्यवस्थेकडे जाणे हे धार्मिक दृष्ट्या शक्य नव्हते. आणि अशा समाजाचा आर्थिक विकास साध्य होण्यास अनन्यसाधारण अडचणी निर्माण होत होत्या. परिणामी समाजातील सर्वच घटकांची प्रगती होऊ शकली नाही तसेच वर्णव्यवस्थेतील शेवटचा वर्ग जो इतक्या दयनीय अवस्थेत जीवन जगत होता समाज रचनेची अमानुष अवस्था अस्तित्वात होती. या परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही समावेश होतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर घेतले जाते. त्यांना आपण घटनाकार, कायदेतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ

Scanned with ACE Scanner

म्हणून ओळखतो. भारतीय अर्थकारणामध्ये आर्थिक विचाराच्या विकासाचा जर सखोल अभ्यास करावयाचा असेल तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लिखाणाचा अभ्यास करावा लागतो. त्यांच्या व्यासंगी व्यक्तिमत्वाचा एक पैलू म्हणजेच ते जागतिक किर्तीचे व्यासंगी अर्थतज्ज्ञ होते. भारतीय आर्थिक विचारांच्या पध्दतशीर मांडणीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात १९ व्या शतकात झाली, त्यात आंबेडकरांचे नाव घ्यावे लागते. कारण त्यांची अर्थतज्ज्ञ म्हणून ओळख आहे. अर्थशास्त्र ही मानवाच्या, समाजाच्या व देशाच्या आर्थिक विकासाचा कणा आहे. हे त्याना माहित होते. त्यांच्या आर्थिक विचारांचे योगदान आपल्याला अनेक ग्रंथामधून होते. एम.ए. च्या पदवीसाठी त्यांनी १९१५ मध्ये 'ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी' हा शोध मध्यकालीन निबंध लिहिला आणि हेच १९१५ चे पहिले पाऊल अर्थक्रांतीतील वादग्रस्त वादळी पाऊल होते. आपल्या ४२ पृष्ठांच्या शोधनिबंधातून त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि अर्थनिति यामधील फेर बदलाची कारण मीमांसाकरून ब्रिटिशांनी भारतीयांचे शोषण कसे केले याची मीमांसा केली.

इ.स. १८३३ ते १९२१ या प्रदीर्घ कालखंडामध्ये ब्रिटीश अमदानीत केंद्रसरकार आणि घटकराज्ये यांच्यामधील आर्थिक संबंध कसकसे विकसित होत गेले याची ऐतिहासिक मीमांसा प्रा. सेलिगमन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. साठी लिहिलेल्या 'The Evolution of Provincial Finance in British India' (ब्रिटीश भारतातील प्रांतिक वित्तव्यवस्थेची उत्क्रांती) या ग्रंथामध्ये केली आहे.

लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' या पदवीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिहिलेला तिसरा आणि आर्थिक क्षेत्रातील महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे १९२३ मध्ये लिहिलेला 'The Problem of Rupee, its origin & its Solution' (रूपायाचा प्रश्न त्यांचे मूळ आणि समाधान) हा होय. (पृष्ठसंख्या सुमारे २८०) या ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चलन पद्धती कोणती असावी यावर मुलभूत विचार मांडलेत. इ.स. १८०० ते इ.स. १९२१ या कालखडामध्ये भारतीय रूपयाचा एक विनिमयाचे साधन म्हणून कसकसा विकास होत गेला याचे मुलगामी विवेचन केले. यामध्ये सुद्धा सर्वसामान्य माणूस हाच त्यांच्या विश्लेषणाचा केंद्रबिंदू होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात, ब्रिटीश राजवटीपूर्वी मोगल साम्राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचा पाया अकबराने घातला या काळापासून भारतात चलन म्हणून सोने, चांदी किंवा धातूचा वापर होत असे. व्यापार हे सामाजिक चलनाचे मुख्य साधन आहे. तसेच ब्रिटीशपूर्व राजवटीत नोकरांना व सैनिकांना वस्तू स्वरूपात पगार मिळत

Scanned with ACE Scanner

असे. परंतु ब्रिटीशांनी रोख पैसा देण्यात सुरूवात केल्यामुळे लोकांकडून किंवा इतर रोख पैशाच्या स्वरूपात ते स्विकारावी लागे. जेव्हा सोने चांदी ची नाणी विनीमयाचे माध्यम म्हणून व्यवहारात वापरत असतांना त्यांच्या परस्परावलंबी किंमतीसारख्या असतात तेव्हा व्यवहारात नुकसान होते. हे कुणाच्याही लक्षात आले नाही.

भारताचा कारभार जेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनीकडे गेला तेव्हा कंपनीने स्वतःचे रूपयाचे नाणे अमलात आणले परंतु पुढे ते अपुरे पडल्याने चलनाच्या मागची पुरवठ्यामध्ये अस्थिरता निर्माण झाली. तो दूर करण्यासाठी १८६४ मध्ये कागदी चलन वापरात आणले यातून अनेक नवीन प्रश्न निर्माण झाले. भारतामध्ये रूपयाची जडणघडण सुवर्ण परिमाणात (Gold Standard) असावी याबाबत वाद निर्माण झाला. केन्सने सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार केला. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली भूमिका कणखरपणे मांडून प्रा. केन्स यांच्यावर कोरडे ओढले.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात, सुवर्ण विनिमय परिमानात स्थिरता राहत नाही. त्यामध्ये लवचिकता जरी असली तरी चलननिर्मितीवर मर्यादा राहणार नाही. 'आवश्यकतेपेक्ष चलननिर्मिती झाली तर भाववाढ होऊन रूपयाची किंमत घसरेल व विनिमयाचे साधन म्हणून रूपयाचे स्थान अस्थिर होईल. त्यासाठी त्यांनी ऐतिहासिक पुरावे दिले त्यामध्ये सुवर्ण परिमाणामध्ये वस्तूच्या किंमती स्थिर होत्या, तर सुवर्ण विनिमय परिमाण स्विकारल्या नंतर किंमती वाढत गेल्या यांचे विवेचन केले अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांनी हिल्टम यंत्र कमिशनपुढे डॉ. आंबेडकांनी आपले मत मांडले प्रा. केन्स यांनी आपल्य विश्लेषणात एका महत्वपूर्ण मुद्यांकडे दुर्लक्ष केले. डॉ. आंबेडकरांच्या शब्दात "This difference proceed from the Fundamental fact which seems to be quite overlooked by professor Keynes, that nothing will stabling the rupee unless we दुसऱ्या शिफारशीमुळे पहिल्या शिफारशीवर म्हणजेच सुवर्ण प्रमाणाच्य शिफारशीवर घातक परिणाम होईल. हे त्यांनी विचारात घेतले नाही. म्हणूनच रूपयाच्य स्थैर्यासाठी फाकलर समितीच्या शिफारशी त्यागल्या पाहिजे असे डॉ. आंबेडकरांन वाटत यांच्याशी संबधित महत्वपूर्ण प्रश्न या फायदेशिर होता. भारताचा रूपया आणि इंग्लडचा पौड शोधप्रबंधात आत आहे. आंबेडकरांच्यामते सुवर्ण परिमाणात सुवर्णपीठ रुपया हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे असे दृढ मत होते की, जोपर्यंत रूपयाच्या सामान्य क्रयशक्तीमध्ये स्थिरता येत नाही. तोपर्यंत हे चलन स्थिर होणे शक्य नाही. आणि ही बाब सुवर्ण विनिमय प्रमाणामुळे शक्य होत नव्हती.

Scanned with ACE Scanner

अशा प्रकारे अर्थशास्त्र म्हणजे केवळ तांत्रिक मार्गदर्शन नव्हे तर त्याला एक सामाजिक भूमिका असते असे सुत्र अर्थशास्त्रज्ञ म्हणूनत्यांनी मांडले त्यांचे विचार काळाची सिमा ओलांडणारे होते. त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा पाया हा मानवी हक्क व समतामय विकास हा होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारने आर्थिक धोरणाची अंमलबजावणी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचविलेल्या अर्थिक धोरणावर झाली असती तर आज देशातील आर्थिक विषमतेला तोंड द्यावे लागले नसते. आणि त्या आर्थिक विकासाचा लाभ देशातील जनतेला निश्चितच मिळाले असते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराकडे दुर्लक्ष करून भारतीयांनी आपल्या पायावर धोंडा मारून घेतला आहे. हे नाकारता येत नाही. कारण डॉ. आंबेडकाचे आर्थिक तत्वज्ञान म्हणजे राष्ट्रला मानवाला त्यांच्या सर्वागिण विकासासाठी लाभलेला प्रकाश आहे. डॉ. आर्थिक आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान सर्वांची गरज आहे. हे सत्य नाकारता येत नाही. प्राश्चात्य विचारवंताचे विवेचन कसे सदोष आहे. हे पुराव्यासह स्पष्ट करण्याची धमक त्यांच्या मध्ये रूपयाचा प्रश्न या ग्रंथामध्ये होते.

संदर्भ :-

१) डॉ. आंबेडकर बी. आर 'रूपयापुढील समस्या उगम व उपाय' अनुवाद एस. एस. यादव रोडगे प्रकाशन, प्रकाशनस्थळ नमुद नाही २०११

२) डॉ. कुलकर्णी बी.डी., डॉ. ढमढेरे एम. व्ही. 'आर्थिक विचार व विचारवंत' डायमंड पब्लीकेशन पुणे, २००८.

३) सूर्या अनिल, 'डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक धार्मिक राजकिय क्रांतीसूत्र', प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर-१२, १९

◆ ◆ ◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

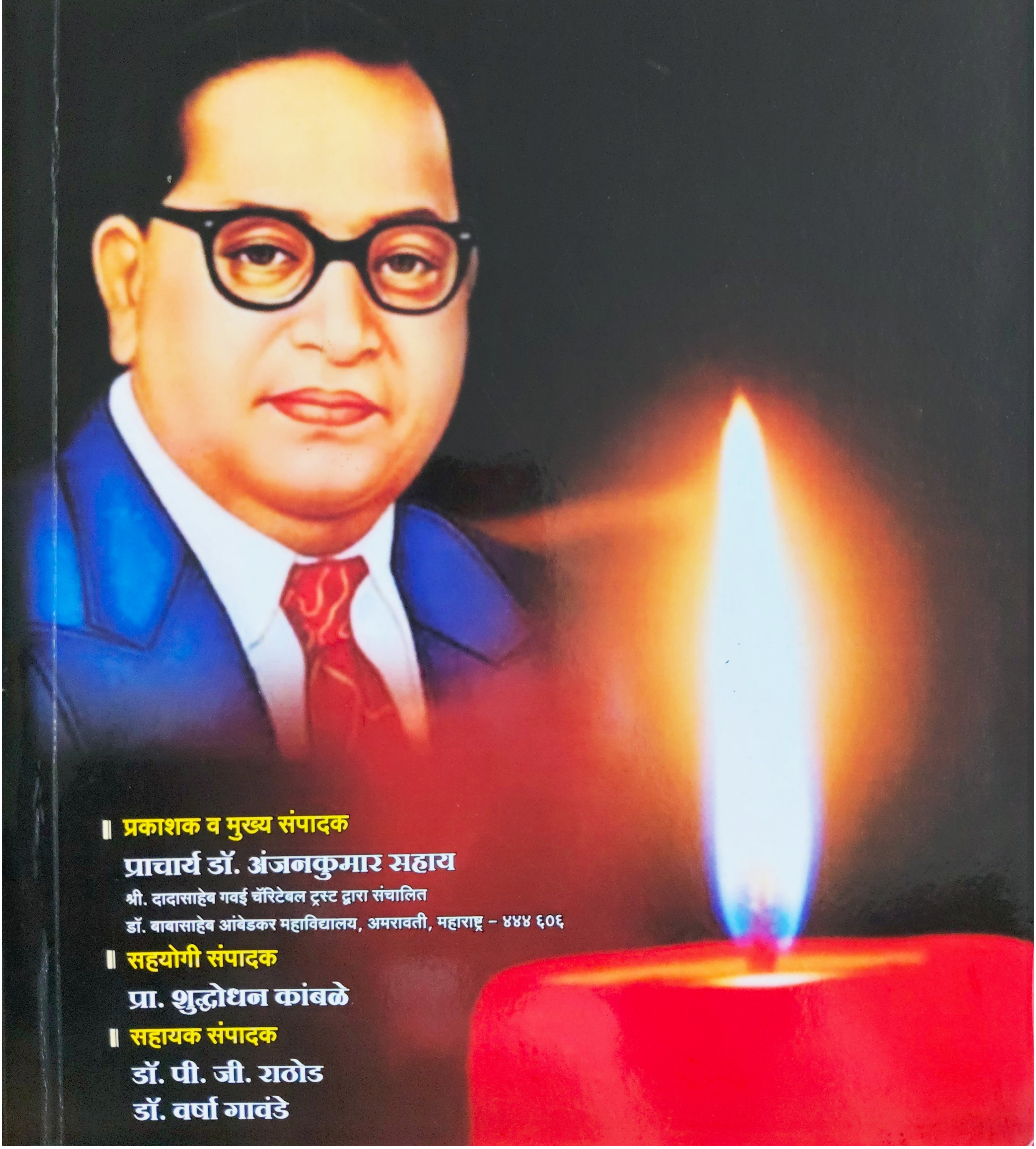

प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र - ४४४ ६०६

सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

Scanned with ACE Scanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

▪

सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

▪

सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

Scanned with ACE Scanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :
काळाच्या पलीकडील महापुरुष

© प्राचार्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रथम आवृत्ती :
डिसेंबर २०२०

ISBN :
978-81-948833-5-7

मुखपृष्ठ :
प्रा. शुद्धोधन कांबळे

मुद्रक :
अथर्व ग्राफीक्स
अमरावती

प्रकाशक :
डॉ. अंजनकुमार सहाय
प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

किंमत :
३५० रु.

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेख	लेखक	पृ. नं.
१)	अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. गंगाधर रामराव भुक्तर	१
२)	इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. मोहन राजाराम कापगते	६
३)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	डॉ. व्यंकटेश काळुराम मदनुरे	१३
४)	आंबेडकरी माध्यमांची शतकपूर्ती मूकनायक ते मल्टिमिडीया	डॉ. कमलाकर पायस	१६
५)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापन विषयक विचार	डॉ.लाजवंती आर. टेंभूर्णे	२४
६)	मुक्या जनतेचा प्राण-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.	प्रा. पद्मा विश्वनाथ नागदेवे	२८
७)	विकसनशील भारतासाठी डॉ.बाबासाहेबांचे योगदान	प्रा. राजू संभा धुळे	३४
८)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक चिंतन आणि सद्यस्थिती	शंकर उत्तमराव दांडगे	३७
९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय रिपब्लिकन पक्ष	प्रा. किशोर शेषराव चौरे	४१
१०)	भारतीय संविधानाचे शिल्पकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. विनय खेमा वाघ	४६
११)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य व कर्तृत्व : एक अभ्यास	डॉ. वसंत डोंगरे	५२
१२)	पत्रकार तथा आदर्श संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	५५
१३)	डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार	मीनाक्षी वि. भोयर	५८
१४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत धम्मातील तत्त्व आणि सत्व : एक आढावा	प्रा. सिद्धार्थ कुंडलिक इंगोले	६३
१५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष	प्रा. अंशुमती भास्करराव पेंडोखरे	६७
१६)	शिक्षण तज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : विचार आणि कार्य	डॉ. पी. जी. राठोड	७२
१७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारांसंदर्भातील योगदान	प्रा. विक्रांत कृष्णराव मेश्राम	७५

Scanned with ACE Scanner

अ.क्र.	लेख	लेखक	पृ.नं.
१८)	भारतीय समाजाच्या उत्थानाकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान	डॉ. पी. एल. अंबोरे	७७
१९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक द्रष्टे विचारवंत	प्रा. सचिन दांडगे	७९
२०)	आदर्श अर्थशास्त्रज्ञ: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. दीपाली पडोळे	८२
२१)	डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणेविषयक विचार	प्रा. लालबा चां. दुमटकर	८६
२२)	भारतातील वर्ण व्यवस्थेचा आढावा	प्रा. शाम किसनराव तंत्रपाळे	८९
२३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगारविषयक कार्य	प्रा. दीपक स. वानखडे	९३
२४)	धम्म आणि धर्म : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोणातून एक विश्लेषण	डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे	९६
२५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर	प्रा.डॉ. संजय जे. भगत	९८
२६)	अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि डॉ. आंबेडकरांचे विचार	प्रा. स्वप्नील विश्वासराव मानकर	१०१
२७)	भारतीय नारी वर्ग के उन्नति में डॉ. अम्बेडकर का योगदान	डॉ. सरिता मंजु सिंधी	१०४

Scanned with ACE Scanner

श्री दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित (रजि. नं. ई-२७५)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय उत्तमनगर, अमरावती.

(आय. एस. ओ. मानांकित ९००१:२०१५) (Re-Accredited B+ by NACC with a CGPA of 2.7) स्थापना वर्ष १९७२

(महाराष्ट्र शासनाद्वारे बौद्ध धार्मिक अल्पसंख्यांक दर्जा प्राप्त संस्था)

कला व वाणिज्य (पदवी व पदव्युत्तर पदवी), कनिष्ठ कला, वाणिज्य व उच्च माध्यमिक व्यावसायिक अभ्यासक्रम

Ph. : 9607181584 WWW.drbamvamt.org Email Id. drbamv.amt72@gmail.com

महविद्यालय एका दृष्टिक्षेपात ....

सुसज्ज व्यावसायिक अभ्यासक्रम कार्यशाळा

टेबल टेनिस कोर्ट

मंहाविद्यालयीन इमारत

इनडोअर स्टेडीअम

अत्याधुनिक स्विमींग पूल

महाविद्यालयाचे विहंगम दृश्य

अत्याधुनिक संगणक कक्ष

बॅडमिंटन कोर्ट

प्रकाशक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय

अमरावती, महाराष्ट्र - ४४४ ६०६

9 788194 883357

Scanned with ACE Scanner

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

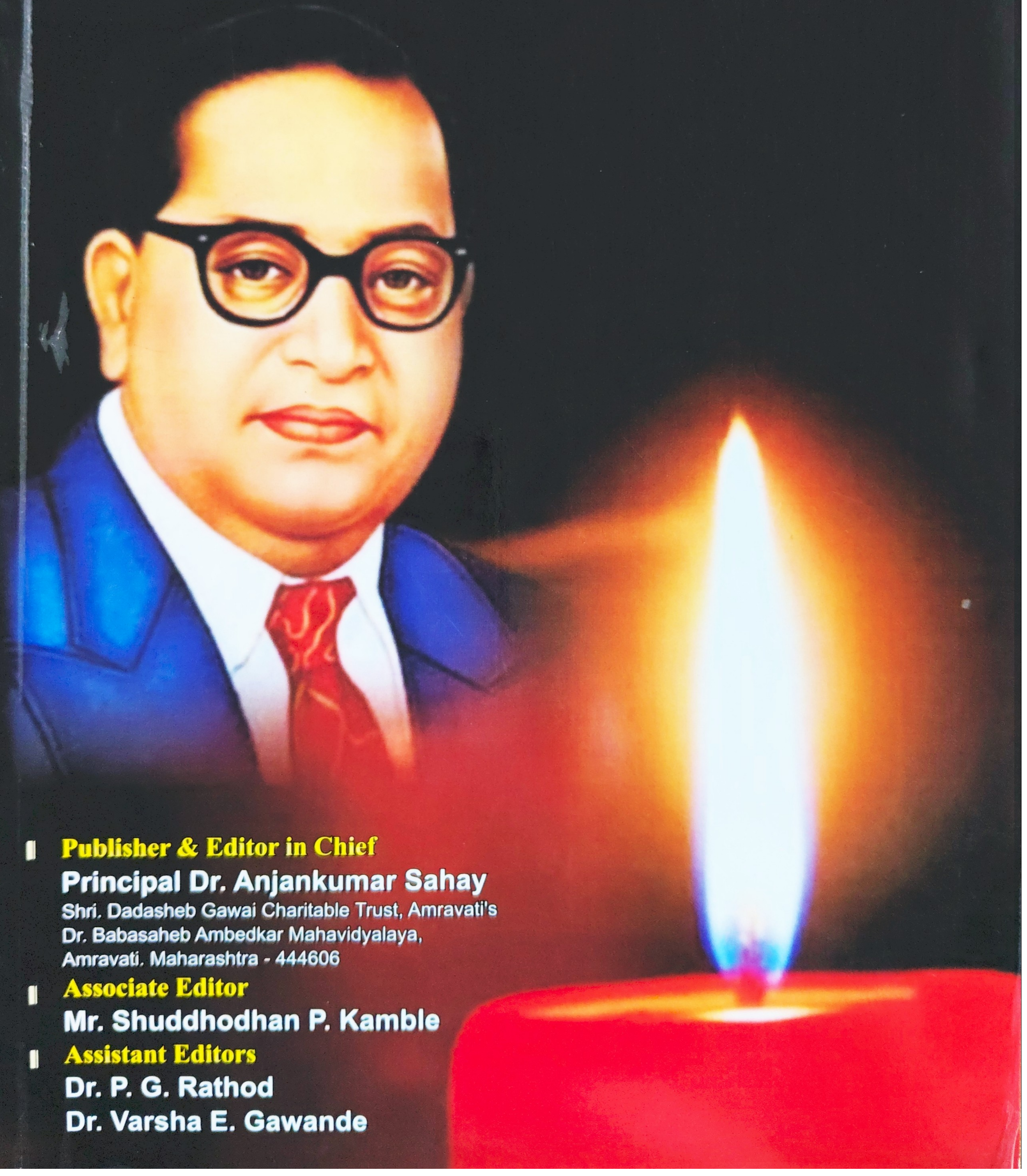

Publisher & Editor in Chief

Principal Dr. Anjankumar Sahay
Shri. Dadasheb Gawai Charitable Trust, Amravati's
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati, Maharashtra - 444606

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod
Dr. Varsha E. Gawande

Scanned with ACE Scanner

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

Publisher & Editor in Chief

Dr. Anjankumar Sahay

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,

Maharashtra - 444606

■

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

■

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod

Dr. Varsha E. Gawande

Scanned with ACE Scanner

Dr. Babasaheb Ambedkar :
The Man Beyond The Time

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidyalaya,
Amravati, (M.S.) - 444606

First Edition
December 2020

ISBN :
978-81-948833-3-3

Front Page :
Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Printer :
Athrav Graphics
Amravati

Publisher :
Dr. Anjankumar Sahay
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,
Maharashtra - 444606

Price :
Rs. 300 /-

Scanned with ACE Scanner

INDEX

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
1)	AMBEDKAR EMERGED AS MODERN PROMETHEUSOFINDIA	MR. VISHWANATH SHEGAONKAR	1
2)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR AS THE RADICAL THINKER AND THE CONCEPT OF AN IDEAL STATE	DR. GRISHMA KHOBRAGADE	5
3)	A STUDY OF SELECTED CONTRIBUTIONS OF DR B. R. AMBEDKAR	MEKHA MATHEW	11
4)	THE RELEVANCE OF DR AMBEDKAR IN CHANGING TIME	DR.SANJAY S. TAMGADGE	14
5)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR : WOMEN EMPOWERMENT	MS. VARSHA PATIL	17
6)	EDUCATIONAL PHILOSOPHY OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. D. R. KHANDERAO	23
7)	BABASAHEB AMBEDKAR'S LANDMARK CONTRIBUTION TO MODERN INDIA	DR. ALPANA VAIDYA	26
8)	THE CHAMPION OF WOMENS RIGHTS- DR. BABASAHEB AMBEDKAR	DR. VARSHA GAWANDE	30
9)	RELEVANCE OF DR. B.R.AMBEDKAR'S JOURNALISM.	PROF. DR. RAVI PRAKASH CHAPKE	33
10)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S REVOLUTIONARY THOUGHTS ON SOCIAL REFORMS AND JUSTICE	PROF. DIKSHA KADAM AND PROF. BAREEN SHAIKH	38
11)	DR. B. R.AMBEDKAR AND SOCIAL MOBILITY AMONG THE MAHAR / BUDDHISTS	ANIRUDDHA MAHAJAN	42
12)	A STUDY ON DR. B. R. AMBEDKAR'S VISION	MR. CHANDRAKANT B. DHUMALE	47
13)	ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. RAJESH M. DESHMUKH	52
14)	CULTURAL ELEMENTS IN THE PROSE OF DR. B.R. AMBEDKAR : A STUDY	GAUTAM CHANDRABHAN SATDIVE	55

Scanned with ACE Scanner

. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
15)	DR.BABASAHEBAMBEDEKAR'S VISION AND MISSION	MR. MANOHAR A. WASNIK	59
16)	VISSION AND MISSION OF DR BABASAHEB AMBEDKAR	DR PANKAJA SUDAM INGLE	62
17)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR, THE MAN BEYOND THE TIME	PRITI V. MESHRAM	66
18)	THE ROLE OF DR BABASAHEB AMBEDKAR IN WOMEN EMPOWERMENT	MITALI SANJAY PALSODKAR	68
19)	DR.B.R. AMBEDKAR AS AN ECONOMIST : HIS CONTRIBUTION TO INDIAN ECONOMIC THOUGHT	PROF. SARITA UTTAMRAO CHANDANKAR (CHAPKE)	72
20)	A STUDY ON AMBEDKAR CONSTITUTION	PROF. RAHUL G. MAHURE	77
21)	DR. BABASHEB AMBEDKAR AND FORMULATION OF WATER POLICY IN INDIA	SHUDDHODHAN P. KAMBLE	82

Scanned with ACE Scanner

DR. BABASHEB AMBEDKAR AND FORMULATION OF WATER POLICY IN INDIA.

Shuddhodhan P. Kamble
Assistant Professor
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (M.S.)

INTRODUCTION

His natural intelligence and acquired knowledge made him a great authority on current economic and political issues of India. It is to be noted that Dr. Ambedkar was essentially an economist by academic training and a researcher in problems pertaining to public finance and political economy. He studied thoroughly the economic problems facing British-India and provided bold solutions to them, which are relevant even today.

The development of infrastructures such as electric power, irrigation, roads, communication and transport services and technical manpower were treated as prerequisites for agriculture and industrial development and therefore received top priority in the plan. It was believed that development of infrastructure would bring a relatively higher growth in dustrial output and employment than the growth in rural labour force and help to absorb the surplus labour from agriculture. In a policy Committee on public work and electric power. Dr. Ambedkar emphasized that the country needed, "cheep and abundant electricity" without it, no effort for industrialization could succeed. Development of irrigation and electric power were long-term projects involving large capital expenditure. The development of electric power (an transport, road and communication) was crucial for industrial and agricultural development. Improvement in irrigation facilities was expected to raise agricultural productivity.

Water and Indian Constitution –

The question of provincial jurisdiction had become a major obstacle in promoting multipurpose projects on inter-state river, which needed to be overcome. While the Labour Department in the Central Government had an all-India outlook both as regards the costs and befits of the inter-state river project, the Provinicial and State Goverments needed much convincing to have similar outlook. Copromises had to be made and delays were inevitable. It was fortunate that Dr. Ambedkar expert on constitutional matters, which knowledge helped for Labour Department to evolve alternative ways within the framework of the provisions of the 1935 Act when he was made the chairman of the Ddrafting Committee of the Indian Constitution, the country had the benefit of his knowledge and experience. This was expecially useful in making provisions about water resources in the Indian Constitution. In this content we examine the role played by Dr. Ambedkar in the light of his experience in evolving solutions agreeable to all concerned in the case of multipurpose projects.

In 1919, the first comprehensive constitutional reform was introduced as a part of "The Montague-Chelmsford Reform Act" Under it, "irrigation, canal, drainage, embankment and water storage including famine relief and agriculture and forest" became a provincial but reserve subject, Upto to March 1937, the Government of India and the Secretary of State in

Scanned with ACE Scanner

London exercised powers of Superintendence, direction and control on all large-scale consumptive use of water by the provinces of British India from the rivers in the country. Under the 1935 Act, which introduced another set of constitutional reforms, provincial autonomy was enhanced and the provincial Governments got exclusive powers over "water, that is to say, water supplies irrigation and canals, drainage and embankments, water storage and water power". The only items reserved for the central list were "shipping and navigation on tidal waters", and for the concurrent Legislative List, "shipping and navigation on inland waterways as regards mechanically propelled vessels, and the rule of the road on such waterways, carriage of passengers and goods on inland waterways.

Constitutional Issues and Inter-State Rivers –

The 1935 Act gave exclusive power to the provinces to control the water of all rivers and the Central Government was not concerned with the development of irrigation, there was no office at the Centre to look after the development of electricity in India and there was hardly any data on the production, distribution and administration of irrigation and electricity in India. This was the state of affairs when Dr. Ambedkar took charge of the Irrigation and Electric Power Department in July 1942. Under the existing arrangement, under which the Central Government had no say in the matter of India's water policy and referring to the Act of 1935, he observed that,

"we have not taken sufficient account of the fact that there is no difference between railways and waterways, at any rate those that flow from province to province. On the contrary we have allowed our constitution to make a distinction between railway and waterways. With the result that railways are treated at Central, but waterways are treated as Provincial."

Dr. Ambedkar argued, therefore needed the reversion of the Constitution, treating waterways on the same footing as the railways. Till such time, he suggested as an alternative, an independent Authority giving the Central Government a leading role and participation for development of water resources on inter-state rivers. A similar alternative was also recommended for the development of electric power on inter-state rivers for integrated and regional development of the entire river basin.

For Electricity as for waterways, he said, suitable schemes could be limited by provincial boundaries and though clearly there had to be the closest co-operation and coordination between the Centre and the Provinces, it did seem advisable that the Centre should be able to step in where Central control was found necessary for regional development and where a province did not itself whis to bring an undertaking under state control.

Indian Constitution, Inter-State Rivers and Dr. Ambedkar's Role-

Dr. Ambedkar's this line of thinking, which led to the creation of river valley Authority, was also reflected in the framing of the new constitution for implement India. When the draft constitution was submitted on February 21, 1948, it was obvious that it had benefited from the influence of Dr. Ambedkar, who was chairman of its Drafting Committee, especially as regards independent India's water policy. The Draft Constitution included Articles 239-242 corresponding closely to Sections 130-134 of the Government of India Act, 1935, as adapted in 1947. These articles used the earlier phrase "water from any natural source of supply." List I of the Seventh Schedule (viz. Union List) to the Draft Constitution, however, made a major

Scanned with ACE Scanner

departure from the 1935 Act and placed the development of "inter-state waterways" under the Union List, the relevant item being : "74, The development of inter-state waterways for purposes of flood control, irrigation, navigation and hydroelectric power".

On September I, 1949, Dr. Ambedkar moved an amendment to entry 74 in the Constituent Assembly as follows-

74, The regulation and development of inter-state rivers and river valleys to the extent to which such regulation or development under the control of the Union is declared by Parliament by law to be expedient in the public interest. On September 9, 1949, Dr. Ambedkar another amendment to insert article 242A as follows, in place of draft Articles 239-242 :

"Adjudication of disputes relating to water of inter-state rivers or river valleys." In proposing this amendment, Dr. Ambedkar referred to various corporations being created (like the Damodar Valley Corporation set by Act No. XIV of 1948) and the need, therefore, of a body to deal with such disputes as might arise from the activities of such corporations. He said that, "the original draft or proposal was too hide-bound or too stereotyped to allow any elastic actica that may be necessary .... Consequently I am now proposing this new article which leaves it to Parliament to make laws for the settlement of these disputes."

The draft article came to be adopted as Article 262. In accordance with this provision, Parliament enacted the Inter-State Water Disputes Act, 1956 and the River Boards Act, 1956. The former provides, in the words of its preamble, "for the adjudication of disputes relating to the waters of inter-state rivers and river valley." The River Boards for the regulation and development of Inter-State rivers and river valleys, in terms of entry 56.

CONCLUSION

Dr.Ambedkar with his political status, immense concerns and high Scholarship was successful in persuading the provinces to have an all India policy, to develop the instrument of River Valley Authority to manage the project on inter-state rivers for multipurpose development and with active participation of the Central Government. In the establishment of the Central Waterways, Irrigation and Navigation Commission (CWINC) on April, 1945 Dr. Ambedkar and his Department laid down the foundation for a new water policy on the eve of independence preparing the ground for the prosperity of the emerged nation.

REFERENCE :-

1. Dr. Narendra Jadhav (1991). "Dr.Ambedkar's Economic Thought and Philosophy, Bombay Popular Prakashan, 1999.
2. Dr.Babasaheb Ambedkar (1989), Writings and Speeches, States and Minorities, Government of Maharashtra, VolI, 1989.
3. Speech by the Hon'ble Dr. B.R. Ambedkar delivered in the Constituent Assembly on Thursday the 6th November, 1948 in support of the motion for consideration of the Draft Constituent as settled by the Drafting Committee.
4. Balchandra Mungekar (1998), Government Expenditure on Social Services in the post Reforms period: An Ambedkarian Perspective, Paper presented to the National Seminar, Jawaharlal Nehru University (JNU), New Delhi on dated, 27th-29th, August.
5. M.I.Ranga (1994), B.R. Ambedkar, Work and Relevance, Nagpur.
6. Sukhadeo Thorat (1998), Ambedkar's Role in Economic Planning and Water policy, Shipra Publications, New Delhi.

Scanned with ACE Scanner

श्री दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित (रजि. नं. ई-२७५)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय उत्तमनगर, अमरावती.

(आय. एस. ओ. मानांकित ९००१:२०१५) (Re-Accredited B+ by NACC with a CGPA of 2.7) स्थापना ...९७२

(महाराष्ट्र शासनाद्वारे बौद्ध धार्मिक अल्पसंख्यांक दर्जा प्राप्त संस्था)

कला व वाणिज्य (पदवी व पदव्युत्तर पदवी), कनिष्ठ कला, वाणिज्य व उच्च माध्यमिक व्यावसायिक अभ्यासक्रम

Ph. : 9607181584 WWW.drbamvamt.org Email Id. drbamv.amt72@gmail.com

महविद्यालय एका दृष्टिक्षेपात ....

सुसज्ज व्यावसायिक अभ्यासक्रम कार्यशाळा

टेबल टेनिस कोर्ट

मंहाविद्यालयीन इमारत

इनडोअर स्टेडीअम

अत्याधुनिक स्विमींग पूल

महाविद्यालयाचे विहंगम दृश्य

अत्याधुनिक संगणक कक्ष

बॅडमिंटन कोर्ट

Publisher

Principal Dr. Anjankumar Sahay

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati. Maharashtra - 444606

9 788194 883333

Scanned with ACE Scanner

68th ANNUAL ILA CONFERENCE PROCEEDINGS

International Conference on

Re-engineering of Libraries in the Context of Emerging Technologies: Myth or Reality

Chief Editors

Dr. O. N. Chaubey & Dr. Pardeep Rai

Editors

Dr. Dharam Kumar

Dr. Abhijeet Sinha

Mr. Qumar Abbas

Organised by

Indian Library Association, Delhi

and

J. L. N. Medical College, Ajmer (Rajasthan)

in association with

Rajasthan Technical Library Association, Jaipur

2023

Scanned with OKEN Scanner

11.	Re-Engineering of Academic Libraries in the context of NIRF: Implications of Five Laws of Library Science	90
	Dr. Rasmita Mohanty, Dr. Ranjit Kumar Das	
12.	Green Library: A New Vision of the 21st Century	96
	Rezwan Mohammad Shekh, Dr. Saiyed Faheem Ali	
13.	Re-Engineering of Academic Libraries: A Case-Study of Osmania University Library, Hyderabad	103
	Dr. S.Sandhya Rani	
14.	Re-Engineering of Academic Library Services: Marketing and Promotion	116
	Prof. Dr. Sanjay Madhukarrao Salwe	
15.	Green Library Buildings: A Study on National and nternational Rating Systems	124
	Dr. Sunil Sharma, Umesh Sharma, Sobhagyawati Gupta	
16.	Re-Engineering process in College Libraries affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Maharashtra	140
	MSudhir B. Sangole, Dr. Vaishali P. Gudadhe	
17.	Intelligent Lighting System Based on Human Detection: An Application to Library System	151
	Dr. Suman Muddapur, Dr. Satish Kanamadi, Dr. V S Malemath	
18.	Re- engineering of Libraries : What? Why ? and How?	160
	Prof. Swati S. Toraskar	
19.	Re-engineering of Libraries: Present Scenario	171
	Mrs. Vandana Dhumal, Dr. Rekha Phatak	
20.	Re- Engineering in College Library Services	178
	Dr.Vijay P. Jadhao	

Theme 3: Emergence of Digital Libraries including IRs and ETDs due to Re-engineering

21.	An investigation on the role of I3 (Information, Infrastructure, and Innovations) in nation-building	184
	Prof (Dr.) R. P. Bajpai, Anita Singh, Anshita Hayaran, Dr. Kapil Singh Hada	
22.	Emergence of Digital Libraries due to Re-Engineering	201
	Mr. Atul Ramdas Nagarkar, Dr. Shivshankar K. Ghumre	

Scanned with OKEN Scanner

Re-Engineering process in College Libraries affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Maharashtra

Sudhir B. Sango
Librarian, Ramkrushna Mahavidhyala, Darap
sudhirsangole22@gmail.co

Dr. Vaishali P. Gudadh
Professor & Head, DLIS, Sant Gadge Baba Amravati, University, Amrava
vgudadhe020@ gmail.co

Abstract: The process of re-engineering and redefining has received much of impetu from necessity, as old methodologies have proved ineffective in the context of many presentday situations and must, therefore, give away to new approaches. The proponent argue that the re-engineering has the advantages like cost savings, increased customer o user satisfaction, improved sales and service effectiveness, and greater ability to respon to competitive threats, etc. All libraries are striving to provide information services t their clientele based on the resources available within the library as well as that are available elsewhere. The authors tried to study the status of the ICT implementation in the college Libraries affiliated to the Sant Gadge Baba Amravati University.

Keywords: Information Professionals; Re-Engineering; Challenges in Libraries, Changing role of Library Professionals

1. Introduction

Re-engineering, which has been very popular in the business world during the 1990's, is reinventing the way one does business. It involves redesigning key processes, while keeping the customer at the center of process redesign. One can find many examples of re-engineering in the business literature. With the growing emphasis on quality improvement libraries are also searching for methods for cutting costs and improving services.

The rapid expansion of networked information services, together with the increased emphasis on quality assurance processes, highlights some interesting problems for academic libraries. While strategic planning in academic libraries now reflects a more customer-focused approach, the principal assumption behind most of the planning is that academic libraries are still firmly in the right business and that continuous improvement of existing practices will lead to greater user satisfaction.

Added to this, there are important factors affecting academic libraries in the external environment. These factors arise out of changes in relationships within

Scanned with OKEN Scanner

the publishing and information industry and changes in information technology (IT). Traditionally, academic libraries have followed the "local ownership" approach by acquiring substantial serial holdings to meet the needs of their clients. As a result they have always been the largest purchasers of serials and, as such, are tied to the future of the large serial publishers. The spiraling price of serials causes libraries to cancel more, which in turn causes publishers to raise the price to cover smaller production runs. At the same time, communications technology and photocopying make it easier to obtain copies of individual articles rather than rely on a serial subscription. This puts pressure on the publishing industry and means that traditional sources supply are no longer clear. The changing economics of providing access to the serial literature mean that libraries can no longer be self-sufficient and are faced with increasing uncertainty in choices for document supply.

The advent of commercial document delivery services has added a new dimension to service delivery, and many academic libraries now make use of them. It is the emergence of these services that has led to the "just-in-time" versus "just- in-case" debate and to the development of so-called "access versus ownership"policies. There is, however, great uncertainty as to how the process of procurement should be managed- for example, whether the library or the client should pay for the service, and whether the library or the client should deal directly with the vendor. Such services present a challenge to traditional academic library philosophies, and there seems to be no consensus of opinion on how they should be integrated into library service strategies.

2. Appearance of Reengineering

The Reengineering started to reduce excess staff in a system, before that the situation was every executive was interested in increasing his own staff to show his "position", and was of the opinion that their position is nothing to do with their customers/users. To start reengineering means to start surgery on the management i.e. cutting the quantity of overheads (staff).

"Reengineering offers an easy way out reengineering calls for throwing out everything that exist and recommends reconstituting a workable organization on the basis of completely fresh ideas" (Agrawal and Singh, 2011), This process is applied to those organization/system which require to produce profit for their survival or otherwise they will die/end.

By applying this technique, instant relief is achieved by executive by executive board. The experts of reengineering comments that "American manager...must

Scanned with OKEN Scanner

8. Research Methodology

In Present study the researcher adopted the survey method. The questionnai technique was used to collect the data from the Library professionals, who a directly involved in reengineering of the college libraries. The questionnaire wa framed to collect the data, which focused on the following factors:

1. Reengineering process
2. Organizational structure
3. Human resource Development
4. Various skill and competencies
5. Outsourcing
6. Information Retrieval system
7. Problems and prospects of reengineering process

402 Questionnaires were distributed to librarians of affiliated colleges to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, among which 271 librarians' responded. After scrutiny of the questionnaires, 33 questionnaires were filled incomplete and some colleges didn't have library automation software in the library. Hence researcher dropped these 33 questionnaires and selected 238 questionnaires, which were filled completely. Tabulated data was analysed, applied statistical chi-square test and presented as following:

Fig. No. 1: Research Study Area - Sant Gadge Baba Amravati University Jurisdiction Indicating 5 Districts

Scanned with OKEN Scanner

Table no.1: Questionnaires Distributed and Responded from Librarian

Sr. No	District	No. Of Colleges	Response Received	Percentage
1	Amravati	126	89	22.14
2	Akola	62	48	11.94
3	Buldhana	83	36	8.96
4	Washim	94	41	10.20
5	Yavatmal	37	24	5.97
Total		402	238	59.20

Source : Computed from the Survey Data

It was found from the table no. 1, that 402 questionnaires were distributed among of which 238 questionnaire were from the librarians of colleges affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Table no.2: Software used by Libraries for Automation

S.No.	Software used by library for Automation	No	%
1	WINISIS	1	0.42
2	SOUL	153	64.29
3	LIBSYS	4	1.68
4	SLIM	1	0.42
5	LIBMAN	29	12.18
6	LIBRARIAN	13	5.46
7	SANJAY	0	0.00
8	E-GRANTHALAYA	10	4.20
9	Any other	27	11.34
		238	100

Source : Computed from the Survey Data

The table no. 2 shows that most of the libraries use SOUL Library software i.e 153(64.29%), followed by LIBMAN i.e. 29(12.18%), LIBRARIAN used by 13 (5.46%0 librarian, E-Granthalaya by 10 (4.20%) librarian, LIBSYS and SLIM used by only one college, while 27 (11.34%) college libraries use in-house or use MS-Excel to maintain library data and circulation. The reason behind this may be library software not purchased oand hence using MS-Excel sheet.

Scanned with OKEN Scanner

Table no. 3: Use of Bar-code/RFID Technology

S.No.	Use of Bar-code/RFID Technology	No	%	df	X^2 Table value
1	Bar-code	121	50.84	2	113.31
2	RFID	2	0.84		
3	None	115	48.32		
Total		238	100.00		

Source : Computed from the Survey Data

X^2 Table value for 2 df at 5% level of significant is 5.99

H_0-There is no significant difference among college libraries regarding to the Use of Bar-code/RFID Technology.

H_1-There is significant difference among college libraries regarding to the Use of Bar-code/RFID Technology

The calculated value of X^2 for the Use of Bar-code/RFID Technology is 113.31 and the table value of X^2 for 2 degree of freedom at 5 percent level of significant is 5.99. The calculated value of X^2 is more than table value, the null hypothesis is rejected. Hence there is no significant difference among college libraries regarding to the Use of Bar-code/RFID Technology.

The table no. 3 shows that 121 (50.84%) college libraries found using barcode technology, RFID mentioned by only two college libraries, while 115 (48.32%) college libraries found not yet using barcode technology. These 48.32% college libraries may be in the first phase of Library automation.

Table no.4: Re-engineering process

S.No.	Re-engineering process solution for managerial problems of library	No	%
1	Yes	213	89.50
2	No	25	10.50
	Total	238	100.00

Source : Computed from the Survey Data

The table no. 4 shows that 213(89.50%) agreed that Re-engineering process is solution for managerial problems of library, while 25(10.50%) librarians found negative regarding to re-engineering process.

Scanned with OKEN Scanner

Table no.5: Reason for acquiring journals in electronic form

S.No.	Reasons For Acquiring Journals In Electronic Form	No	%
1	Economic to acquire	63	26.47
2	Easy to maintain	211	88.66
3	Solves the problems of Theft and Mutilation	74	31.09
4	Quick Retrieval	133	55.88
5	Provides services in networking facility	68	28.57
6	Much user-friendly	154	64.71
7	Any other reason	46	19.33

Source : Computed from the Survey Data

The respondents were asked about the reasons of acquiring journals in electronic form and found 63(26.47%) expressed that it is economic to acquire, 211(88.66%) said it is easy to maintain, 74(31.09%) expressed it solves the problems of theft and mutilation, 133(55.88%) opined quick retrieval, 68(28.57%) provides services in networking facility, 154(64.71%) expressed more user-friendly and 46(19.33%) mentioned any other reason i.e it is necessary to provide journals in electronic form to techno-savvy users.

It can be concluded that though some respondents do not subscribe journals in electronic form but still they are of opinion that journals in electronic form are very much important in 21st era and also easy to search research related information for the users.

Circulation, Information Services & Resource Sharing

The Information Technology has made its impact on the academic library in recent years in India. The library services are redefined with changing Information Technology environment. Circulation, providing library services and resources sharing among other libraries become easy.

Table no.6: Issuing circulars, reminders, notices, etc. to the users via e-mail/SMS

S.N.	Issuing Circulars, Reminders, Notices, Etc. To The Users Via E-Mail/SMS	No	%
1	Yes	133	55.88
2	No	105	44.12
		238	100.00

Source : Computed from the Survey Data

Scanned with OKEN Scanner

The table no. 6 shows 133(55.88%) respondents mentioned that they issue circulars, reminders, notices, etc. to the users via e-mail/SMS while 105(44.12%) mentioned that they do not mail or SMS to the users.

It can be concluded that mostly respondents use e-mail or SMS system to correspond with the users regarding to the library information.

Table no.7: Organisation of user education and user orientation programmes

S.No.	Organisation Of User Education And User Orientation Programme	No	%
1	Yes	211	88.66
2	No	27	11.34
3		238	100.00

Source : Computed from the Survey Data

It was found that 211(88.66%) mentioned, they organise user education and user orientation for the users while 27(11.34%) do not organise user education and user orientation.

It can be concluded that most of the colleges organise User Education programme in the starting of the session for new coming users and also arrange lectures in the class for P.G. students to literate them with the resources of the library.

9. Conclusion

Library staff and library patrons are becoming more adept at handling technological changes. And, perhaps, most important, the Library can now provide for the patrons, 24 hour access for selected materials with the help of Library websites or Library web portal. Most of the Libraries began its re-engineering efforts and continues. One of the things we have come to realize is that re-engineering is an ongoing process. Change is an opportunity, but sometimes also a problematic fact of life. Planned and managed change remains the goal. The User Education, Information Literacy programme is need of the hour to use the library effectively and efficiently. Among many possible solutions to survive the change one is the re-engineering of library services. Re-engineering is about changing to the way one do things. Change is the basic need of re-engineering means starting over.

Financial constraints are the major organizational levels. As a result the implementations of information communication technology for libraries are

Scanned with OKEN Scanner

not receiving adequate support from their parent body. Thus, re-engineering of library activities is important. In the context of current user's demand and growth and development of library, re-engineering of library services is essential. The ultimate aim of reengineering college libraries is to provide the right information to the right user at the right time as the modern library is now generally called an information market and the library user is a consumer of information. As librarians should be actively marketing and promoting library services. The basic aim of is to know and understand the users in order that the library is able to satisfy those needs in an effective way. Libraries are making efforts to change in ways that will make them more responsive and effective in the future.

10. References

1. Agrawal, Anil and Singh, D.K. (2011) "ICT Application in Academic Libraries: A case study of Banaras Hindu University system". Edited by Swain, N.K.et at. In Paradigm Shift in Technological Advancement in Librarianship. Jodhpur, Scientific Publishers., p 507.

2. Ahadi, H. R. (2004). An examination of the role of organizational enablers in business process reengineering and the impact of information technology. *Information Resources Management Journal,* 17(4), 1-19. Retrieved from http://search.proquest.com/docview/215882078?accountid=35054

3. Ahmed, N.U. and Montagno, R.V. (1996). Operations strategy and organizational performance: an empirical study. *International Journal of Operations & Production Management.* 16(5), 41-53.

4. Caudle, Sharon L. (1995). Reengineering for Results: Keys to Success from Government Experience. Washington: National Academy of Public Administration. 128p.

5. Chen, Kuan-Nien (2006). Library evaluation and organizational learning: a questionnaire study. *Journal of Librarianship and information Science,* 38 (2), 93-104.

6. Gavgani, V. Z., PhD., Nanekaran, F. S., &Shiramin, A. R. (2011). Need for content reengineering of the medical library and information science curriculum in Iran. *Library Philosophy and Practice,* , 1-13. Retrieved from http://search.proquest.com/docview/870326844?accountid=35054

7. Krishan Kumar (2000). Library Manual, New Delhi: Vikas Publishing House, 386p.

Scanned with OKEN Scanner

Cert. No. : DP/2022/SP1/0014

Date : March 01,2022

Bhagwantrao Shivaji Patil Mahavidhyalaya, Paratwada, Dist. Amravati. (MH) | **Sant Gajanan Maharaj Arts College** Borgaon (Manju), Dist. Akola (MH) | **Jijamata Arts College,** Darwha, Dist. Yavatmal. (MH)

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to Certify

Dr. Sandip B. Khandare

Has Published his/her chapter in the edited book on

"The Role Of Information Communication Technology New Invention And Development In the Library."

bearing ISBN " 978-93-91331-17-7" Entitled

Changing Role of Information and Communication Technology (ICT) in the Library Services

Dr. Praful N. Kadu
Editor

Prof. Umesh J. Gawande
Editor

Dr. Rajesh S. Gedam
Editor

DnyanPath Publication
ISO 9001 : 2015
Leading National Level Publisher

Scanned with OKEN Scanner

The Role Of Information Communication Technology New Invention And

- EDITORS -

Dr. Praful N. Kadu

Mr. Umesh J. Gawande

Dr. Rajesh Gedam

DNYANPATH
PUBLICATION

Scanned with OKEN Scanner

Copyright © DnyanPath Publication, Amravati (INDIA)

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

या संपादकीय ग्रंथात समाविष्ट सर्व संशोधनपर लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.समाविष्ट सर्व लेखांची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकांची असेल.

**The Role Of
Information
Communication
Technology
New Invention And**

EDITORS :
- Dr. Praful N. Kadu
- Mr. Umesh J. Gawande
- Dr. Rajesh Gedam

Published by the **DnyanPath Publication (INDIA)**
A Leading National Books Publishing House In India
The First edition published in 1st March 2022

ISBN 13 : 978-93-91331-17-7

ISO 9001 : 2015

ज्ञानपथ® पब्लिकेशन

Reg. Office : FFS-A, Block C,First Floor, Venus Plaza, Shegaon Naka, V.M.V. Road, Amravati - 444 603 (Maharashtra)
Our Network : Maharashtra, Delhi, Gujrat, Chattisgarh, Telangana, Bihar.
Visit us : www.dnyanpath.org
Contact us : dnyanpathpub@gmail.com
Phone : 08600353712, 09503237806

Printed at Shri Gurudeo Printers, Amravati.
Mahatma Fule Sankul, Shegaon Naka,
V.M.V. Road, Amravati - 444603 (Maharashtra)

Price : ₹ 599/-

Scanned with OKEN Scanner

The Role Of Information Communication Technology New Invention And Development In the Library

- I N D E X -

PART - A

Electronic Resources Management

1.	**e-Learning and MOOCs** Dr Prabhakar S. Mohe	1-5
2.	***Problems In Accessing Ugc Infonet E-journals Consortium Among The Research Scholars: A Survey Of Pune University Jaykar Library*** Mr. Jagdish S.Moon	6-14
3.	**Use Of E-resources In Higher Education: Advantages And Concerns.** Ms.Sushma Mawande	15-20
4.	**Use And Awarness About N-list E-resources By The Under Graduate Students** Dr.Ranjana K. Jawanjal	21-24
5.	**E-consortia In The Digital Era - Special Reference To N-list** Dr. Rahul R. Dhuldhule	25-28
6.	**Title: Free E-resources for students, Research scholars and Faculties** Mr. Vrushabh S. Dahake, PrajwalDhande, Sumedh S. Tayade	29-38
7.	**गांधीतीर्थ ई – ग्रंथालय : ज्ञात अज्ञात गांधी स्त्रोत** अशोक नि. चौधरी	39-44
8.	**ग्रंथालयातील इलेक्ट्रॉनिक संसाधने आणि व्यवस्थापन** डॉ. पंकज पुंडलिकराव कावरे	45-47

Transforming Academic Libraries in to Digital Libraries

9.	**Why Digital Libraries?** Dr.Madhuri M. Deshmukh	48-51
10.	**Status of College Library Automation in Educationally Backward Districts in Maharashtra** Dr. Gajanana B. Ghayal	52-58
11.	**Benefits Of Digital Library In Teaching And E-learning** Prof. Nilesh Ashokrao Dewar	59-61
12.	**Changing Role of Information and Communication Technology (ICT) in the Library Services** Dr. Sandip B. Khandare	61-65

Scanned with OKEN Scanner

Changing Role of Information and Communication Technology (ICT) in the Library Services

Dr. Sandip B. Khandare
Librarian
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Abstract:

The Information and Communication Technology (ICT) has growing a very speedily in the modern era. The information technology around the world is changing day to day and growing at a tremendous seeds due to the emergence of the web based information and communication technology. In the present era information Technology has brought a lot of changes not only on the library services but also on the roles and expectations of the library professionals to satisfy their user's information demand. Library and information professionals are being affected by a range of digital developments and so find their roles changing world wide. A Librarian with diverse talents and training and who is flexible, will be able to meet the challenges of future library scene. Due to the rapidly growth of ICT the Library has changed their daily housekeeping work and moved from traditional to modern era.

The present paper has discusses on the development of information and communication technology and its application in the library services.

Keyword: Information and Communication Technology, Information Environment, Library Services, Information Technology, Information Services.

Introduction:

In the present era the Information and Communication Technology plays a very important role in human life. Now the ICT is the one of the important part of everyday activities. The ICT also play a very important role in Education. Internet is one of the important tools of ICT. So, the ICT has also changed the path of activities and services of library. The ICT has also changed the totally work of library as well as Library management system, access method of information and library services, by using new advanced devices.

LIS Professionals have been playing a versatile role beyond their traditional job. They have to gather adequate knowledge of computer and communication technologies, network and networking, operating system, internet concepts, database management system, along with adequate practical exposure to handle technological devices. The role of librarian and the needs of user also changed due to the all these development. The librarian has changing its role form library custodian to library facilitator or information manager. In this changing scenario, objective, role and function of library and librarian need to change and be reconstructs. If library and library profession has to continue in the changing era, creation of electronic libraries, digital libraries or virtual libraries are the products of this ICT development. ICT is used in housekeeping operations such as cataloguing, circulation, acquisition, serial control, library services and digital library section etc. Through this modern information technology the library is providing 24 hours services to its users on very low cost and very short time. This change of

प्रसिद्ध दैनिक वर्तमानपत्रामध्ये प्रकाशित
रचनात्मक – वैविध्यपूर्ण लेखांचा संग्रह

विविधा

निवडक लेख भाग – १

लेखक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

Scanned with CamScanner

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

शिक्षण : B.A. – E.Lit., H.Lit. , Gop., Soc., Pol., Sci., History
M.A.–History (SET- NET & Ph.D), M.A.- Pol. Sci., Sociology, Marathi Lit., Sub. Communication, D. Ed., B.Ed., B.Com., H.R.F.C., C.C.H.R.E.

निवास : ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, आकांक्षा विहार, मनोर मांगल्य मागे, जुना बायपास रोड, अमरावती. मो. नं. ९८६०८८२४५६

Email : omprakashbobade@gmail.com

- महाराष्ट्रातील नामांकित संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती , इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक येथून विविध विषयात पदव्या व पदव्युत्तर पदव्या प्राप्त.
- इ.स. डिसेंबर २००३ मध्ये UGC-SET परीक्षा पहिल्याच प्रयत्नात उत्तीर्ण तसेच इ.स. जून २०१९ मध्ये UGC-NET परीक्षा उत्तीर्ण.
- इ. स. १९९५ पासून २००८ पर्यंत अमरावती जि.प. शिक्षक म्हणून शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत.
- तर श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट अंतर्गतच्या अमरावती येथील तक्षशीला महाविद्यालय येथे इ. स. २००८ पासून इ. स. २०१६ पर्यंत इतिहास विभाग प्रमुख आणि सद्यस्थितीत याच मातृसंस्थेच्या अमरावती येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय येथे इतिहास विभाग प्रमुख कार्यरत.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये, कार्यशाळामध्ये सक्रीय सहभाग.
- विविध दैनिक वर्तमानपत्रा मध्ये विविध विषयावर लेखन.
- विविध UGC Approved, Peer reviewed आणि Referred journal मध्ये विविध विषयावर शोध निबंध प्रकाशित.
- UGC Sponsored "An Investigation into the Historical and Archaeological Heritage of Amravati District of Vidharbha" या विषयावर Minor Research Project पूर्ण
- इ. स. २०१५ मध्ये संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती मधून 'अचलपूर शहराची नगररचना, स्थापत्य विविध वास्तू– एक चिकित्सक विश्लेषण' या विषयात इतिहासाची आचार्य पदवी Ph.D. प्राप्त.
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती द्वारा POST GRDUATE TEACHER' म्हणून मान्यता प्राप्त.
- आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक – संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती.
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शक व कौन्सिलर

Scanned with CamScanner

प्रसिद्ध दैनिक वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित

रचनात्मक – वैविध्यपूर्ण लेखांचा संग्रह

विविधा निवडक लेख भाग–१

♦ लेखक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
मो. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

♦ प्रकाशक : **प्राचार्य,**
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

♦ आवृत्ती : **प्रथम**

♦ प्रकाशन तारीख : ११-०४-२०२१

♦ ISBN : 978-81-948833-5-7

♦ © : **सर्व हक्क लेखकाच्या अधीन**

♦ अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुखपृष्ठ : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफीक्स, अमरावती**

♦ किंमत : १०० /- रू.

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Scanned with CamScanner

मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे

• लेखिका •

सौ. निर्मला अरविंद गोरडे

• संकलक व संपादक •

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

Scanned with CamScanner

मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे

- लेखिका : सौ. निर्मला अरविंद गोरडे
- संकलन व संपादन : डॉ. ओमप्रकाशन सा. बोबडे
  ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
  जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
  मो. ९८६०८८२४५६
  Email : omprakashbobade@gmail.com
- प्रकाशक : विधान पब्लिकेशन, अमरावती
- आवृत्ती : प्रथम – जुलै २०२१
- ISBN : 978-81-950858-7-3

- © : सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन

- अक्षर जुळवणी : श्री गजानन ढोले
- मुखपृष्ठ : श्री किशोर पहुरकर
- मुद्रक : अथर्व ग्राॅफीक्स, अमरावती
- किंमत : २००/– रु.

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Scanned with CamScanner

सौ . निर्मला अरविंद गोरडे – धनोकार

- शिक्षण : १०वी.
- निवास : वरुड रोड , मोर्शी, जिल्हा – अमरावती.
- जन्म : २१/०४/१९४५
- जन्मस्थळ : शेगाव, जिल्हा– बुलढाणा
- व्यवसाय : गृहिणी
- छंद : स्फुट लेखन ,वाचन, कविता लेखन, सामाजिक प्रबोधन.
- विशेषता : लोकसाहित्याच्या गाढ्या अभ्यासक, प्रसिद्ध ग्रामीण लोकसाहित्याच्या लेखिका, प्रथितयश कवयित्री, विविध कवी संमेलना मधून कविता वाचन, विविध वृत्तपत्रात कविता प्रकाशित, विविध वृत्तपत्रामधून स्फुट लेखन, अमरावती जिल्ह्यातील विविध सामाजिक कार्यक्रमातून समाज प्रबोधन व व्याखाने, समाज सेविका.

प्रस्तावनेतून....

लोकसाहित्याच्या मौखिक परंपरामध्ये स्त्रियांच्या लोकगीतांचा सर्वात मोठा वाटा आहे. या गीतांमधून स्त्रीमनाचा हुंकार आणि त्यांचे भावविश्व हे अतिशय तरलपणे अभिव्यक्त झालेले आहे. सौ. निर्मलाताई गोरडे यांनी या स्त्रियांशी संबंधित असणाऱ्या अनेक लोकगीतांचे संकलन करुन त्यामागील स्त्री मनाचा हुंकार मुखर केलेला आहे. सौ. निर्मलाताई गोरडे यांनी आपल्या 'मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे' या ग्रंथातील जवळपास एकोणचाळीस लेखांमधून लोकसाहित्याचे एक समृद्ध दालन अभ्यासकांसाठी खुले केले आहे. लोकजीवन, लोकसंस्कृती आणि लोकसाहित्य यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून हे लोकधन अवतलेले आहे. त्यातही स्त्रियांच्या भावजीवनाचा हा मौखिक आविष्कार म्हणजे एक अमूल्य ठेवा आहे. प्रस्तुत ग्रंथ केवळ स्त्रियांच्या लोकगीतांचे संकलन नसून त्या लोकगीतांचा अन्वयार्थ आणि त्यामागील सामाजिक संदर्भ देणारा दस्तऐवज आहे. परंपरेने गाईल्या जाणाऱ्या या लोकगीतांमधील भावसौंदर्य, विचारसौंदर्य तर त्यांनी उलगडून दाखविलेच आहे; पण त्यासोबत त्यांचा स्वत:चा जीवनदृष्टीकोनही ठिकठिकाणी अभिव्यक्त केला आहे.

डॉ. काशीनाथ बऱ्हाटे
प्राचार्य
स्व. छगनलाल मूलजीभाई कढी कला महाविद्यालय

9 788195 085873

Scanned with CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

Scanned with CamScanner

संपादकाचा परिचय

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

शिक्षण : B.A. – E.Lit., H.Lit. , Gop., Soc., Pol., Sci., History M.A.–History (SET- NET & Ph.D), M.A.- Pol. Sci., Sociology, Marathi Lit., Sub. Communication, D. Ed., B.Ed., B.Com., H.R.F.C., C.C.H.R.E.

निवास : ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, आकांक्षा विहार, मनोर मांगल्य मागे, ओल्ड बायपास रोड, अमरावती. मो. नं. ९८६०८८२४५६

Email : omprakashbobade@gmail.com

- महाराष्ट्रातील नामांकित संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती , इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक येथून विविध विषयात पदव्या व पदव्युत्तर पदव्या प्राप्त.
- इ.स. डिसेंबर २००३ मध्ये UGC-SET परीक्षा पहिल्याच प्रयत्नात उत्तीर्ण तसेच इ.स. जून २०१९ मध्ये UGC-NET परीक्षा उत्तीर्ण.
- इ. स. १९९५ पासून २००८ पर्यंत अमरावती जि.प. शिक्षक म्हणून शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत.
- तर श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट अंतर्गतच्या अमरावती येथील तक्षशीला महाविद्यालय येथे इ. स. २००८ पासून इ. स. २०१६ पर्यंत इतिहास विभाग प्रमुख आणि सद्यस्थितीत याच मातृसंस्थेच्या अमरावती येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय येथे इतिहास विभाग प्रमुख कार्यरत.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये, कार्यशाळामध्ये सक्रीय सहभाग.
- विविध दैनिक वर्तमानपत्रा मध्ये विविध विषयावर लेखन.
- विविध UGC Approved, Peer reviewed आणि Referred journal मध्ये विविध विषयावर शोध निबंध प्रकाशित.
- UGC Sponsored "An Investigation into the Historical and Archaeological Heritage of Amravati District of Vidharbha" या विषयावर Minor Research Project पूर्ण
- इ. स. २०१५ मध्ये संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती मधून 'अचलपूर शहराची नगररचना, स्थापत्य विविध वास्तू – एक चिकित्सक विश्लेषण' या विषयात इतिहासाची आचार्य पदवी Ph.D. प्राप्त.
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती द्वारा POST GRDUATE TEACHER' म्हणून मान्यता प्राप्त.
- आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक – संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती.
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शक व कौन्सिलर

प्रकाशन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

उत्तम नगर, अमरावती

9 788194 883326

Scanned with CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

♦ संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
मो. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

♦ प्रकाशक : **प्राचार्य,**
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

♦ आवृत्ती : **प्रथम**

♦ प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**

♦ ISBN : 978-81-948833-2-6

♦ © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

♦ अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**

♦ मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**

♦ किंमत : **रु. २००**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Scanned with CamScanner

महात्मा गांधी

जीवन, कार्य एवं विचार

संपादक
डॉ. सूर्यकांत कापशीकर

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

2019-20-40

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की १५० वी जन्मवर्ष गाठ के उपलक्ष में
उनके कार्य के अवलोकनार्थ संपादित ग्रंथ

महात्मा गांधी
जीवन, कार्य एवं विचार

संपादक
डॉ सूर्यकांत कापशीकर
इतिहास विभागप्रमुख
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर ४४००१५

KAPSHIKAR
PUBLICATIONS

महात्मा गांधी: जीवन, कार्य एवं विचार
संपादक: डॉ सूर्यकांत कापशीकर
Mahatma Gandhi: Jivan, Karya evam Vichar
Editor: Dr Suryakant Kapshikar

सौजन्य:
डॉ धनराज शेटे
प्राचार्य
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर ४४००१५

सर्वाधिकार:
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर ४४००१५

प्रकाशक:
तृप्ती सुर्यकांत कापशीकर
कापशीकर प्रकाशन
वेलतरोडी नागपूर ४४००३७

प्रथम आवृत्ती:
३० जानेवारी २०२०

मुद्रक: दिनेश ग्राफिक्स नागपूर

किंमत:
४५० रुपये

ISBN: 978-81-943484-1-2

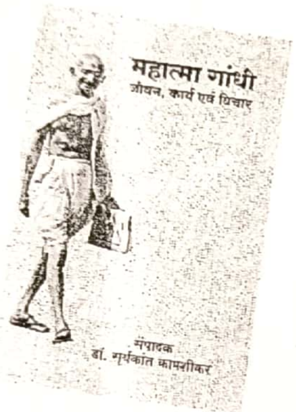

Copyright©
All rights reserved.
No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.
The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions,expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors/contributors.
The Editor, Advisory Committee, Editorial Board Members & Peer Reviewed Committee Printer bears no responsibility for them; whatsoever.
In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

19-20-51

समर्पण

स्व. श्री. पुरुषोत्तम खापर्डे
गांधीवादी स्वतंत्रता सेनानी
भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनात उल्लेखनिय
कामगिरी बजावणाऱ्या
स्व. श्री पुरुषोत्तम खापर्डे
यांना सहृदय समर्पीत !

'महात्मा गाधी: जीवन, कार्य एवं विचार' इस ग्रंथ के लिये प्रकरण स्वरूप मे शोधनिबंध भेज कर सहयोग देने के लिये हमारे सभी संशोधक प्राध्यापक मित्रो का मनपूर्वक आभार तथा ऐसा प्रतिसाद सदैव रहेगा यह अपेक्षा! इस ग्रंथ के लिये शोधनिबंध भेजने के लिये हमने हमारे अनेक संशोधक प्राध्यापक मित्रो से अनुरोध किया था| किंतु किसी कारणवश इच्छा रह कर भी वे शोधनिबंध नही भेज सके, यदि उनका भी प्रतिसाद मिलता तो और अच्छा होता| खैर उनसे यह अनुरोध रहेगा कि वे आगे चल कर हमारी साद को योग्य प्रतिसाद दे|

प्रस्तुत ग्रंथ के यशस्वी संपादन के लिये इतिहास विषय की जेष्ठ महिला प्राध्यापक डॉ शुभा जोहरी, डॉ मिता रामटेके, डॉ शीला चापले तथा डॉ ज्योती खडसे इनका मौलिक मार्गदर्शन मिला इसलिये हम इन सभी के प्रती कृतज्ञता व्यक्त करते है| हमारी मार्गदर्शक डॉ संगीता मेश्राम जिन्होने अपनी कार्यव्यस्तता से समय निकालकर इस ग्रंथ के लिये हमे मार्गदर्शन किया इसलिये हम उनके ऋण में ही रहना चाहेंगे| इस ग्रंथ के संपादन सहयोग हेतू स्थापित संपादक मंडल के हमारे महाविद्यालय के अनुभवी प्राध्यापक डॉ प्रकाश सोनक, डॉ एम. डी. कटरे, डॉ अमोल राऊत, डॉ सुधाकर थूल इनके सहयोग के लिये मनस्वी आभार! तकनिकी सहायता के लिये स्थापित सल्लागार मंडल के माननीय सदस्य डॉ प्रमोद फटिंग, डॉ शरद सांबारे, प्रा रेखा मेश्राम, डॉ ललिता पुनय्या, डॉ गोविंद रावळेकर इनके हम आभारी है| इस ग्रंथ के लिये स्थापित परीक्षण समिती के इतिहास विभाग के तज्ञ प्राध्यापक डॉ श्याम कोरेटी, डॉ. बि. आर. मस्के, डॉ घनश्याम महाडिक, डॉ संतोष बन्सोड, डॉ शरद डवरे, डॉ गोविंद तिरमनवार, डॉ अविनाश फुलझेले, डॉ नाना वानखेडे, डॉ रामधन हिरे, डॉ नामदेव हटवार तथा डॉ एम. पी. गोमासे इन्होने साम्य-समय पर हमे सूचित किया इसलिये हम उनके सदैव ऋणी रहेंगे| इस ग्रंथ के लिये अप्रतिम प्रस्तावना लिख कर उपकृत करने के लिये हम हमारे मार्गदर्शक प्राचार्य डॉ धनराज शेटे इनके ऋण में सदैव रहना चाहेंगे| अंततः इस ग्रंथ कि संगणकीय प्रक्रिया का दायित्व निभानेवाले दिनेश ग्राफिक के हमारे जेष्ठ बंधू दिनेश गुडधे इनका शतशः आभार व्यक्त करते है|

आप सभी के सहयोग से यह ग्रंथ का पूर्णत्व संभव हुआ इसलिये पुनश्चः एक बार आप सभी के प्रती कृतज्ञता व्यक्त करते है तथा ऐसा सहयोग सदैव बना रहे ऐसी अपेक्षा करते है|

धन्यवाद!

महात्मा गांधी स्मृती दिन
३० जानेवारी २०२०

डॉ सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर
संपादक
इतिहास विभागप्रमुख
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर

अनुक्रमणिका

	प्रस्तावना	
	संपादकीय	
1	Resurrection of Ahimsa. Muna Khayal Khattak	1
2	Gandhian Economic Philosophy: Utopian Dream or Pragmatic Inclusiveness? Dr. Latha Venkataraman	11
3	Mahatma Gandhi: Special Reference to Urdu Poetry Azhar Abrar	22
4	Socio-Political Thought of Mahatma Gandhi Dr. Sharad P. Sambare	26
5	Mahatma Gandhi and his idea of 'Accommodative Nation' Dr. (Mrs) Anjali Gaidhane	38
6	Nai Talim: Gandhian Education System Dr. Kirti B. Sadar	45
7	Mahatma Gandhi's Vision of Model Village Vijay P. Rahangdale	51
8	Mahatma Gandhi's Concept of Cleanlines Dr. B. D. Katekhaye	63
9	Non Violence: An Ultimate Religion of the World with Special Reference to Mahatma Gandhi Anilkumar Nanakram Daryani	69
10	Rural immersion: Gandhiji's vision Dr. Renu Bayaskar	76
11	Exploring the persona of Mahatma Gandhi as a True Peacemaker using his exclusive weapon of Satyagraha Dr. Ms. Ghizala. R. Hashmi	83
12	Mahatma Gandhi: A Statesman-Saint Dr. Renuka L. Roy	91
13	Educational Aspects of Mahatma Gandhi towards Building Knowledge Society Dr Sudharkar Thool	100
14	Mahatma Gandhi: An Apostle Of Truth, Non-Violence And Tolerance Dr. K. J. Sibi	106
15	महात्मा गांधीजी और सत्याग्रह डॉ. अनुभूति सेंडीमन	114
16	महात्मा गांधीजी के राजनीतिक विचार श्रीमती सीमा मिश्रा	119

19-20-44

Scanned with CamScanner

17	महात्मा गांधीजी की बालाघाट जिले में यात्रा डॉ. आशा गोहे	124
18	महात्मा गांधी का शिक्षा दर्शन प्रा. डॉ. शहनाज शेख	129
19	महात्मा गांधीजी एवं स्वराज प्रा. डॉ. रफिक. शेख	134
20	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन में गांधीजी का योगदान डॉ. सरोज एस. मोडेश्वर	139
21	महात्मा गांधी के सामाजिक विचार डॉ. विमला मरावी	146
22	महात्मा गाँधी के आर्थिक और शैक्षिक विचार प्रो. अंजु शरण	149
23	महात्मा गांधी का किसान आन्दोलन में योगदान डॉ. रविंद्र लोणारे	157
24	महात्मा गांधी का शिक्षा दर्शन प्रो. विंदिया महोबिया	163
25	महात्मा गांधी एवम् अहिंसा प्रा. वाय. एस. राजपूत	167
26	महात्मा गांधीजीके सामाजिक और आर्थिक विचार प्राक्टरे .महेंद्रकुमार डी.डॉ.	171
27	गाँधीजी के सामाजिक एवं राजनीतिक विचार तथा कार्य प्रा. अल्पना वैद्य	177
28	गाँधीजी के आर्थिक विचारों की वर्तमान सार्थकता डॉ श्रद्धा एस. गावंडे	180
29	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में महात्मा गांधी के आर्थिक विचारों की प्रासंगिकता डॉ. रेनु आशीष तिवारी	187
30	आम-जन और महात्मा गांधीजी डॉ. गायत्री मरावी	193
31	महात्मा गाँधी का भाषायी चिन्तन एवं व्यवहार डॉ पुरंदर दास	199
32	वर्तमान में गांधी दर्शन की प्रासंगिकता डॉ सविता सोनी	209
33	गांधीवादी सत्याग्रही सुभद्राकुमारी चव्हाण डॉ बन्सी मस्के	216
34	महात्मा गांधी व सेनापती बापट यांचे सत्याग्रहाचे तंत्र व कार्य डॉ. सौ. ज्योती वसंत खडसे	223
35	अस्पृश्यांच्या दृष्टीने म. गांधी- ग. म. ठवरे पत्रव्यवहाराचे महत्व डॉ. आनंद बी. गणवीर	228
36	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार प्रा. डॉ. युवराज शामरावजी माहूरे	233
37	महात्मा गांधीजी यांचे आरोग्य पर्यावरणविषयक विचार आणि कार्य	239
	प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर.	
38	गांधीजी यांच्या नेतृत्वाखालील सत्याग्रह आणि आश्रम चळवळ प्रा. डॉ. छाया भास्कर भोज	246
39	महात्मा गांधीजी यांचे आर्थिक व शैक्षणिक विचार प्रा डॉ श्रीकृष्ण बोढे	251
40	महात्मा गांधी आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे	258
41	विदर्भातील गांधीवादी लोकसेवकरा. कृ. पाटील प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे	263
42	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीचे अर्थशास्त्र डॉ. सिध्दार्थ हरिदास मेश्राम	268
43	गांधीजींची आरोग्य,आहार आणि स्वच्छता विषयक भूमिका प्रा डॉ. ललिता ईश्वरन पुन्नय्या	276
44	महात्मा गांधी यांचे दक्षिण आफ्रिकेतील ऐतिहासिक कार्य प्रा.प्रितम वसंतराव गावंडे	280
45	गांधीजींचे शिक्षण विचार प्रा. डॉ. एन. एस. गिरडे	292
46	महात्मा गांधीचे सामाजिक व आर्थिक विचार प्रा. डॉ आर यु हिरे	296
47	महात्मा गांधीचा स्वच्छता, आरोग्य व पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन प्रा. ईश्वर जणार्धनजी वाघ	299
48	महात्मा गांधीजींचा अस्पृश्यांच्या सामाजिक अभिसरणाचा राजकीय दृष्टीकोन प्रा. डॉ. मुकुंदा गोपाळराव मेश्राम	307
49	महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार डॉ. प्रीती किशोर उमाठे	315
50	महात्मा गांधीजीचा पंचायतराज व्यवस्थेच्या संदर्भात ग्रामविकास दृष्टिकोन प्रा. डॉ. कैलाश फुलमाळी	319
51	महात्मा गांधीचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवजी वाठोरे	322
52	महात्मा गांधीचे कल्याणकारीआर्थिक विचार डॉ. हितेश मा. दडमल	326
53	महात्मा गांधीजीचे तत्वज्ञान व सर्वोदय चळवळ प्रा. डॉ. विद्या के. भैसारे	334
54	महात्मा गांधीजीचे सामाजिक विचार डॉ प्रकाश सोनक	343
55	महात्मा गांधी आणि त्यांचे कार्य डॉ रमा लांबट	357
56	महात्मा गांधीच्या संकल्पनेतील ग्राम स्वराज्य डॉ. अभिलाशा राऊत	365
57	महात्मा गांधीजीचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन प्रा. डॉ .नंदकिशोर ल. अरुळकर	371
58	महात्मा गांधीची अस्पृश्यतानिवारण आंतरविरोधी विचार व कृती प्रा. डॉ उमेश जनबंधु	376

महात्मा गांधीजी: जीवन, कार्य एवं विचार

19-20-65

19-20-56

59	महात्मा गांधी यांचे दारूबंदी व व्यसनमुक्तीविषयक विचार शिवाजी सुभाष खिराडे	381
60	महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वातील स्वातंत्र चळवळीत अमरावतीतील स्त्रीयांचा सहभाग डॉ. वैशाली भाकरे	386
61	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज यांचा ऋणानुबंध प्रा. डॉ. भारत विठोबा नखाते	393
62	महात्मा गांधी यांचे स्वदेशी व खादी विषयक विचार प्रा. डॉ. नितीन उल्हासराव सराफ	402
63	महात्मा गांधीच्या सविनय कायदेभंग चळवळीचा विदर्भावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. एन. टी. वानखडे	406
64	महात्मा गांधींची शिक्षण योजना प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर	409
65	महात्मा गांधीच्या रामराज्यासंबंधी विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन प्रा. डॉ. प्रकाश पवार	414
66	महात्मा गांधी- ग्राम स्वराज संकल्पना आणि सद्यस्थिती डॉ. ओमप्रकाश बोबडे	419
67	महात्मा गांधीजींची विचारसरणी प्रा.ए. एम. काळपांडे.	424
68	वर्धा जिल्ह्यातील महात्मा गांधी प्रणीत अस्पृश्यता निवारण चळवळ डॉ. प्रियराज महेशकर	428
69	गांधी-आंबेडकर यांच्यात झालेल्या पुणे करारामध्ये महारेतरांचे योगदान डॉ सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर	432
70	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह प्रा. किशोर शेषराव चौरे	438
71	गांधीवाद आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. अनिता देशमुख	446
72	१९२० चे नागपूर काँग्रेस अधिवेशन आणि महात्मा गांधी प्रा. डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के	451
73	महात्मा गांधींची पत्रकारिता प्रा. दीपक महाजन	457
	संदर्भसूची	463

Resurrection of Ahimsa

Muna Khayal Khattak. Lecturer Bahauddin Zakariya University Multan. Pakistan

The traces of Ahimsa are rooted in antiquity; civilizations from Janism and Buddhism to celebrated proponents from Gandhi, Bacha Khan, and Mandela to King have been believers of and practitioners of Ahimsa with temporal impacts. These temporal impacts are what distinct one practitioner from one practitioner to another. It is a common ground that generality is often imposed while estimating their lives and works. The chapter deals with the comparison of three practitioners of non-violence in the sub continent and how even after centuries the philosophy of Ahimsa still holds true and has a new champion to preach it globally. South Asia is known by many names and one of these names is "land of spirituality". If we trace the roots of non-violence we come back to around 500 BC India when Mahavira preached Ahimsa and around the same time Gautama Buddha preached the same ideology. All over history people in different regions preached this ideology in their own way. Confucius, Lau, Plato, Socrates, Zoroaster, Jesus to Gandhi, Bacha Khan, Mandela and Martin Luther King Jr all were proponents of the same ideology. Non-violence is a normative term it is conceived and practiced by different people in different ways. It is celebrated as a moral, traditional, pedagogical, and political as well as a spiritual philosophy. Though Ahimsa is an ancient philosophy but it has gained ground and relevance in the

रामराज्यात व्यक्तिला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, नैतिक, धार्मिक अशा जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य व विकासाची संधी मिळेल. मनुष्याच्या जीवनातील विविध समस्यांचे निराकरण करण्याची शक्ती गांधीजींच्या रामराज्याच्या कल्पनेतून प्रतिबिंबित होते. सत्तेच्या केंद्रिकरणाने मानवी जीवनावर राज्याचे फार मोठे नियंत्रण प्रस्थापित झाले असून त्यात मानवाने आपले स्वातंत्र्य गमावले आहे. मानवाला खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य प्राप्त होण्यासाठी आणि पिळवणूकीतून त्याची मुक्तता होण्यासाठी सत्तेचे जास्तीत जास्त विकेंद्रिकरण झाले पाहिजे, असा गांधीजींचा आग्रह होता, तो पुर्णतः संयुक्तीक वाटतो. आधुनिक काळात राज्याच्या केंद्रिकरणामुळे अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यातुन मुळ समस्या सुटू शकल्या नाहीत. राजकीय विषमता निर्माण झालेली आहे. गांधीजींच्या रामराज्याच्या कल्पनेत या सर्व समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य तर आहेच शिवाय विकासात सर्वांना सामावून घेण्याची ताकत आहे. गांधीजींनी रामराज्याची कल्पना मांडून समाजाला नैतिकवादी बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

❋❋❋❋❋❋❋❋

2019-37

महात्मा गांधी-
ग्राम स्वराज संकल्पना आणि सद्यस्थिती

डॉ. ओमप्रकाश बोबडे इतिहास विभाग प्रमुख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

भारत हा खेडयात वसलेला देश असून आजही ७० टक्के जनता ग्रामीण भागात निवास करीत आहे. भारताची ग्रामीण संस्कृती ही प्राचीन संस्कृती असून ती स्वयंपूर्ण होती. गाव हे सामुदायिक जीवनाचे श्रेष्ठ उदाहरण आहे हे महात्मा गांधीजी जाणले होते. वेदांचा एक मंत्र आहे 'विश्व पुष्टे ग्रामे अस्मिन अनातुरम' अर्थात माझ्या गावात परिपुर्ण विश्वाचे दर्शन व्हायला हवे. म. गांधीच्या स्वराज,स्वदेशी. व रामराज्य या संकल्पनेशिवाय हे शक्य नाही. म. गांधीची स्वराज व स्वदेशी ही संकल्पना प्राचीन भारतातील वेदांचीच देण असल्याने दिसून येते. म्हणुनच म. गांधीनी आपला विचारांमधून ग्राम विकासाची ग्राम स्वराज ही संकल्पना मांडलेली दिसून येने. स्वराज याचा महात्मा गांधींना अभिप्रेत असलेला अर्थ लोकसंम्मती लोकसहभाग या नुसार चालणारे शासन असा अभिप्रेत आहे. संयम, सन्य, अंहिसा, स्वावलंबन या प्रमुख साधानाव्दारा स्वराज प्राप्ती होउु शकते असा ठाम विश्वास महात्मा गांधी यांना होता असेही दिसून येते. नैतिकता, प्रेम, आपुलकी, स्नेह, सदभाव या गुणांचा समावेश स्वराज निर्मितीस सकारात्मक ठरतो यात दुमत नाही असे म. गांधी म्हणत असत. ग्रामस्वराज ही संकल्पना पाहून जाता म. गांधीवर वेद उपनिषद यांचा पगडा होता असे दिसून येते. ग्रमस्वराज ही संकल्पना गावातील विविध समस्या सोडणारी प्रक्रिया होय. ग्रम पातळीवरील विविध समस्या हया ग्राम स्वराज संकल्पनेचा आधार घेवून किंवा स्वराज ही संकल्पना अंमलात आणून पूर्णतः मुक्त होवू शकतात यांत दुमत नाही. त्यामुळेच स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर निवडून आलेल्या प्रत्येक सरकारने म. गांधीच्या स्वराज व स्वदेशी या संकल्पनेचा उपयोग ग्रामीण विकासाच्या योजना आखतांना केलेला दिसून येतो. या संकल्पनेचीच फलश्रुती म्हणजेच

Scanned with CamScanner

19-20-50

One Day Interdisciplinary National E-Conference on

'Covid-19' & Its Impact On The Various Factors

26 May 2020

ISBN : 978-81-942797-4-7

● Organised By ●

M.E.S. Arts & Commerce College

Mehkar, Dist. Buldana 443301 Maharashtra

Affiliated with

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

E-Souvenir

Impact Of COVID-19 lockdown on the Agricultural Sector

Impact Of COVID-19 lockdown on the Industrial Sector

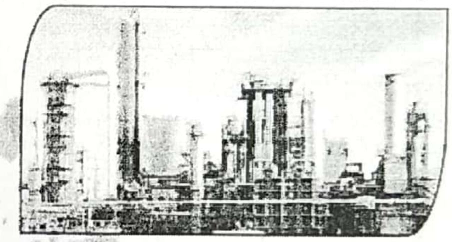

Corona

Impact Of COVID-19 lockdown on the Service Sector

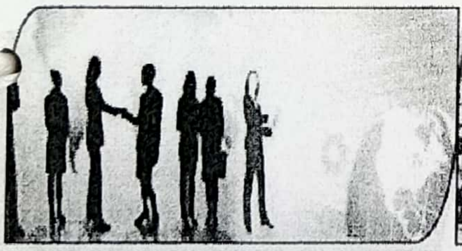

Impact Of COVID-19 lockdown on the Unorganised Sector

Impact Of COVID-19 lockdown on the Social & other sector

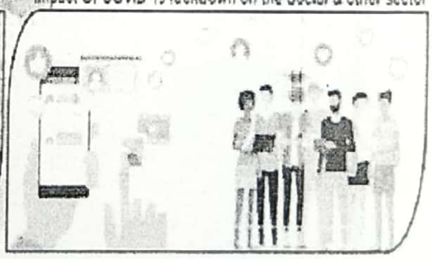

Dr. G. N. Parihar
Chief Editor

Dr. U. S. Kale
Editor

Dr. P. A. Joshi
Editor

Prof. G. D. Saoji
Editor

Painganga Prakashan, Aurangabad
paingangaprakashan@gmail.com 9975132211 9850927424

Scanned with CamScanner

19-20-52

Covid-19 & Its Impact on the Various Factors

E-Souvenir

ISBN - 978-81-942797-4-7

Edition - 1 (26 May 2020)

© Publisher

Chief Editor
Dr. G.N. Parihar

Editor
Dr.U.S. Kale
Dr. P.A. Joshi
Prof. G.D. Saoji

Publishers
Painganga Prakashan, Aurangabad
Email : paingangaprakashan@gmail.com
Mobile : 9975132211, 9850927424

Cover Page
Dilip Apre

Page Setting
Dr. Yajuwendra Wankar

Price
` 300

Note : The views and opinions expressed by the authors/researchers in their research papers, which are included in this book, are their own and they are responsible for them. The Editor/Publisher is not responsible for them.

Scanned with CamScanner

19-20-60

	Nitin Pyarelalji Singhavi	
62	COVID-19 & It's Impact on Various Sectors and Factors **Miss. Pournima Kale**	305
63	A study on impact of Covid-19 virus on job opportunities **Mr. Rahul O. Oza**	310
64	Corona Crisis on Indian Economy **Dr. Ramesh P. Deshmane**	315
65	COVID-19 Pandemic Consequences on Humanity : Destructive **Dr. Pravin M. Chandragiriwar**	319
66	Covid-19 and its impact on the various factors **Mr. Prafull A. Kose**	323
67	Social and other impacts of lockdown due to Covid-19 **Dr. Swapnil S. Arsad**	327
68	Impact of COVID-19 Pandemic on women's sanitation: A case study **Dr.Pallavi L. Tagade, Dr.(Mrs).Aparna S.Dhoble**	329
69	Impact of covid19 disease on Indian tourism sector **Prof. Vivek M. Morey, Prof. Ashish R. Kanhu**	332
70	Covind 19- Its Impact on the Various Factors **Dnyaneshwar Ambadas Wakode, Professor Dr. Eknath J. Helge**	336
71	Covid-19 Impact on Various Sector I India **Dr. Abasaheb D. Jadhav**	340
72	COVID 19 – Its Impact on the Various Structures of Social-Inter Relationship. **Abhijeet Prakash Wadalkar**	345
73	Impact of Covid-19 on Society **Dr Bhasake Ambadas Laxman**	348
74	Economic Impacts of Corona Virus (Covid-19) Pandemic: An Indian Scenario **Prof. Dr. Balkrishna N. Mahajan**	351
75	Impact of corona virus on Indian Economy **Prof .Bhushan S.Mangate**	355
76	A Study of link between Work and Poverty during the lockdown in Yavatmal District **Dr. Radhesham P. Choudhari**	359
77	COVID-19 and its impacts on various sectors of Indian economy **Dr.Wasudeo D. Golait**	363
78	A Rapid Assessment on The Impact Of Covid-19 On The Society **Ankeet Sha**	369
79	कोरोना १९ महामारी लॉकडाऊन : सामाजिक प्रभाव प्रा. डॉ. कविता तातेड	373
80	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापिठातील विद्यार्थ्यांना कोराना व्हायरसमुळे येणाऱ्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास डॉ. साळवे एस. जी.	376
81	आयुष मंत्रालयाची मार्गदर्शक तत्त्वे व भारतीय जीवनशैली – एक आढावा **डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे**	378
82	कोविड–१९. 'टाळेबंदी' त्याचे सामाजिक जीवनावर आणि इतर क्षेत्रावर झालेले विपरित	381

Scanned with CamScanner

19-26-63

One Day Interdisciplinary National E-Conference on
Covid-19 & Its Impact on the Various Factors
Organized By - M.E.S. Arts & Commerce College Mehkar,
Dist Buldana - 443301 Maharashtra
Date : 26 May 2020 ISBN - 978-81-942797-4-7

आयुष मंत्रालयाची मार्गदर्शक तत्त्वे व भारतीय जीवनशैली – एक आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून भारतात विविध धर्म, भाषा, सणवार, प्रांतानुकूल खाणपान, राहणीमान म्हणजेच विविध प्रकारची जीवनशैली आढळून येते. भारताला हजारो वर्षाचा इतिहास लाभला असून येथील संस्कृती बाहेरील लोकांच्या आगमनाने संमिश्र संस्कृती झालेली आहे. प्रामुख्याने भारतीय लोकांच्या आहारात विविधता आढळून येते. मात्र प्रत्येक भारतीय आहारात हळद–अदरक–लसून–मसाल्याचे पदार्थ यांचा आवर्जून उपयोग करतात. याच सर्व पदार्थांचा खाणपानांत समावेश केल्यामुळे भारतीयांची रोगप्रतिकार शक्ती वाढीस लागलेली असल्याचे दिसून आले. हाच आधार घेवून भारतीय आयुष मंत्रालयाने काही रोगप्रतिकारशक्ती वाढीस लागतील अशी भारतीय संस्कृतीतील पूरक असणारी मार्गदर्शक तत्त्वे जाहीर केलेली असून त्या तत्त्वाचा मूलाधार भारतीयांची परंपरागत चिकित्सा पद्धती तसेच जीवनशैलीच असल्याचे आढळून आले. ही मार्गदर्शक तत्त्वे सद्यपरिस्थितीत भारतीयांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहेत. कोरोना प्रादुर्भाव पाहता नागरिकांची रोगप्रतिकार शक्ती वाढीस लागावी यासाठी हा मार्गदर्शक तत्त्वाचा आयुष मंत्रालयाचा प्रयोग उपयुक्त ठरत आहे. भारतीय आयुष मंत्रालयाच्याद्वारा प्रसिद्ध केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन काटेकोरपणे सर्व भारतीयांनी करावयास हवे.

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून भारताला हजारो वर्षाचा इतिहास आहे. प्राचीनतम संस्कृती असणारा भारत हा जगातील एक प्रमुख देश आहे. विविध आदिम जमाती भारतात अश्मयुगापासून अस्तित्त्वात आहेत. तसेच भारताबाहेरील निरनिराळ्या प्रदेशातून भारतात लोकं स्थायिक झालेत. त्यांची येथे सरमिसळ झाली. त्यांनी स्वतःची संस्कृती तर सोडली नाहीच मात्र येथील संस्कृतीला सुद्धा स्वीकारले. त्यातूनच भारताची विविधतेने नटलेली संस्कृती निर्माण झाली. भारतात स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जी भाषावार प्रांतरचना झाली त्यान्वये भारतात सद्यस्थितीत 29 राज्य आणि 07 केंद्रशासित प्रदेश निर्मित झालेत. भारत हा उपखंडीय देश असून विविध भाषा, सण–उत्सव, विविध धर्मानुष्ठाने, वेशभुषा आहार, निवास, खेळ, इत्यादींमध्ये सदृश्य विविधता आढळून येते. तापमान, वर्षा, ऋतूमान, भौगोलिक परिस्थिती याला अनुसरून विविध प्रांतातील लोकांची वेगवेगळी जीवनशैली राहतच निर्मित झालेली आहे. राहणीमानात विविधता आहे. तसेच ती खाण–पानातही आढळून येते. या संमिश्र जीवनशैलीलाच भारतीय जीवनशैली असे म्हणतात. यात रुढी, परंपरा, आधुनिकता इत्यादी बाबींचा प्रामुख्याने समावेश होतो. भारतीय लोक आपल्या चांगल्या परंपरागत रुढी, परंपरा सोडण्यास तयार नसतात. त्यामुळे भारतीय नागरिक कोणत्याही परिस्थितीत आपल्या चांगल्या परंपरांना, अटींना सोबत घेवूनच जीवन जगत असतो. त्यातूनच त्यांची रोगप्रतिकारक्षमता वाढीस लागते असे त्यांचे ठाम मत असते. म्हणूनच की काय आज Covid – 19 च्या भयावह परिस्थितीतही भारतीय माणूस तग धरून सक्षमतेने उभा आहे. भारतातील बहुसंख्य लोक प्राचीन वैदिक संस्कृतीचे पालन करणारे आहेत. त्यांचा ग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद याच बरोबर उपवेद यावर सुद्धा त्यांची प्रगाढ श्रद्धा दिसून

Scanned with CamScanner

जगातील सर्व उपेक्षित, वंचित व पिडितांच्या लढ्याचे प्रेरणास्थान, शक्तीस्थान प.पू. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ठरले आहेत. त्यांच्या जीवनातील संघर्ष व त्यांचे विचार यांना प्रमाण माणून देशातील जगभरातील अनेक संघटना व संस्था समाज व देश हितासाठी कार्यरत आहेत. त्यांनी सन १९२० ते १९५६ या कालखंडात केलेल्या सर्वांगीण उन्नतीचा लढा आजही संपलेला नाही. आजही देशात सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व धार्मिक क्षेत्रात प्रचंड विषमता आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही तत्वे समाजात व देशात रुजलेली दिसत नाही.

स्वातंत्र्य मिळाल्यावर हा देश एकसंघ होईल देशातील लोक एकोप्याने, प्रेमाने व बंधुत्वाने सांधल्या जातील, हे फक्त स्वप्नच राहीले आहे. उलट आजच्या काळात प्रतिगामी शक्ती सामाजिक सौहार्द विस्कटू पाहत आहेत. शेकडा वर्षापासून शेजारी राहणाऱ्या लोकात परस्पर विश्वासाचे जे नाते जुळले होते, ते आजच्या घडीला विस्कटू पाहते आहे. अशा काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची कधी नव्हे तेवढी आवश्यकता समाजाला व देशाला आहे.

घटनेच्या माध्यमातून समताधिष्ठित समाज निर्माण करायचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ध्येय होते. हे त्यांचे कार्य पूर्ण करण्यासाठी बाबासाहेबांच्या विचारांचा विविधांगांनी अभ्यास करुन त्यांचा लोक कल्याणकारी विचार सर्वदूर जनसामान्यांपर्यंत पाहेचणे आवश्यक आहे. हेच आज समाज व देशासाठी आवश्यक आहे.

बाबासाहेबांच्या विचारांनी समाज प्रगल्भ व्हावा. कालबाह्य व जून्या–बुरसटलेल्या रुढी–परंपरांचा समाजाने त्याग करून नवीन विज्ञानवादी, प्रगतीशील विचारांची कास धरावी. हा देश गुण्या गोविंदाने, एकसंघपणे राहून. बलशाली व समृद्ध भारताची निर्मिती व्हावी यासाठी हा विचारांचा जागर.

लोटस ॲण्ड कोबा पब्लिशिंग हाऊस
द्वारा अश्वजीत पाटील,
425, न्यु खदान, लष्करीबाग, नागपुर – 17.
मो. 9096924808, 9405238458
email : lotusandcobraph@gmail.com
ISBN 978-95-87250-42-0

मूल्य : 300/–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य व चळवळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य व चळवळ

गौरव ग्रंथ

मानद संपादक
प्रा. प्रकाश जंजाळ

मुख्य संपादक
प्रा. प्रशांत शामराव शिरसाट

19-20-90

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या
१२९ व्या जयंती वर्षा निमित्य
संपादित गौरव ग्रंथ

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
साहित्य व चळवळ

मानद संपादक
प्रा. प्रकाश जंजाळ
(आंबेडकरी चळवळीचे अभ्यासक व लेखक)

मुख्य संपादक
प्रा. प्रशांत शामराव शिरसाट
एम. लिब.,एम.फील, नेट (ग्रंथालय व माहितीशास्त्र)
ग्रंथपाल
श्री. कि. न. गोयनका कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
कारंजा (लाड), जि.वाशिम.

लोटस् अॅन्ड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस
नागपूर–17

Scanned with CamScanner

१५) डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे— ९४–९७
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची समृद्ध ग्रंथसंपदा

१६) प्रा. पराग ज. गावंडे— ९८–१०२
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा लोकशाहीबद्दलचा दृष्टिकोन आणि विरोधाभास

१७) प्रा. प्रमोद रामकृष्ण तायडे— १०३–११०
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : जीवन आणि कार्य

१८) प्रा. गणेश काकडे— १११–११५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलितोध्दारक

१९) प्रा. सिध्दार्थ सुधाकर वानखडे— ११६–११९
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना

२०) प्रा. डॉ. राहुल विनायकराव दखणे— १२०–१२३
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोण

२१) प्रा. राहूल सुखदेवराव उजवे – १२४–१३१
डां बावासाहेब आंबेडकरांचे जीवन आणि व्यक्तिमत्वदर्शन

२२) प्रा. साजिद के.शाह— १३२–१४०
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन आणि व्यक्तिमत्त्वदर्शन

२३) डॉ. संजय उध्दवराव देशमुख— १४१–१४६
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन आणि व्यक्तिमत्व दर्शन

२४) डॉ. श्याम प्रकाश देवकर— १४७–१५३
जळगाव जामोद मुद्यावरील डॉ आंबेडकरांचे विचार :
एक अध्ययन

२५) कु. सुजाता प्रकाश सुरडकर (शिरसाट)— १५४–१५९
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार प्रणाली

२६) प्रा. अविनाश रा. पवार— १६०–१६५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलासंबधी विचार

२७) प्रा. बाजुळगे शिवराज पुरुषोत्तम— १६६–१७२
डां बावासाहेब आंबेडकर यांचे मुल्यार्भ शैक्षणिक विचार

२८) प्रा. भूषण अरुण हिरभगत— १७३–१७८
बाबासाहेबांच्या दृष्टीकोनातून बौध्द धम्माचे राजकीय महत्व

२९) प्रा. दिपाली दामोदर तायडे (शिरसाट)— १७९–१८५
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री शिक्षणविषयक धोरण व कार्य

३०) प्रा. कु.छाया पांडुरंग ढाकुलकर— १८६–१९२
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन व व्यक्तिमत्वदर्शन

३१) प्रा. डॉ. पद्मानंद म. तायडे— १९३–१९७
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार आणि समाजशास्त्रीय योगदान

३२) डॉ. सुनील दादाराव पुनवटकर— १९८–२०५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मान्तर घोषणा करण्याचे कारण?

३३) प्रा. डॉ. दयाळू किसन राठोड— २०६–२११
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे उद्योगासंबंधी विचार

३४) डॉ. मधुकर ताकतोडे— २१२–२१७
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक प्रवास आणि आर्थिक अडचणी

३५) प्रा. प्रदीप पंजाबराव ठाकरे— २१८–२२३
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मजुरासंबंधी विचार

३६) प्रा. घननील एन. गजभिये— २२४–२२९
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बौध्द धर्मासंबंधी विचार

३७) प्रा. गजेंद्र जगदेव— २३०–२३५
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

३८) प्रा. किशोर शेषराव चौरे— २३६–२३८
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अखिल भारतीय शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशन

३९) डॉ. अनिल गंगाधरपंत पितळे— २३९–२४४
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीविषयक विचार

४०) डॉ. आर. ए. पाटील— २४५–२५२
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

४१) डॉ. शांतरक्षित. गावंडे— २५३–२५७
बहुआयामी प्रज्ञावंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

४२) प्रा. प्रशांत शामराव शिरसाट— २५८–२६५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ग्रंथप्रेम आणि पत्रकारिता

४३) कु. छाया पाटील (खाडे)— २६६–२७१
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय कार्य व विचार

४४) प्रा. डॉ. सुनील शिवलाल राठोड— २७२–२७६
डॉ. बावासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय कार्य व विचार

19-20-92

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समृद्ध ग्रंथसंपदा

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती
मो.९८६०८८२४५६

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार तसेच बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, नामवंत कृषीतज्ज्ञ, प्रख्यात इतिहासकार, समाज सुधारक, उत्कृश्ट संसदपटू, संपादक, समाजक्रांतीकारक, अर्थशास्त्रज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, स्वतंत्र भारताचे प्रथम कायदामंत्री, उत्कृ लेखक व चिंतक होते. त्याच बरोबर बाबासाहेब हे सर्वधर्म अभ्यासक सुद्धा होते. परंतु प्रामुख्याने बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक आर्थिक, राजकिय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. वस्तुत: त्यांच्या नावासमोर लावाव्या तेवढ्य उपाधी कमीच पडतील. एवढं मोठ त्यांच उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व होत. ते सार्वभौम स्वाभिमानी व्यक्तिमत्त्वाचे होते. सर्वप्रथम बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व प्राध्यापक. अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच बाबासाहेब प्रख्यात सिडॅनहॅम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्राअंतर्गत बी. एम.ए., पी.एच.डी., डी.एस.सी., एम.एस.सी. च्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ. बाबासाहेबांचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकीय अर्थशास्त्र होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आर्थिक संशोधनाअंतर्गत ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनांस ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी, डीव्हॅल्युएशन ऑफ प्रोव्हिन्सिअल फायनान्स, दी प्रॉब्लेम ऑफ रूपी, इंडियन करंसी ॲन्ड फायनांस या प्रबंधांची रचना केली. तर सन १९१५ मध्ये त्यांनी ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनांस ऑफ दी इस्ट इंडिया कंपनी या प्रबंधावरच पी.एच.डी. प्राप्त केली होती. बाबासाहेब समाज चिंतक होते. समाजातील विविध घटकांवर—अंगउपांगावर आपले विचार तत्कालीन परिस्थितीत जगासमोर मांडलेत..... यासाठी त्यांनी स्वत: विविधांगी विषयावर लेखन करून विविध ग्रंथांची निर्मिती केली. तसेच विविध वर्तमानपत्राचे संपादन सुद्धा केले. त्यांच्या ग्रंथ निर्मितीचा व पत्रकारीतेचा मूलाधार समाज प्रबोधन व समाजविकास होता.

दि. ०८/०८/१९३० ला अखिल भारतीय दलितवर्ग परिषद नागपूर येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणामध्ये समाजाचा दर्जा उंचावण्याकरिता लिहिण्या वाचण्यापुरत्या ज्ञानावर अवलंबून न राहता उच्च शिक्षण घेण्याचा व ठेवीले अनंत तैसेची रहावे या उदासिन वृत्तीचा त्याग केल्यासंदर्भात मार्गदर्शन केले आणि सर्व समाजाने शिक्षणाची कास धरावी याविषयी आपले मत व्यक्त केले. सर्वसामान्य लोकांची परिस्थिती शिक्षणाशिवाय सुधारणार नाही असे त्यांचे ठाम होते. शिक्षणाचे महत्त्व बाबासाहेबांनी जाणले होते. आणि उत्कृष्ट असे ज्ञान हे चांगल्या ग्रंथातच मिळू शकते यावर सुद्धा त्यांचा ठाम विश्वास होता. बाबासाहेबांचे स्वत:चे असे समृद्ध असे ग्रंथालय होते. विविधांगी विषयाशी संबंधित ग्रंथ

त्यांच्या ग्रंथालयात होते. तसेच त्यांनी स्वत:ची सुद्धा ग्रंथसंपदा निर्मित केली होती. बाबासाहेबांची ग्रंथसंपदा ही विपूल व रचनात्मक आहे. ती येणेप्रमाणे—

Administration and finance of the east India company, Ancient Indian Commerce, Annihilation Of Caste, Buddha Or Karl Marx, Buddha And His Dhamma, Castes In India, Commercial, Relations of India in the Middle Ages, Communal Deadlock And a Way to Solve it, Essays on Untouchables and Untouchability 1, Essays on Untouchables and Untouchability 2, Essays on Untouchables and Untouchability 3, Evidence Before The Royal Commission On India, Currency And Finance, Federation versus Freedom, Frustration, India and The Pre-requisites of Communism, India on the eve of the crown government, Lectures on the English Constitution, Maharashtra as a Linguistic ProvinceManu and the Shudras, Mr. Russell And The Reconstruction of Society, Mr. Gandhi And The Emancipation Of The Untouchables, Need for Checks and Balances, Notes on Acts and Laws, Notes on History of India, Notes on Parliamentary Procedure, Pakistan or the Partition of India, Paramount and the claim of the Indian states to be independent, Philosophy of Hinduism, Plea to the Foreigner, Preservation of Social Order, Ranade Gandhi & Jinnah, Review : Currency & Exchange, Review : Report of the Taxation Inquiry Committee, Revolution and Counter-Revolution in Ancient India, Riddle in Hinduism, Small Holdings in India and their Remedies, Statement of Evidence to the Royal Commission on Indian Currency, States and Minorities, The Constitution of British India, The Evolution of Provincial Finance in British India, The Present Problem in Indian Currency, The Present Problem in Indian Currency 2, The Problem of Political Suppression, The Problem of the Rupee, The Untouchables and the Pax Britannica, The Untouchables Who were they and why they became Untouchables, Thoughts on Linguistic States, Untouchables or the Children of India, Waiting for a Visa, What Congress and Gandhi have done to the Untouchables, Which is Worse? Who were the Shudras? With the Hindus

वरील सर्व ग्रंथांची निर्मिती – लेखन बाबासाहेबांनी अतिशय क, निरंतर अभ्यास, वाचन, अविरत संशोधन आणि स्वत:चे व्यक्तिगत अनुभव या द्वारे केलेली दिसून येते. शिक्षणाने माणसांत जागृती निर्मिती होते. बुद्धिचा विकास होतो. शिक्षणाने बेरोजगारी दूर होते. विचार करण्याची ताकद शिक्षणामुळे निर्माण होते. म्हणूनच शिक्षण हा सर्व सुधारणांचा पाया आहे असे बाबासाहेब म्हणत असत आणि चांगल्या उत्कृ ग्रंथामधून ज्ञानप्राप्ती होते यावर सुद्धा बाबासाहेबांचा ठाम विश्वास होता: ग्रंथ हेच ज्ञान प्राप्तीचे साधन आहेत. असे बाबासाहेब म्हणत असत. बाबासाहेबांचे लेखन बहुमुखी प्रतिभेचे होते. त्यांची लेखन संपदा—ग्रंथसंपदा समृद्ध

19-20-93

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : कालाच्या पलीकडील महापुरुष

प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

Scanned with CamScanner

पत्रकार तथा आदर्श संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक क्रांती प्रवाहाचे कृतीशील विचारवंत व नेते होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारीता ही प्रामुख्याने लोकपत्रकारीता होती. पत्रकारीता हा लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ आहे हे बाबासाहेब जाणून होते. वृतपत्र हे अमोघ अस्त्र आहे याची त्यांना जाणीव होती. समाज प्रबोधन हा पत्रकारितेचा मुख्य हेतू होता. बाबासाहेबांची पत्रकारीता ही समाजाभिमुख होती. तसेच समाज परिवर्तनासाठी होती. बाबासाहेबांच्या पत्रकारीतेचा समाज परिवर्तन, समाजसुधारणा हाच मुख्य हेतू दिसून येतो. संपादक म्हणून त्यांनी केलेले कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांनी पत्रकारीतेच्या माध्यमातून भारतातील दीन–दलित व अस्पृशांच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तसेच राजकिय जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी तसेच सामजिक पुनररर्चनेसाठी व बहूजनांच्या मनात स्वाभिमान जागृत करण्यासाठी त्यांनी तमाम भ्रारतीयांना वृतपत्राच्या माध्यमातून सुशिक्षित होण्याच्या सल्ला दिला. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारी निर्भीड पत्रकारिता ही लोकपत्रकारीता डॉ. बाबासाहेबांनी निर्भीडपणे, निस्वार्थपणे आजीवन केलेली दिसून येते. मानवी समाजाचे ऐक्य लोकपत्रकारीतेला अभिप्रेत असते असे बाबासाहेब म्हणत असत. स्वातंत्र्याचा हक्क, सामाजिक विषमता आर्थिक सामाजिक विषमता, अस्पृश्याना समान वागणूक,विविध सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक विचार त्यांनी आपल्या लिखाणातून मांडलेले दिसून येतात. शेवटी बाबासाहेबांनी दलित, बहुजनाच्या उद्धारासाठी व्यक्त केलेले विचार व विचारानुसार दिलेले योगदान पाहून डॉ. बाबासाहेब उच्च कोटीचे पत्रकार व संपादक ठरतात.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार तसेच बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ,नामवंत कृषीतज्ञ,प्रख्यात इतिहासकार, समाज सुधारक उत्कृष्ट संसदपटू संपादक, समाज क्रांतिकारक, अर्थशास्त्रज्ञ, शिक्षकतज्ञ,स्वतंत्र भारताचे प्रथम कायदा मंत्री, उत्कृष्ट लेखक व चिंतक होते त्याच बरोबर बाबासाहेब सर्व धर्म अभ्यासकसुद्धा होते. परंतु प्रामुख्याने बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक आर्थिक, राजकिय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. वस्तुतः त्यांच्या नावासमोर लावाव्या तेवढ्या उपाधी कमीच पडतील एवढमोठ त्यांचं उत्तुंग व्यक्तिमत्व होत: ते सार्वभौम वक्तीमत्वाचे धनी होते. सर्वप्रथम बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व प्राध्यापक. अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच बाबासाहेब प्रख्यात सिडनहैंम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्रा अंतर्गत बी. एससी., पीएच. डी., डी. एससी, एम. एससी. च्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ.बाबासाहेबांचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकिय अर्थशास्त्र हा होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आर्थिक संशोधना अंतर्गत "Adminstration And Finance of The East India Company, Devaluation of Provincial Finance, The Problem of Rupee, Indian Currency Anhd Finance of The East India Company" या प्रबंधावरच पीएच. डी. प्राप्त केली होती. बाबासाहेब समाज चिंतक होते. समाजातील विविध घटकावर. अंग उपांगावर आपले विचार तत्कालीन परीस्थितीत जगासमोर मांडलेले दिसून येतात. यासाठी त्यांनी विविध वर्तमान पत्राचे संपादन सुद्धा केले.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

भारतीय समाज सुधारक
डॉ. सुर्यकांत कापशीकर

Indian Social Reformer
Dr. Suryakant Kapsikar

● **सौजन्य**
डॉ. धनराज शेटे, प्राचार्य
यशोदा गर्ल्स आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज
नागपूर

● **प्रकाशक**
तृप्ती सूर्यकांत कापशीकर
कापशीकर प्रकाशन
बेलतरोडी, नागपूर-४४००३४

प्रथम आवृत्ती : २०२०

● **मुद्रक**
दिनेश ग्राफीक
त्रिमुर्ती नगर, रिंग रोड,
नागपूर-४४००२२

● **मुखपृष्ठ**
दिनेश गुडधे

किंमत : ३००/-

ISBN : 978-81-943484-7-4

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

समर्पण !

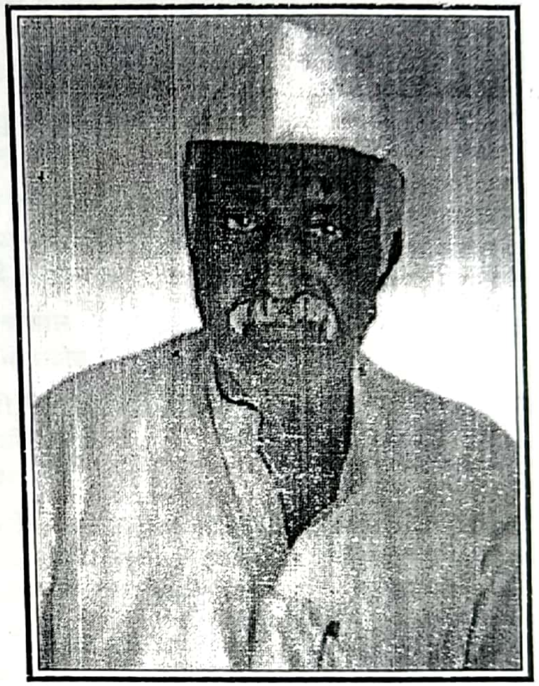

मेरे पिताजी (बापू)
दिवंगत महादेवराव कापशीकर
सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक
इन्हे साश्रुनयन समर्पित!

Scanned with CamScanner

13) **Mahatma Gandhi And Babasaheb Ambedkar: As National Reformers of India** — 72
Dr. K J Sibi

14) **Gandhian Philosophy is a Boon for Sustainable Development** — 78
Dr. Dipti Ranjan Malik

15) **Mahakavi Subramania Bharati - Champion of Women's Emancipation** — 83
By Dr. Latha Venkataraman

16) **Kadamibini Ganguly and the Age of Consent Bill** — 91
Dr. Sananda Sen

17) **Contribution of P.N. Kaula in Library Science** — 98
Dr Prema Anandrao Kumbhalkar

18) **Contribution of Dr. S. R. Ranganathan: A Father of Indian LIS Profession** — 102
Dr. Sudhakar S. Thool

19) **Melvil Dewey: A Historical Perspective** — 107
Mr. Rajendra R. Latpate

20) **Contribution of Prof. P. N. Kaula : A Boon for LIS Profession** — 112
Dr. B. K. Thawkar

21) राधास्वामी मतः दर्शन एवं सिद्धांत — 116
प्रीती वर्मा

22) ब्रह्म समाज के सामाजिक सुधारक–राजा राममोहन रॉय — 121
डॉ. अल्पना वैद्य

23) भारतीय समाज सुधारक और शिक्षाविद् हंसा मेहता — 126
डॉ. मंजू गुप्ता

24) रूमा देवी– बाड़मेर की शान — 136
दीपिका शर्मा

25) मानवता की अवधारणा और सामाजिक समता (डॉ. भीमराव आम्बेडकर के संदर्भ में) — 139
डॉ. अनुभुती सेंडीमन, डॉ. सरोज एस. घोडेश्वर

26) डॉ. अम्बेडकर का सामाजिक चिंतन — 144
प्रो. विंदिया महोबिया

27) दलित आन्दोलन और बाबा साहेब डॉ.अम्बेडकर का योगदान — 148
संजय कुमार

28) समाज सुधारक के रूप में डॉ. अम्बेडकर — 157
डॉ. विमला मरावी, डॉ. राजू रैदास

29) **अम्बेडकरी ब्राह्मण बापूसाहेब उपाख्य गंगाधर नीळकंठ सहस्त्रबुद्धे** — 160
डॉ सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर

30) **समाजसुधारक संत तुकाराम** — 169
प्रा. दीपक महाजन

31) महात्मा बसवेश्वरांचे अध्यात्मातील योगदान आणि आजच्या काळातील त्याची समर्पकता — 174
प्रा. शिंदे नारायण अंबू

32) संत सेवालाल — 180
सतिश बं. राठोड

33) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समाजाभिमुख प्रशासाकिय सुधारणा — 183
डॉ. शरद सांबारे

34) पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकरांनी केलेला मंदिरांचा जीर्णोध्दार व बांधकामे — 187
प्रा.डॉ.सुनिल भालेराव पाटील

35) स्वामी विवेकानंद तरुण आणि सेवा — 196
डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

36) गो. ग. आगरकर : चरित्र आणि व्यक्तिमत्व — 200
डॉ. सुदर्शन दिवसे

37) पंडिता रमाबाई — 211
डॉ. वैशाली सु. भाकरे

38) प्राचिन भारतीय समाजात महिलांची स्थिती, फुले दांपत्याचे कार्य व महिला सक्षमीकरण — 217
डॉ. प्रदीप रामचंद्र भानसे,

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

स्वामी विवेकानंद तरुण आणि सेवा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना :

स्वामी विवेकानंदांचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत उच्चकोटिचे, सर्वगुणसंपन्न व प्रगल्भ होते. त्यांनी त्यांच्या आचरणातून व आपल्या वाणीतून असंख्य लोकांच्या, तरुणांच्या जीवनात सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणलेले आहे. तरुणांच्या व्यक्तिमत्त्वाला सकारात्मक दिशा दिली. त्यांची प्रतिभा अत्यंच उच्चकोटीची होती. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व पराकोटीचे नैतिक होते त्याचबरोबर ते मानवातीत पुरुषोत्तम होते त्यांनी आजीवन विविध विषयावर समस्त भारतीयांना स्फुर्तीदायक आणि शक्तीशाली सकारात्मक विचाराने प्रेरित केले होते व ते आजही केलेले आहे. ध्येयापासून दूर गेलेल्या तरुणांना स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना दिलेला विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा आहे. स्वामी युवकांसाठी प्रेरणास्त्रोत व मार्गदर्शक आहेत. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्तीची शिकवण युवकांना स्वामी विवेकानंदांनी आपला स्वतःच्या आचरणामधून शिकविलेली दिसून येते. स्वामींनी भारतीय तरुणांना सेवेचा मंत्र दिलेला असून पवित्र बनून दुसऱ्याचे हित जोपासने हीच खरी उपासना होय असे ते म्हणत अंसत. कोणत्याही स्वरुपाचा भेदभाव न करता सेवा करावयास हवी असे त्यांचे परखड मत होते. मानवजातीची सेवा हीच ईश्वरसेवा असेही स्वामी म्हणत असत. काम कोणते करतो याच्यापेक्षा काम कशाप्रकारे करतो यावरून प्रत्येकाची श्रेष्ठता ठरवीली पाहिजे. एकंदरीत काय तर स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना कर्मनिष्ठ सेवेचा मोलाचा संदेश दिलेला दिसून येतो. तरुण नैतिक असला पाहिजे असे ही त्यांचे परखड मत होते. सारांशता स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना राष्ट्रप्रेमाची, राष्ट्रभक्तीची, गोरगरिबांच्या सेवेची, पददलित गरजूंच्या मदतीची, नैतिक मूल्यांची, भूतदयेची शिकवण दिलेली असून आजही त्यांचा हा संदेष सद्यपरिस्थितीत सुद्धा समस्त भारतीय तरुणांस मार्गदर्षक ठरतो यात दुमत नाही. तो संदेश आजही तसाच प्रेरक आहे जसा तत्कालीन परिस्थितीत होता.

12 जानेवारी हा दिवस संपूर्ण भारतभर युवक दिन म्हणून साजरा केला जातो. हा दिवस नरेंद्रनाथ उफ स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस. स्वामी विवेकानंदांचा जन्म दिवस युवक दिवस म्हणून साजरा व्हावा यातच त्यांचे कर्तृत्व दिसून येते. स्वामी विवेकानंद तरुणांचे आदर्श होते आजही आहेतच. त्यांनी भारतीय संस्कृती अंतर्गत सेवा विषयीचा मोलाचा संदेश तत्कालीन तरुणांना आपल्या व्याख्यानांमधून दिला होता. सद्यस्थितीत भारतीय युवा वर्ग भरकटलेला दिसून येतो. अनेक तरुण समाजविघातक कार्यात गुंतलेले दिसून येतात. काही तरुणांनी केलेले कृत्य तर मानवी स्वरुपातील वाटतच नसून ते कृत्य राक्षसी भासते. आजचा तरुण व्यसनांच्या आहारी गेलेला दिसून येतो. अनेक वाईट सवयी, व्यसने भारतीय तरुणास जडलेली दिसून येतात. तरुण वयातच आत्महत्या करण्याचे प्रमाण सुद्धा वाढलेले दिसून येते. आजचे युवक आपल्या मातृभूमीला काळीमा फासणारे कृत्य करणारे दिसून येतात. राष्ट्रभक्ती युवकांमध्ये निर्माण व्हावयांस हवी, तशी आज दिसून येत नाही. अशा प्रसंगी स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना दिलेला विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा दिसून येतो. स्वामी विवेकानंदांचे विचार आजही भारतीय युवकांस प्रेरक व मार्गदर्शक ठरणारे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अखिल भारतीय समाजाला योग्य दिषा देवून राष्ट्रहितासाठी स्वामीजींनी प्रेरित केले होते. त्यांची प्रखर ज्ञानसाधना, अत्यंत उच्च कोटीचे विचार यांची अनुभूती झाल्यावर महाराजा अजीतसिंग खत्री यांनी नरेंद्रनाथ दत्तास 10 मे 1883 रोजी स्वामी विवेकानंद हे नाव दिले. सुमारे एकोणचाळीस वर्षे जगलेल्या स्वामींनी भारतातच नव्हे तर भारताबाहेर सुद्धा आपल्या बुद्धिमत्तेवर जोरावर नवयुवकांमध्ये जागृती निर्माण केली होती. स्वामी विवेकानंद एक विद्वान जाणकार, ज्ञानोपासक, प्रखर वक्ते होते. स्वामी स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचे धनी होते. बौद्धिक क्षेत्रात स्वामी विवेकानंद जेवढे तरबेज होते. तेवढेच ते कुस्ती, तलवारबाजी, व्यायाम या प्रकारात पारंगत होते. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सर्वगुण संपन्न होते. स्वामीजींचा स्वभाव हसतमुख होता. त्यापेक्षाही स्वामीजी प्रखर आणि प्रचंड देशाभिमानी होते. संन्यास स्वीकारल्यानंतर स्वामीजींनी भारतभर भ्रमण केले. त्यांनी भारतीय आणि पाश्चात्त्य संस्कृतीचा अभ्यास केलेला होता. स्वामीजींना भारतीय जनतेस विषेशतः तरूण वर्गास प्रेरित करून राष्ट्रभक्ती बाबत देशसेवेत सामावून घ्यावयाचे होते.

स्वामी विवेकानंद युवकांना सेवाव्रती होण्याचा सल्ला देतात. तरुणांस स्वामी विवेकानंदांनी दिलेला सेवेचा मंत्र सुद्धा अत्यंत मोलाचे विचारधन होय. सेवेविषयी स्वामी म्हणतात की पवित्र बनणे आणि दुसऱ्यांचे हित करणे हेच साऱ्या उपासनेचे सार होय. केवळ मंदिरामध्ये शिवाला पाहणाऱ्या माणसापेक्षां जो माणूस जाती, वंश, संप्रदाय इत्यादींचा विचार न करता एखाद्या गरिबात देखील शिवाला पाहून त्याची सेवा करतो, त्यास मदत करतो तीच खरी सेवा होय. दया दाखवून सेवा करणे यापेक्षाही ईश्वरबुद्धीने प्राणिमात्राची केलेली सेवा ही त्याहून अधिक चांगली होय. यावरून स्वामी विवेकानंद प्राण्यांप्रती भूतदयेची भावना व्यक्त करतात. दानासारखे पुण्य नसून दानातून ईश्वरप्राप्ती होते. म्हणून स्वामी विवेकानंद म्हणतात, की दान करण्याची संधी मिळणे हे महतभाग्य होय. असाच विचार स्वामी विवेकानंदांनी मानवजातीच्या सेवेबाबत सुद्धा व्यक्त केलेला दिसून येतो. मानवजातीची सेवा ही ईश्वरसेवाच होय. मानवात्मा म्हणजेच ईश्वात्मा असून मानवजातीच्या सेवेला स्वामी विवेकानंद सर्वतोपरी समजत असत. म्हणूनच स्वामी विवेकानंद तरुणांना गानव सेवेचा सल्ला देतात. गरीब, गरजू, पिडीतांची, दलितांची सेवा केली पाहिजे. त्यांना आपल्याला प्राप्त प्रत्येक वस्तूंचा भाग देण्याचाही सल्ला देतात. तसेच प्राणीमात्रांची शरीरें देखील देवमंदिरे होत असेही स्वामी प्रतिपादीत करतात व तमाम

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

Publisher & Editor in Chief

Dr. Anjankumar Sahay

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,

Maharashtra - 444606

■

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

■

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod

Dr. Varsha E. Gawande

Scanned with CamScanner

Dr. Babasaheb Ambedkar :
The Man Beyond The Time

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidyalaya,
Amravati, (M.S.) - 444606

First Edition
December 2020

ISBN :
978-81-948833-3-3

Front Page :
Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Printer :
Athrav Graphics
Amravati

Publisher :
Dr. Anjankumar Sahay
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,
Maharashtra - 444606

Price :
Rs. 300 /-

Scanned with CamScanner

INDEX

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
1)	AMBEDKAR EMERGED AS MODERN PROMETHEUSOFINDIA	MR. VISHWANATH SHEGAONKAR	1
2)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR AS THE RADICAL THINKER AND THE CONCEPT OF AN IDEAL STATE	DR. GRISHMA KHOBRAGADE	5
3)	A STUDY OF SELECTED CONTRIBUTIONS OF DR B. R. AMBEDKAR	MEKHA MATHEW	11
4)	THE RELEVANCE OF DR AMBEDKAR IN CHANGING TIME	DR.SANJAY S. TAMGADGE	14
5)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR : WOMEN EMPOWERMENT	MS. VARSHA PATIL	17
6)	EDUCATIONAL PHILOSOPHY OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. D. R. KHANDERAO	23
7)	BABASAHEB AMBEDKAR'S LANDMARK CONTRIBUTION TO MODERN INDIA	DR. ALPANA VAIDYA	26
8)	THE CHAMPION OF WOMENS RIGHTS- DR. BABASAHEB AMBEDKAR	DR. VARSHA GAWANDE	30
9)	RELEVANCE OF DR. B.R.AMBEDKAR'S JOURNALISM.	PROF. DR. RAVI PRAKASH CHAPKE	33
10)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S REVOLUTIONARY THOUGHTS ON SOCIAL REFORMS AND JUSTICE	PROF. DIKSHA KADAM AND PROF. BAREEN SHAIKH	38
11)	DR. B. R.AMBEDKAR AND SOCIAL MOBILITY AMONG THE MAHAR / BUDDHISTS	ANIRUDDHA MAHAJAN	42
12)	A STUDY ON DR. B. R. AMBEDKAR'S VISION	MR. CHANDRAKANT B. DHUMALE	47
13)	ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. RAJESH M. DESHMUKH	52
14)	CULTURAL ELEMENTS IN THE PROSE OF DR. B.R. AMBEDKAR : A STUDY	GAUTAM CHANDRABHAN SATDIVE	55

Scanned with CamScanner

ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Introduction :-

According to Gagandeep Singh, "Dr. Babasaheb Ambedkar is one such great thinker, leader and intellectual of its time in India who has not only changed the life of millions of untouchables but shaped India as a biggest democratic nation by writing its constitution. What is well known about Dr. Ambedkar is his fights against Caste system in India, But what is not known is how Dr. Babasaheb Ambedkar had also Impacted the Indian economy."Dr. Ambedkar laid down strong foundations for economic progress of crores of his followers who were driven to wretchedness by barbarous social customs of the Hindu religion. He put forth the issue of economic progress of the untouchables during the Mahad Satyagraha. As well as according to Sunil Malkani,"from 1947 to 1991, India followed strictly a mixed economy pattern with more emphasis on socialistic pattern of society. And after 1991, the pattern followed had more emphasis on capitalistic market economy, envisaging larger share of private sector.During the entire planning period is that India is suffering from various socio-economic problems like increasing inequalities of income, wealth, choices, entitlements and opportunities. Moreover, there is a continuous problem of inflation and increasing budget deficits. So in this context, Economic Ideas of Dr. B. R. Ambedkar become so crucial. Hence according to above analysis the main objective of this chapter to focus on the some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar.

Dr. B. R. Ambedkar and His Economic Thought:

According toRajendra Kumar Arya and others,"Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar was the great architect of the constitution of India. He was one of the great personalities, who made dynamic change in the society. He was also a custodian of social justice and a champion of socialism and state planning Thought. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Abmbedkar analyzed various social and political problems the thoughts were based on economic dimension. He published three books "The Problem of Rupee", provincial decentralization of imperial finance in British India and East India company administration economic policy. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar studied economic issue like land reforms, small holding and their remedies, problem of Indian currency, provincial finance and planning."The some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkarare discussed as follows.

1) Nationalization of Land and Collective Farming: According toPuja Mondal, After observing the unequal holdings and persistence of tenancy with unfair rents and uncertain tenures, by 1947'Ambedkar came out with radical solution of nationalization of land and collective farming. He felt that neither consolidation of holdings nor tenancy legislation contributes for improving agricultural productivity.Moreover, these measures cannot help in solving the persistent problems of landless labourers and small farmers. He suggested nationalization of entire agricultural land with collective farming as the solution for the ills of agrarian conditions.

Scanned with CamScanner

2) India's Currency Problems:-According to R.Nageswari,Dr. Ambedkar's contemplations greatly affect current Indian cash framework. Under British standard when India Govt. was battling with falling estimation of Indian Rupee, Dr. Babasaheb Ambedkar In 1923 composed 'The issue of Rupee, its birthplace and arrangement. He concentrated his investigations and research on the state of Indian money during British India. He composed research proposition on it. In his theory, he contended that the gold trade standard does not have steadiness.

3) **Views on tax policy:-**Dr. B. R.Ambedkar expressed his views on taxation in the manifesto of the Swatantrata Majdurparty, 1936. He was opposed to the land revenue system its system and other taxes as their burden mainly fell on the poorer sections of the society. He enunciated that the principles of taxation should be based on the payer's capacity and not on the income. Further, the tax should be progressive with exemptions being allowed up to a certain limit. The land revenue tax should be more flexible and inequality between different sections in tax imposition should not be allowed. The taxation policy of any country should lead to a fall in the standard of living of the people. Land revenue tax on Agricultural income is unjustifiable. Ambedkar argued about the abolition of Article 107 of the Land revenue code and to bring Land revenue tax in the fold of income tax. He argued that the Indian tax system if faulty due to the presence of high production tax, land revenue tax, excise duty and also it is based on the principle of Discrimination and inequality among various sections.

4) Strategy for economic development:- Dr. B. R.Ambedkar believed that the strategy for India's Economic development should be based on Eradication of property elimination of inequities and ending exploitation of masses. He emphasized exploitation has many dimensions In fact in the India, social or religious exploitation is no less Oppressive than economic exploitation and it should be eliminated.

5) Free Enterprises Economy:- Dr. B. R.Ambedkar had already suggested free economy, globalization, liberalization and privatization as early as in 1923, Recently Indian government has adopted this policy. In this respect Dr. Ambedkar was a century a head. He had stressed that the value (Price)of a rupee must be kept stable if the policy of free economy is to be successful.

6) Economic Upliftment of Indian Women:- Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress of women is significant. According to him, participation of women in the economic development is impossible without developing their social status and equality. But due to bad economic conditions of women in India, India's economic progress is hampered. So, it is important to improve the economic condition of women and give those equal rights and freedom of occupation.

Conclusion:

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress is most important and His economic thoughts onNationalization of Land and Collective Farming, India's Currency Problems, Strategy for economic development,Views on tax policy, Strategy for economic

Scanned with CamScanner

development, Free Enterprises Economy andEconomic Upliftment of Indian Women have been useful to Indian economy.

Reference:-

1) Gagandeep Singh (2016), what are the Economic Thoughts of Dr. B.R.Ambedkar?
2) Sunil Malkani (2016),'Economic ideas' of Dr. B.R. Ambedkar and its relevance for Indian economy.
3) Rajendra Kumar Arya and others (2014),The Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar with Respect to Agriculture Sector.
4) Puja Mondal (2017), Ambedkar's views on the Small Farmer Agrarian Economy. R.Nageswari (2019),Economic Visions of Dr.B.R.Ambedkar.

Scanned with CamScanner

20-21

EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA

Dr. Anil M. Tirkar

Dr. Wasudeo D. Golait

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS

Scanned with CamScanner

EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA

- © Dr. Anil M. Tirkar
- © Dr. Wasudeo D. Golait

The text of this publication, or any part there should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the Author and Publishers with the rights are reserved.

ISBN: 978-81-926813-9-9

Printed and Published By:

Shri Ganesh Raut
Plot No. 29 Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003,
Ph.9923693506,
E-mail- ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS
29, Indira Nagar,
Behind T.B. Ward,
Nagpur 440003,
Ph.9923693506

Type Setter :

Akshara Computer Works
Nagpur. Ph.: 7028020478

Scanned with CamScanner

Contents:

Sr. No.	Paper Title	Written By	Page No.
1.	Impact Of Covid-19 On Education System In India	Dr. Harshal R. Nimbhorkar	1-5
2.	A Study Of Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Mr. Bharat N. Ravan Mr. Datta N. Ravan	6-13
3.	Covid-19: A Boon Or Bane For Indian Education System	Dr. Gayatri S. Tiwari	14-21
4.	Impact Of Covid 19 On Conducting Final Year Exam	Mr. Manohar A. Wasnik	22-25
5.	Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Vandana K. Mishra	26-31
6.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Pallavi S. Kale	32-36
7.	Importance Of Physical And Mental Health During Covid-19 Pandemic	Dr. Rakesh A. Badgujar	37-40
8.	Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Nitin V. Deulkar	41-45
9.	Study Effects Of The Covid-19 On Higher Education System In India	Chandrakant B. Dhumale.	46-53

Scanned with CamScanner

21.	Effect Of Covid-19 On Education	Ku. Rinku V. Rukke	112-114
22.	Effects Of Covid-19 On Education situation In India	Dr. Wasudeo D. Golait	115-120
23.	Effects Of Covid-19 And Lockdown On Tribal Education In India	Ishtiaq Ahmed	121-125
24.	Effects Of The Covid- 19 On Current Education System In India	Dr. Rajesh M. Deshmukh	126-131
25.	Impact Of Covid-19 On Indian Education System: An Analysis	Mrs. Bhagyashri Dhumale	132-138
26.	Covid 19 Effects On Education	Dr. Vijay B. Pande	139-141
27.	Impact Of Covid-19 On The Education System In India	Dr. M. Mahalakshmi	142-147
28.	Impact Of Covid-19 On Indian Education System	Dr. Sachin Kadu	148-153
29.	Effects Of The Covid – 19 On Current Education System In India	Dr. Jyoti H. Lahoti	154-160
30.	Study The Impact Of Pandemic Covid-19 On Education.	Prof. Rahul G. Mahure	161-165
31.	The Consequences Of Covid-19 Pandemic On Indian Education And The Way Forward	Vivek R. Narkhedkar Swapna P. Kalbende	166-174
32.	Covid-19 And Higher Education In India: Challenges And Opportunities	Mr. Nishigandh Satav	175-182

Scanned with CamScanner

"EFFECTS OF THE COVID- 19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA"

Dr. Rajesh M. Deshmukh

Department of Commerce,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Introduction:-

According to Manju Gupta,"Today educational system of our society has become very wide and advanced. With this development, its nature has also become very complex in comparison to earlier time. There are various factors which play important role in determining goals and structure of educational system in present time, some of which are social, cultural and political in nature. Educational system not only gets affected by these factors, but changes in its structure also affect various cultural and social aspects of the nation." The history of Indian education has its roots to the ancient ages where they followed the Gurukul system - a system where the students resided in the house of their teacher until the teacher felt that he has imparted all that he could. The Knowledge attained would be passed on to the future generations. However, this system was changed during the Colonial era when the British set up schools that followed a curriculum confined to subjects. While the ancient system included more interaction with the nature, the modern education system was more classrooms oriented. According to Pravat Kumar Jena," The pandemic Covid-19 has spread over whole world and compelled the human society to maintain social distancing. It has significantly disrupted the education sector which is a critical determinant of a country's economic future." Hence according to above analysis the main objective of this chapter is to know the positive and negative Effects of COVID-19 onCurrent Education System in India.

Scanned with CamScanner

Education System in India:-

According to Parth Purohit, "Right from the beginning of their relationship with India, the British, who had come as traders and had become rulers and administrators, had influenced the economic, political and educational systems of the country. Their impact on the cultural and social life of India was gradual. Development of education system during the British period was determined by the needs of the colonial powers. Keeping their motives in mind, the British developed the education system accordingly."The Indian education system is quite an old education system that still exists. It has produced so many genius minds that are making India proud all over the world. However, while it is one of the oldest systems, it is still not that developed when compared to others, which are in fact newer. This is so as the other countries have gone through growth and advancement, but the Indian education system is still stuck in old age. It faces a lot of problems that need to be sorted to let it reach its full potential. According to Stefan Trines, "India is a rapidly changing country in which inclusive, high-quality education is of utmost importance for its future prosperity. The country is currently in a youth bulge phase.The Indian government rightly considers education the " key catalyst for promoting socio-economic mobility in building an equitable and just society." Gargantuan progress has been made in expanding access to growing segments of India's society over the past decades, but providing relevant educational opportunities for a majority of the country's burgeoning youth remains a pivotal challenge for Indian policy makers. The information about various Committees, Commission and Government Resolution related to education system in India is shown in the following table No. 01.

Table No. 01.

The information about various Committees, Commission and Government Resolution related to education system in India

Sr. No.	Year	Committees, Commission and Government Resolution
01	1813	The Charter Act of 1813
02	1823	The General Committee of Public Instruction

Scanned with CamScanner

03	1834	Macaulay's Resolution
04	1835	Lord Bentinck's Resolution
05	1854	Wood's Despatch educational policy
06	1882	The Indian Education Commission
07	1902	Lord Curzon's Educational Policy
08	1904	Indian Universities Act 1904
09	1913	Government Resolution on Education Policy, 1913
10	1917-19	Calcutta University Commission (1917-19)
11	1921-1937	Education under Dyarchy system (1921 -1937)
12	1921	Central Advisory Board of Education (CABE), 1921
13	1929	The Hartog Committee, 1929
14	1935	Education under Provincial Autonomy (Government of India Act 1935)
15	1948-49	The University Education Commission (1948-49)- Dr. S. Radha Krishnan
16	1952-53	Secondary Education Commission (1952-53)- Mudaliar Commission
17	1964-66	Education Commission / Kothari Commission' (1964-66)
18	1968	National Policies on Education
19	1986	The National Policy on Education (NPE), 1986
20	1992	Janardan Reddy Report
21	2005	National Curriculum Framework (NCF-2005)
22	2009	National Knowledge Commission (2009)
24	2019	New Education Policy 2019- K. Kasturirangan Committee

From the above Table No. 01 it shows that the various Committees, Commission and Government Resolution related to education have from time to

Scanned with CamScanner

time sought guidance from the Constitutional vision of India as a secular, egalitarian and pluralistic society, founded on the values of social justice and equality. Education has derived its content and meaning from the Constitution and the system has tried to democratize opportunities to move in the direction of education for all.

The Effects of the COVID- 19 on Current Education System in India: -

According to Richa Choudhary," in the second week of March, state governments across the country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. It's close to a month and there is no certainty when they will reopen. This is a crucial time for the education. The pandemic has significantly disrupted the higher education sector as well, which is a critical determinant of a country's economic future. A large number of Indian students—second only to China—enroll in universities abroad, especially in countries worst affected by the pandemic, the US, UK, Australia and China. Many such students have now been barred from leaving these countries. If the situation persists, in the long run, a decline in the demand for international higher education is expected." As well as there are positive and negative Effects of COVID-19 onCurrent Education System in India

Positive Effects of COVID-19 on Current Education System in India:-

According to Soumya Ghosh following are thePositive Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

- The e-learning overcomes geographical barriers and ensures equitable access to education.
- It also facilitates convenient, quick, on -the- go and 24×7 access.
- Numerous ed-tech firms have leveraged this opportunity to offer lessons in an interesting and interactive way to students.
- E-learning seems a viable solution at the moment to fill the void created due to the absence of classroom learning.
- The one-nation-one platform facility through the PM E-Vidya platform and a dedicated channel for students from Class 1 to Class 12 will liberalize distance and online learning regulatory framework.

Scanned with CamScanner

- Emphasis on community radio, podcasts, and customized content for differently-abled will enable more inclusivity into access to education.
- The concept of "work from home" has greater relevance in such pandemic situation.

Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India:-
According to Kamlesh Misra following are theNegative Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

- Many parents will avoid sending students abroad for higher education due to high risk from the pandemic.
- The sudden shift to online learning without any planning especially in countries like India where the backbone for online learning was not ready and the curriculum was not designed for such a format.
- A large proportion of the student population untouched due to the digital divide that is part of many developing nations including India.
- Online learning is a special kind of methodology and not all of teachers were ready for this sudden transition from face to face learning to online learning.
- The risk of losing students is so high that they will need to re-look at their admission practices, admission criteria and the overall selection process itself which will include new methods of outreach and application process itself.

Conclusion:-

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that educational system of our society has become very wide and advanced. With this development, its nature has also become very complex in comparison to earlier time. There are various factors which play important role in determining goals and structure of educational system in present time, some of which are social, cultural and political in nature. Educational system not only gets affected by these factors, but changes in its structure also affect various cultural and social aspects of the nation. As well as there is most important role of various Committees, Commission and Government Resolution in development of education system in India. From the second week of March due to novel coronavirus there is change in current situation of all the sectors including educational sector of India. State governments across the

Scanned with CamScanner

country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. As well as there are Positive and Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India such as The concept of "work from home" has greater relevance in such pandemic situation,The e-learning overcomes geographical barriers, The one-nation-one platform facility through the PM E-Vidya platform and facilitates convenient, quick, on -the- go and 24×7 access are some main Positive Effects of COVID-19 on Current Education System in India. As well as Online learning is a special kind of methodology and not all of teachers were ready for this sudden transition from face to face learning to online learning, A large proportion of the student population untouched due to the digital divide that is part of many developing nations including India, Changes in admission practices, admission criteria and the overall selection process are some main Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

Reference:-

1) Manju Gupta (2007), Education in India.
2) Pravat Kumar Jena (2020) Impact of Pandemic COVID-19 on Education in India.
3) Stefan Trines (2018),Education in India.
4) Parth Purohit (2018), The History and Evolution of the Indian Education System.
5) Richa Choudhary (2020), COVID-19 Pandemic: Impact and strategies for education sector in India.
6) Soumya Ghosh (2020), Positive Corona: Positive Impact of COVID- 19 on Indian Education System.
7) Kamlesh Misra (2020), COVID-19: Negative impacts and 4 opportunities created for education.

******

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

■

सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

■

सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

© प्राचार्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रथम आवृत्ती :
डिसेंबर २०२०

ISBN :
978-81-948833-5-7

मुखपृष्ठ :
प्रा. शुद्धोधन कांबळे

मुद्रक :
अथर्व ग्राफीक्स
अमरावती

प्रकाशक :
डॉ. अंजनकुमार सहाय
प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

किंमत :
३५० रु.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेख	लेखक	पृ. नं.
१)	अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. गंगाधर रामराव भुक्तर	१
२)	इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. मोहन राजाराम कापगते	६
३)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	डॉ. व्यंकटेश काळुराम मदनुरे	१३
४)	आंबेडकरी माध्यमांची शतकपूर्ती मूकनायक ते मल्टिमिडीया	डॉ. कमलाकर पायस	१६
५)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापन विषयक विचार	डॉ.लाजवंती आर. टेंभूर्णे	२४
६)	मुक्या जनतेचा प्राण–डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.	प्रा. पद्मा विश्वनाथ नागदेवे	२८
७)	विकसनशील भारतासाठी डॉ.बाबासाहेबांचे योगदान	प्रा. राजू संभा धुळे	३४
८)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक चिंतन आणि सद्यस्थिती	शंकर उत्तमराव दांडगे	३७
९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय रिपब्लिकन पक्ष	प्रा. किशोर शेषराव चौरे	४१
१०)	भारतीय संविधानाचे शिल्पकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. विनय खेमा वाघ	४६
११)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य व कर्तृत्व : एक अभ्यास	डॉ. वसंत डोंगरे	५२
१२)	पत्रकार तथा आदर्श संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	५५
१३)	डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार	मीनाक्षी वि. भोयर	५८
१४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत धम्मातील तत्त्व आणि सत्व : एक आढावा	प्रा. सिद्धार्थ कुंडलिक इंगोले	६३
१५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष	प्रा. अंशुमती भास्करराव पेंडोखरे	६७
१६)	शिक्षण तज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : विचार आणि कार्य	डॉ. पी. जी. राठोड	७२
१७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारांसंदर्भातील योगदान	प्रा. विक्रांत कृष्णराव मेश्राम	७५

अ.क्र.	लेख	लेखक	पृ. नं.
१८)	भारतीय समाजाच्या उत्थानाकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान	डॉ. पी. एल. अंबोरे	७७
१९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक द्रष्टे विचारवंत	प्रा. सचिन दांडगे	७९
२०)	आदर्श अर्थशास्त्रज्ञ: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. दीपाली पडोळे	८२
२१)	डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणेविषयक विचार	प्रा. लालबा चां. दुमटकर	८६
२२)	भारतातील वर्ण व्यवस्थेचा आढावा	प्रा. शाम किसनराव तंत्रपाळे	८९
२३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगारविषयक कार्य	प्रा. दीपक स. वानखडे	९३
२४)	धम्म आणि धर्म : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोणातून एक विश्लेषण	डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे	९६
२५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर	प्रा.डॉ. संजय जे. भगत	९८
२६)	अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि डॉ. आंबेडकरांचे विचार	प्रा. स्वप्नील विश्वासराव मानकर	१०१
२७)	भारतीय नारी वर्ग के उन्नति में डॉ. अम्बेडकर का योगदान	डॉ. सरिता मंजु सिंधी	१०४

भारतीय समाजाच्या उत्थानाकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान

डॉ. पी. एल. अंबोरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना:

''शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा'' हा महान मुलमंत्र दलित समाजाला देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे भारताला लाभलेले सुधारणेचे महाद्वार होय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र मानले. व्यक्तिचा पर्यायाने समाजाचा सर्वांगीण विकास साधायचा असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म ज्या दलित, शोषित, पिडीत समाजात झाला त्या समाजाची तत्कालिन परिस्थिती पाहता माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार दलित समाजातील व्यक्तिंना नव्हता. जनावरांपेक्षाही हीन दर्जाची वागणुक देणारा हिंदू धर्म त्यांना नकोसा वाटू लागला आणि ह्या जागृत विचारांची जाणीव त्यांना झाली ती त्यांनी घेतलेल्या शिक्षणामुळे. बाबासाहेबांनी जगातील सर्व धर्म व समाजाचा समग्र अभ्यास करून धर्मांतराचा निर्णय घेतला.

सत्य, अहिंसा, समता या तत्वांवर आधारलेल्या बौद्ध धर्माची दिक्षा घेऊन त्यांनी आपल्या समाजाचा विकास घडवून आणला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना समाज परिवर्तनाची, समाज सुधारणेची शक्ती मिळाली ती त्यांच्यात असलेल्या जिज्ञासू वृत्तिमुळेच. ज्ञानाचा व्यासंग असलेले बाबासाहेब यांनी जीवनभर विविध विषयावर ज्ञान प्राप्त करून देशविकासाकरीता सुनिश्चित धोरण तयार केले. अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, कायदा, राजनीतीशास्त्र, इतिहास, विविध धर्माचे तत्वज्ञान अशा विविध विषयाचे समग्र अध्ययन त्यांनी केले. अनेक ग्रंथांचे लेखन करून भावी पिढीकरीता ज्ञानाचे भांडार खुले करून दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते व्यक्तिची सद्सद्विवेकबुद्धी जागृत ठेवून योग्य आणि अयोग्याची जाण ज्यामुळे होते ते शिक्षण. शिक्षण हे मानवाला घडवित असते. जे मानवास उपयोगी पडते ते शिक्षण. जसे उपाशी माणूस दुसऱ्याचा गुलाम बनतो त्याप्रमाणे शिक्षणातही तो कमी राहिल्यास दुसऱ्याचा गुलाम होतो. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे एक प्रभावी माध्यम आहे. शिक्षण हे कसे असावे, त्याचा विकास कसा करावा याचा अभ्यास बाबासाहेबांनी अत्यंत बारकाईने केलेला दिसून येतो. याकरीता १४ जुन १९२८ रोजी डिप्रेस्ड क्लास एज्युकेशन सोसायटी व ८ जुलै १९४५ रोजी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी स्थापन करून मागासवगीय समाजासाठी शिक्षणाच्या वाटा खुल्या केल्या. अनेक वर्षांपासून वर्णव्यवस्थेच्या बंधनात जखडलेला अस्पृश्य समाज शिक्षणापासून वंचित होता. समाजाच्या प्रत्येकघटकाला शिक्षण मिळण्याच्या दृष्टीने सक्तिच्या आणि मोफत शिक्षणावर बाबासाहेबांनी भर दिला.

तळागाळातील लोकांच्या शिक्षणाची सोय करण्याच्या उद्देशाने १९५० साली औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना करुन दलित समाजातील विद्यार्थ्यांकरिता हक्काचे शैक्षणिक दालन खुले करून दिले.

समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

♦ संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
मो. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

♦ प्रकाशक : **प्राचार्य,**
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

♦ आवृत्ती : **प्रथम**

♦ प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**

♦ ISBN : 978-81-948833-2-6

♦ © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

♦ अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**

♦ मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**

♦ किंमत : **रु. २००**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
२३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान** प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे	१२९
२४)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार** डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
२५)	**जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना** डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
२६)	**मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** स्वप्निल वि. मानकर	१४९
२७)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** देविदास गेंदुजी मेटांगे	१५५
२८)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ** नारायण थोरात	१६५
२९)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती** राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
३०)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण** एस. कुमार मेश्राम	१८३
३१)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार** डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
३२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना** डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
३३)	**भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की भूमिका** डॉ. अनिल महादेवराव तिरकर	१९९

जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना

डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उत्तम नगर,अमरावती – ४४४६०६

प्रस्तावना :-

सर्वधर्मसमभाव
गुरूजी आम्हास सांगतात
शाळेत प्रवेश घेताना मात्र
दाखला जातीचा मागतात।

ह्या वास्तवदर्शी ओळींनी मन सुन्न होऊन आपल्या भारतीय समाजमनावर जातीची पकड किती घट्ट आहे, याची जाणीव होते.

शाळेमध्ये 'भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत' ही प्रतिज्ञा म्हणताना आपल्या देशाबद्दलच्या अभिमानाने मस्तक अधिक उंच होते. पण सारे भारतीय माझे बांधव आहेत हे केवळ बोलण्यापुरतेच मर्यादित आहे असे वाटते. कारण देशाला स्वातंत्र्य मिळून आज ७५ वर्षे लोटली, पण भारतीय समाजव्यवस्थेला लागलेली जातीय विषमतेची किड देशातून निघू शकली नाही ही शोकांतिका आहे.जिथे जातीजातीत उच्च-निच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेद केला जातो तिथे आपण उच्चारतो सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. किती विरोधाभास आणि वाणीतला फोलपणा आहे हा !

म्हणूनच जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही. ही परिकल्पना नसून सूर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे.

Protest Literature
A Critical Anthology

Edited by

Shuddhodhan Kamble
Gautam Satdive

Scanned with ACE Scanner

Contents

	Editors' Note	i
	Preface	iii
1	Dalit Women's Voices for Justice and Rights **Dr. M. B. Gaijan**	1
2	Social Issues in Datta Bhagat's *Routes and Escape Routes* **Dr. Ashish Gupta**	13
3	The Plights and Persecutions of the Dalits and the Deserted in The Plays of Bhikhari Thakur : A Critical Exploration **Dr. Amar Nath Prasad**	22
4	A Study of the Anti – Human Practices in Brahminism and a False Polarization in India **Dr. Grishma Khobragade**	34
5	Protest against Disability Discrimination in *Barnaby Rudges - A Tale of Riots of Eighty* **Dr. Manohar S. Vaswani**	44
6	Atmaram Kaniram Rathod's *Tanda:* An Epoch - Making Work in Tribal Literature **Dr. Vishnu M. Chavan**	53
7	The Theme of Universality in the Works of Shankarrao Kharat Jaydeo M. Wankhede	58

Scanned with ACE Scanner

8	Defending a Country against an Autocrat : Llosa's *The Feast of the Goat* as a Novel of Protest **Pratima Agnhiotri**	65
9	From Meek Submission to Stormy Rebellion : An Exploration of the Thematic Concerns in the Select Dalit Short Stories **Kapil Mahadeo Kulkarni**	72
10	Reconciliation and Emancipation as a Form of Protest in the Select Novels of Chimamanda Adichie **N. Rema**	79
11	Annabhau Sathe : A Pioneer of the Dalit Short Story **Dr. Ravi Prakash Chapke**	88
12	Class Agitation in Sharankumar Limbale's Autobiography *The Outcaste* **Dr. Anandi Sadashiv Kamble**	95
13	Socio – Economic and Political Protest in Mahaswetha Devi's *Draupadi* **M. Malini**	100
14	"Making a little sacrifice you are contributing to the nation at large"– Analysis of Political Policy in Mo Yan's *Frog* **Sarah Helan Sathya A.**	106
15	Gender Disparity in Mahesh Dattani's *Seven Steps Around the Fire* **Dr. Siddhartha B. Sawant**	112
16	Protest of Dalit Children in Bama's *Karukku* **N. Ramesh Kumar** **Dr. S. Balasundari**	122
17	Whiteness is not a Solace with Reference to Toni Morrison's *The Bluest Eye* **V. Chandra Chowdry** **Dr. L. Amutha**	127

Scanned with ACE Scanner

18 The Insurgency and its Effects in Kiran Desai's Novel *The Inheritance of Loss* 131
Mr. Siddharth Patil
Dr. Varsha Vaidya

19 Culture in Conflict in the Novel *Things Fall Apart* 139
Sarita Rameshchandra Bhardwaj

20 Identifying the Self: A Study of Meena Kandasamy's Novel *When I Hit You: Or A Portrait of the Writer as a Young Wife* 145
Anna Abarao Muley

21 Feminism: An Introduction 150
Dr. Rajesh Anandrao Ade

22 Dalit Literature : The Discourse of Protest 155
V. Siva
Dr. S. Balasundari

23 An Analytical Comparison of Dalit Literature Backward and Forward Castes 161
Sanjay Kumar

24 *I, Too :* A Protest Against Racism 168
Satish Dnyaneshwar Morey

25 *Silence! The Court is in Session* as a Social Satire 174
Mohan Bhagwan Ballal

26 Identity Crisis in Anita Desai's *Bye-Bye Blackbird* 179
Sanjay Manohar Meghasham

27 Women's Quest for Identity in Nayantara Sahgal's Novels 185
Nitin K. Wasnik

28 Eugene O'Neill: The Greatest Dramatist 192
Dr. Mariam Thomas

29 Marxist Literature 202
Dr.Waman Gulabrao Jawanjal

Scanned with ACE Scanner

30 The Reality of Caste System in South India as Depicted in Bama's *Karukku* 209
Prakash M. Telgote

31 Sexual Harassment of Dalit Women in Sharankumar Limbale's *The Outcaste* 214
Dr. G.B. Shelkikar

32 Theme of Protest and Women Liberation in the Works of Namita Gokhale, Anita Nair and Shobha De 221
Dr. M. V. Kohale

33 Feminist Reading of the Select Poems of Hira Bansode- A Prominent Dalit Woman Poet 226
Savita VasudeoTalele (Mrs. Savita Yogesh Kirange)

34 Recent Literature Highly Supports Feminism 233
V. Vijayalakshmi

35 Capitalism, Class and Gender Discrimination in Toni Morrison's *Tar Baby* 239
Dr. Ghansham Dnyaneshwar Jadhav

36 Dalit Literature - A New Wave in Literature 247
Dr L. C. Ujede

37 Mahasweta Devi: A Non-Tribal Voice of Protest for Tribal 257
Dr. Mahesh S. Naik

38 Gender Politics and Caste Discrimination in Baby Kamble's *The Prison We Broke* and Urmila Pawar's *The Weave of My Life* 265
R. K. Borkar

39 Charlotte Bronte's *Jane Eyre:* The Story of Oppression and Protest 272
Sarita Uttamrao Chandankar (Chapke)

40 The Notion of the Protest in the Selected Novels of Toni Morrison 279
Sujay S. Ikhar

Scanned with ACE Scanner

This Anthology covers selected works in Marathi, Hindi (Bhojpuri), Bengali, Tamil, English, American, Latin American, African and Chinese literature in all the forms. It presents a cross-section of world literature.

Dr. Janardhan Waghmare,
Former Member of Parliament in the Rajya Sabha
Former Vice Chancellor of Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

Literature seeks to destabilise a series of existing normative frameworks in order to create and posit something original. In this original and 'originnel' sense, literature is necessarily the signifier of libertarian trait of human nature. This critical anthology brings out the inherent tension between the liberticide tendency of normative frameworks and the libertarian essence of literary act. It underscores the fact that the expression of 'protest literature' is tautological in that every literature is in principle a protest.

Dr. Sharad Baviskar,
Assistant Professor,
Centre for French and Francophone Studies,School of Language Literature and Culture Studies, JNU New Delhi

VIDHAN
Publishing Company, Amravati
vidhanpublishing@gmail.com

Rs.750/-

Scanned with ACE Scanner

समकालीन मानवी हक्क

संपादक
डॉ. प्रतिभा अशोक टावरी
डॉ. संदीप बी. काळे

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

CamScanner

समकालीन मानवी हक्क

■ डॉ. प्रतिभा अशोक टावरी
डॉ. संदीप बी. काळे

■ प्रथम आवृत्ती – १० डिसेंबर २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-84-0

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख / लेखक	पु.क्र.
1	मानवाधिकार आणि लिंगभाव समानता प्रा. डॉ.वीणा सुभाष नारायणे (लाडे)	1
2	मानवी हक्कांमधील समकालीन जागतिक समस्या: एक मानक आणि संस्थात्मक टीका. डॉ. नारायण मो. वघाळे	8
3	मानवाअधिकार आणि भारतीय संविधान प्रा.डॉ.भिमराव प्रल्हाद उबाळे	16
4	भारताच्या संदर्भात मानव अधिकार डॉ. शरद सांबारे	22
5	मानवी हक्क:युनोचाजाहीरनामा आणि भारतीयसंविधान डॉ. अरुण एस. पेंटावार	25
6	मानवी हक्क आणि महिला सबलीकरण डॉ.चांगुणा विठ्ठल कदम	32
7	भगवान बुद्धाचे पाली साहित्यातील मानवतावादी विचार डॉ.रजनी भिमराव गेडाम(सोनुले)	40
8	संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क डॉ.रमेश जगन्नाथ निकम	44
9	मानव अधिकार एवं भारतीय जनतन्त्र प्रा.डॉ.किशोर बी. वासनिक	51
10	कवी अनिल आणि 'मानवतावाद' प्रा. डॉ. ज्योती एल. पायघन (राऊत)	57
11	भारतीय संस्कृती मानवाधिकाराची उद्गात्री सौ. संगीता जी. वायचाळ	62
12	मानवाधिकार :मानवी हक्कांचे सरंक्षण कवच डॉ. शंकर मारोती सावंत	69
13	मानव अधिकार की अवधारणा का विकास जयंत राऊत	76

CamScanner

भगवान बुद्धाचे पाली साहित्यातील मानवतावादी विचार

डॉ.रजनी भिमराव गेडाम(सोनुले)

पाली प्राकृत विभाग प्रमुख डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर महाविध्यालय अमरावती .

अर्हंत ,सम्यक सम्बुद्द (संपूर्ण जागृत) विद्यानुरूप आचरणाने संपन्न ,सुगती निर्वाण प्राप्त केलेले लोक-लोकांतराचे रहस्य जाणणारे सर्वश्रेष्ठ दमनशील पुरुषाचे सारथी .देव आणि मनुष्यांना सुमार्गावर नेणारे अनुशासक असे भगवान बुद्ध आहेत .अशा भगवान बुद्धाना मी जीवन भर शरण जातो .नितीमत्ता ,मनाची एकाग्रता आणि यथाभूत ज्ञान यामुळे आलेले शहाणपण म्हणजे शील, समाधी आणि प्रज्ञा या तथागतांनी दर्शविलेल्या मार्गाच्या आवश्यक पायऱ्या आहेत. शीलसंपन्न होऊन मनाची एकाग्रता करून ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी मनाला वळण लावण्याचा अभ्यास केला पाहिजे. बुद्ध धम्मात सर्व दु:खाचे मुळ कारण म्हणजे अज्ञान असे सांगितले आहे. माणसाचे अज्ञान नष्ट करण्यासाठी त्याला योग्य ते शिक्षण दिले पाहिजे ,शिक्षणात त्याची प्रगती होण्यासाठी त्याने आपले मन केद्रित केले पाहिजे ,असा मनुष्यच शीलवान होऊ शकतो अशी शिकवण तथागतांनी तत्कालीन जनसमुदायाला दिली . जवळपास पावणेतीन हजार वर्षापूवी तथागत बुद्धांनी जो विचार माडला त्याचा प्रभाव आणि किर्ती आजही टिकून आहे यांचा अर्थ धम्माचे तत्वज्ञान कालानुरूप सुसंगत आहे. संस्कृती आणि जीवनविषयक तत्वज्ञान हि माणसाची अभिजात गरज आहे या गरजेतून जगातील मानव समाजासाठी अनेक विषयातील भिन्न प्रकारचे तत्वज्ञान उदयास आले त्यापैकी बुद्ध तत्वज्ञान आणि त्यातील धम्म हे एक होय. तथागत भगवान बुद्धांनी मानवी कल्याणासाठी जो मौलवान विचार दिला, जीवनशौली व जीवनपद्धती सागतिली,

त्यावर आधारित जे तत्वज्ञान आकाराला आले ते तत्वज्ञान म्हणजे भगवान बुद्धाचा धम्म होय .जगातील अनेक संस्कृतीने आणि धर्माने आस्तिक वादाचा पुरस्कार केला या धर्माने देव ,दैव, आत्मा आणि पुनर्जन्म यावर भर दिला या चारही धारणामुळे माणूस विवेकशून्य बनतो .असे बुद्धाच्या धम्मात सांगितले आहे आणि त्यांचा सर्व भर लौकिकापेक्षा पारलौकिकावरच जास्त आहे ज्याप्रमाणे जन्म हा सत्य आहे, त्याचप्रमाणे मृत्यु हा अटळ आहे. पण मरणोत्तर आयुष्यासाठी प्राप्त जन्माला आकार दिला पहिजे. असा आग्रह सर्वच आस्तीकवादि तत्वज्ञानानी धरलेला आहे. परंतु बुद्ध धम्माने हि विचारसरणी नाकारली .जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत चे जीवसृष्टीतले सत्य मान्य केले पाहिजे व लोकिक जीवना वरच लक्ष केद्रित केले पाहिजे यावर बौद्ध धम्माने भर दिला .जगामध्ये विचार करणारा माणूस हा एकच प्राणी आहे

जो विचार करू शकतो,तोच सर्व काही आहे. डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरनी अनेक धर्माचे पारायण करून सर्वश्रेष्ठ अशा कल्याणकारी निर्वाणाचा मार्ग सांगणाऱ्या बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला .स्वातंत्र बंधुता आणि न्याय या मानवी मूल्यावर उभा असलेला हा धम्म माणसाला माणूसपण प्रदान करतो. बुद्धिप्रामाण्यावादी ,इहवादी भौतिकवादी कार्यकारण भावाला महत्व देतो तो कुठल्याही भूलथापाला बळी पडत नाही. कर्मसिद्धांताच्या आधारे माणसाच्या मेंदूला पोहोचवितो तो नीतीला मानतो .धर्माला नाही विभूतीपूजा, मूर्तीपूजा ,आत्मा, परमात्मा, स्वर्ग ,नरक अवतार,कर्मकांड ,पुनर्जन्म यासारख्या कल्पन्नाना धम्मात कुठेही थारा नाही. स्वत; डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात बुद्धाचा धम्म हा नीतीवर आधारित असून त्याचे पालन सर्व मानव जातीने करायला हवे .कारण बुद्धाचा धम्म म्हणजे नीती होय .स्वातंत्र,समता बंधुता ,न्याय हे चार घटक मानवी कल्याणाकरिता आवश्यक आहे हे चारही घटक बौद्ध धम्मात पहावयास मिळतात .इतर कुठेही मिळत नाही. ते फक्त तथागत भगवान बुद्धाच्या तत्वज्ञान मध्ये आहे . मानवी दुखाचे मुळ आहे तृष्णा, तृष्णाच माणसाला संपविते .

माणसाच्या जन्मापेक्षा त्याचे कर्म श्रेष्ठ आहे .कर्माने माणूस मोठा होतो जन्माने किंवा धर्माने नाही मग ती ती स्त्री असो व पुरूस असो .बुद्धाच्या या विचारसरणी मुळे उत्पल वर्ण ,आम्रपाली यासारख्या स्त्रिया बुद्धाकडे आकर्षित होऊन त्यांनी बुद्धाचे शिष्यत्व पत्करले व बुद्धाच्या धम्मात प्रवेश केला धम्म हा तळागाळातील माणसाला विज्ञानाकडे घेऊन जातो .धम्मात अंधश्रद्धेला मुळीच स्थान नाही धम्मानुसार आचरण केल्यास व्यक्तीचे जीवन हे उज्वल झाल्याशिवाय राहत नाही धम्म हा प्रगतीशील आहे त्याला वैज्ञानिक बाजू आहे वैज्ञानिक बाजू म्हणजे एखाद्या बाबीची चिकित्सा करून अनुभवजन्य पुराव्याच्या आधारे काढलेले ठोस निष्कर्ष ,जे कि सर्व जगाला मान्य होतील .हा वैज्ञानिक बाजूचा साधा आणि सोपा अर्थ स्वनुभावाला वैज्ञानिक आधार असतो .तत्व आणि मुल्य असते.स्वताला तथ्य आणि मूल्य यांची सागड घातली पाहिजे .अशी सागंळ घालणे म्हणजेच बुद्धाचा धम्म होय. धम्म हा वैज्ञानिक वर आधारित असल्यामुळे रूढी ,परपरा ,विषमता ,भेदभाव नाकारतो . मी मोक्षदाता नाही ,मार्गदाता आहे , असे भगवान बुद्ध म्हणायचे एकदरीत वैज्ञानिकतेवर आधारलेले विचार म्हणजे धम्म होय.धम्माने प्रज्ञा ,शील करुणे ला फार महत्व दिले आहे .प्रज्ञा शील करुनेशिवाय माणसाचे जीवन व्यर्थ आहे असे धम्म सांगतो .धम्मातील पंचशील व आर्य अष्टांगिक मार्गामुळे मानवाचे जीवन समुद्ध होते .जर पंचशील आणि आर्य अष्टांगिक मार्गाची शिकवण हाच बुद्धाचा धम्म आहे तो प्रज्ञा ,शील ,करुणेचा महासागर आहे .म्हणून आज माणसाला स्वतःचे व्यक्तीजीवन ,समाज जीवन सुखी व समृद्धी करायचे असेल तर बुद्धाच्या धम्माशिवाय पर्याय नाही

भारतीय संस्कृतीने व वैदिक धर्म ग्रंथाने स्त्रियांना तिच्या अधिकारापासून ,तिच्या उन्नती पासून तिला वंचित ठेवले त्यामुळे स्त्री गुलाम झाली. भारतीय संस्कृती पुरुष प्रधान असल्यामुळे तिच्या जीवनाला कोणतेही महत्व दिले जात नव्हते. भगवान बुद्धाने भिक्षुणी संघाच्या रूपाने स्त्रियांना आत्मोन्नतीचा मार्ग मोकळा करून दिला विहाराच्या रूपाने भिक्षुनीच्या नव्हे तर उपासिका यांना सुद्धा सघटीतरित्या शिक्षण देणाऱ्या संस्थाची निर्मिती केली .या युगप्रवर्तक कार्याला इतिहासात तोड नाही .या धम्मात विवाहित ,अविवाहित, विधवा, वेश्या, पतिता या सर्वांनाच ज्ञानाची वाट मोकळी होती. धार्मिक कार्यात सुद्धा सर्व स्त्रियांना समानतेने सामावून घेतले गेले .म्हणून भगवान बुद्धाच्या भिक्षुणी संघात विमला सारख्या वेश्यापासून प्रसन्नजिताच्या मल्लिका राणी पर्यंत च्या स्त्रिया तसेच चाडाळ कन्येपासून ब्राम्हण कन्येपर्यंत समाजाच्या सर्व स्तरावरील स्त्रिया एकाच संघात राहत होत्या .बुद्ध काळात भगवान बुद्धाने पुरुषाच्या तुलनेत कमी न मानता स्त्री पुरुष समानतेचा विचार करून तिला मानवी हक्क प्रदान केले .समाजातील विविध स्तरावरील व जातीधर्मातील स्त्रियांना आपल्या धम्माची दीक्षा देऊन समाजात स्त्रियांना सामाजिक न्याय मिळवून देऊन समाजात समता प्रस्थापित केली .स्वातंत्र ,समता व बंधुता हा न्याय देऊन स्त्री पुरुष समानतेच्या पुरस्कार केला पर्यायने स्त्रीच्या सर्वांगीण विकासास पोषक वातावरण निर्माण केले म्हणूनच स्त्री स्वातत्र्याचे कैवारी डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री स्वातत्र्याचे पहिले उद्गाते त्याचे गुरु तथागत भगवान बुद्ध यांच्या बौद्ध धम्माचा आपल्या लाखो अनुयायासह स्वीकार केला आणि त्याची फलश्रुती म्हणूनच आज आपणास बौद्ध स्त्रिया विध्याविभूषित होऊन जीवनाच्या विविध श्रेत्रात पाहावयास मिळतात .

तथागत भगवान बुद्धांनी स्वातंत्र ,समता ,बंधुत्व ,न्याय ,नैतिकता ,वैज्ञानिकता ,लोकशाही ,धर्मनिरपेक्षता, आदी मुल्यांचा जम्बुदिपातील समाजात व्यापक प्रमाणात प्रचार आणि प्रसार केला .हि मुल्य शेवटच्या माणसापर्यंत रुजविण्याकरिता आणि त्यानुसार त्यांना घडविण्या करिता बुद्ध शेवटच्या क्षणापर्यंत झटले .मानवाला सतत जागृत केले .

“ तुम्हेही किच्च आताप्प अक्खातारा तथागतो”

आपणच आपल्या कर्तृवाने प्रयन्तात राहून ध्येय प्राप्तीकरिता कार्य करणे .तथागत फक्त मार्गदर्शक आहेत .

सुत्तपिटकातील दिघनिकाय या ग्रंथातील कुटदंत सुत्तात कल्याणकारी राज्याची राजव्यवथा कशी असावी याबद्दल उपदेश करतात, कि मानवी जीवनातील सदाचार हा धम्माचा पाया असून मानवी जीवनातील यश मानवाच्या नैतिकतेवर अवलंबून असते ज्ञान आणि नीतीची मर्म दृष्टी असणाऱ्या प्रज्ञावन्तानी समाजाचे राष्ट्राचे अनुशासन करावे .राज्यातील दुष्काळ ,बेरोजगारी ,गुलामगिरी नष्ट करण्याचे

CS CamScanner

उपाय त्यांनी सांगितले .मज्झिमनिकाय मधील मधुरीयसुत्त,अस्सलायान सुत्त,यातील उपदेशाच्या आधारे सर्वच विचारवंत तथागातला जाती व्यवस्थेचा समूळ नायनाट करणारे पहिले महामानव मानतात .दिघनिकायातील ब्रम्हजाल सुत्त मध्ये समाजातील समस्याचे निर्मुलन कसे करावे व वेळेचा सदुपयोग कसे करावा याविषयी सर्वोत्तम मार्गदर्शन तथागतांनी केलेले आहे .भगवान बुद्धाने तत्कालीन प्रशासकीय व्यवस्था परिवर्तनाकरिता ,कल्याणाकरिता राज्य चालविण्याकरिता ,संपूर्ण जम्बुदिपातील सम्राटाना उपदेश करून कल्याणकारी राज्य व्यवस्था कशी असावी ,या विषयी मार्गदशन केलेले आहे .तथागत समाजातील लोकांच्या कल्याणा करिता असलेल्या लोकशाहीचा मोठा पुरस्कर्ता होते .भगवान बुद्धांनी सांगितलेले नैतिक मूल्य मानवी जीवन जगण्याकरिता समजून घेणे आणि त्यानुसार कार्य तत्पर असणे हीच आजच्या प्रसंगी भारत बुद्धमय करण्याकरिता धम्मधिष्टीत राजकारणाची अपरिहार्यता आहे .हीच काळाची गरज आहे .बौद्ध धम्माची उभारणी सदाचार प्रियता व प्रत्यक्ष कृतीच्या भक्कम पायावर झाली आहे .बुदधाने आयुष्यभर नीती नियमाचा प्रसार व प्रचार करून शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या पशु बनलेल्या मानवाला मानुसकीकडे वळविण्याचा आटोकाट प्रयंत्न केला .माणूस आणि माणसाचे माणसाशी या जगातील नाते हा बुद्ध धम्माचा केद्र बिंदू आहे .

भगवान बुद्धाची शिकवण हि मनुष्याला, समाजाला मार्गदर्शन करण्याचे काम करीत आहे .बुद्धाच्या तत्वज्ञानाशिवाय मानवी मूल्याची चर्चा होऊ शकत नाही .आजच्या काळात भगवान बुद्धाच्या या मानवतावादी विचारांची अत्यंत आवश्यक आहे .मानवी जीवनातील प्रत्येक प्रश्नाचे समाधान करण्याची ताकद बौद्ध धम्मात आहे .त्याच्या मार्गदर्शनामुळे आज जग शांतीच्या मार्गावर आरूढ होऊ शकते व प्रत्येक व्यक्ती,प्रत्येक समाज विकास करू शकतो यात मुळीच शंका नाही.

इति पि सो भगवा अरह सम्मासम्बुद्धो विज्जाचरण सम्पन्नो |
सुगतो लोकविदु अन्नुत्तरो पुरीस धम्मसारथी, |
सत्था देव मनुस्सान बुद्धो भगवा ति |
बुद्ध याव जीवितपरियंत सरण गच्छामि ||

संदर्भ ग्रथ .

१) भगवान बुद्धाचा मध्यम मार्ग –एम.एस .मोरे .-कौशल्य प्रकाशन .२००६ .
२) सुत्तीपात ,मेत्त सुत्त अनु प्रा .एम .सत्यपाल प्रा भीमराव गायकवाड .
३) बुद्ध आणि त्याचा धम्म –डॉ .बी .आर.आंबेडकर –सिद्धार्थ प्रकाशन मुंबई १९७३
४) दिघानिकाय – साकृतायान ,राहुल कश्यप जगदीश –
५) धम्मपद –कौसलयान ,डॉ .भदंत आनद -

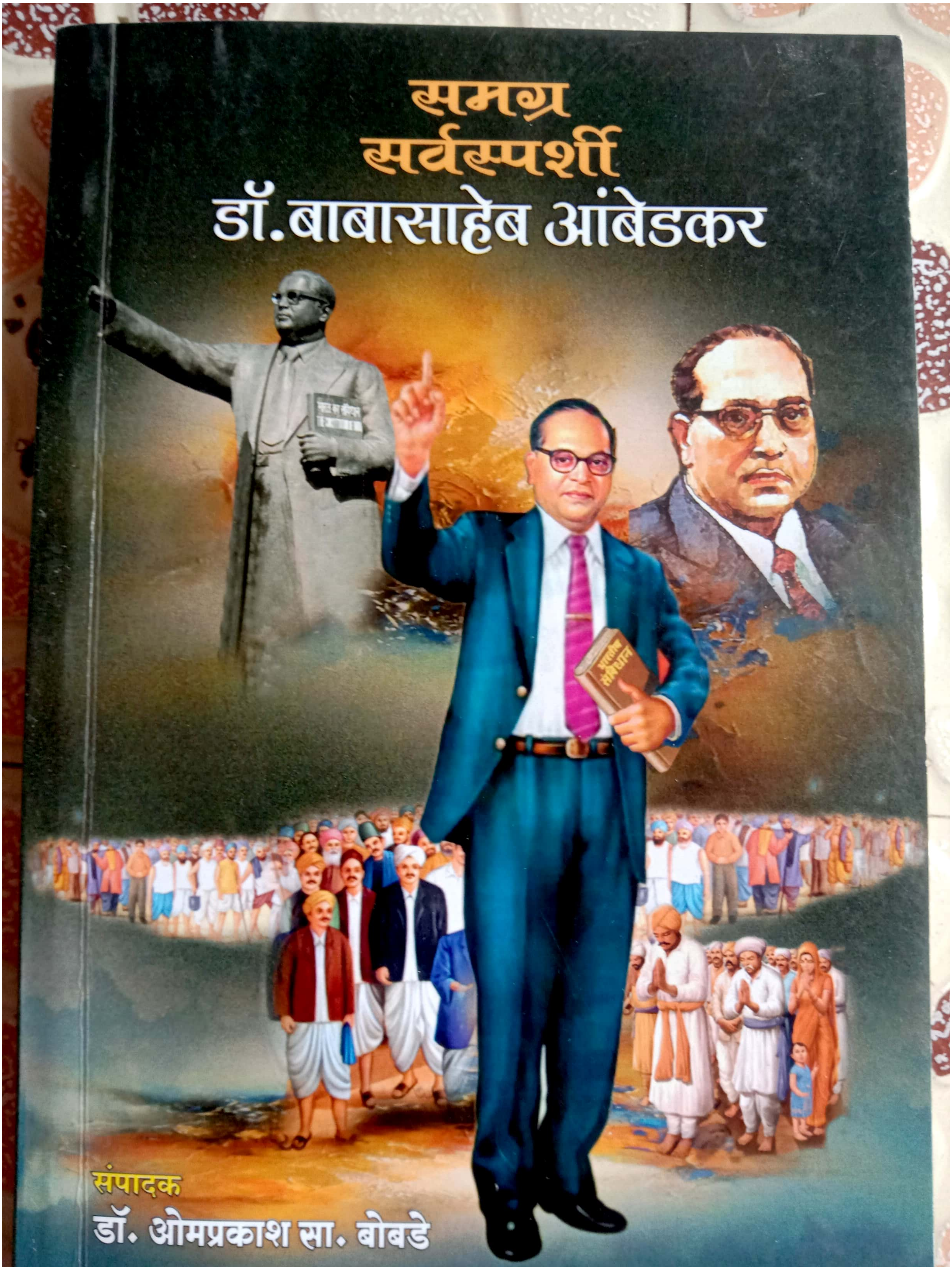

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

♦ संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
मो. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

♦ प्रकाशक : **प्राचार्य,**
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

♦ आवृत्ती : **प्रथम**

♦ प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**

♦ ISBN : 978-81-948833-2-6

♦ © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

♦ अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**

♦ मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**

♦ किंमत : **रु. २००**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
१)	**कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** डॉ. राजू भा. खरडे	१
२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा. डॉ. महेश गोमासे	६
३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक विचार व कामगिरी** प्रा. डॉ. विजया साखरे	१०
४)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन** डॉ. जगदीश द. हेंडवे	२१
५)	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण व्यवस्था** डॉ. सुभाष रा. रगडे	२८
६)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा.वडितके शंकर गोरक्ष	३९
७)	**लोकशाहीचा पाया म्हणजेच डॉ. आंबेडकरांचे संविधान** प्रा. डॉ. रवींद्र पुंडलिक झनके	४२
८)	**बॅरिस्टर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राज्य समाजवाद** प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा	४८
९)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सत्याग्रह** प्रा. डॉ. सौ. रूपाली गोवर्धन दिकोंडा	५३
१०)	**बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** डॉ. कविता एन. मालोकार (हिरुळकर)	५९
११)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार** अे. बी. वरघट	६७
१२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार** प्रा. डॉ. मंजुषा ह. धापुडकर	७५

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	पृ. नं.
२३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे	१२९
२४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
२५)	जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
२६)	मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वप्निल वि. मानकर	१४९
२७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार देविदास गेंदुजी मेटांगे	१५५
२८)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ नारायण थोरात	१६५
२९)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
३०)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण एस. कुमार मेश्राम	१८३
३१)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
३२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
३३)	भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की भूमिका डॉ. अनिल महादेवराव तिरकर	१९९

अनुक्रमणिका

नं.	अ.क्र	तपशील	नं.
८०	२३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान** प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे	१२९
८७	२४)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार** डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
९२	२५)	**जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना** डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
९९	२६)	**मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** स्वप्निल वि. मानकर	१४९
१०२	२७)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** देविदास गेंदुजी मेटांगे	१५५
१०५	२८)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ** नारायण थोरात	१६५
१०९	२९)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती** राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
११३	३०)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण** एस. कुमार मेश्राम	१८३
११७	३१)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार** डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
१२३	३२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना** डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
	३३)	**भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की भूमिका** डॉ. अनिल महादेवराव तिरकर	१९९

CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार

डॉ. रजनी भीमराव गेडाम
पाली विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जसे दलित अस्पृश्यांचे उध्दारक आहेत. तसेच ते स्त्रीयांचे ही उद्धारकते आहेत. तरी ही त्यांनी स्त्रियांच्या सुधारणेसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी केलेल्या प्रयत्नांची फारशी दखल घेतल्या गेलेली नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जे तीन गुरु आहेत तथागत गौतम बुध्द, महात्मा कबीर, आणि महात्मा ज्योतीराव फुले भौतीक अर्थाने या तिन्ही गुरुचा वेगवेगळा स्वतंत्र कालखंड आहे. तरीही डॉ. बाबासाहेबानी त्यांना गुरु मानले याचे कारण या तिन्ही गुरुंनी आपआपल्या काळामध्ये समाजासाठी आणि

स्त्रियांच्या उद्धारासाठी जे जे कार्य केले होते. तेच डॉ. बाबासाहेबांना प्रेरणादायी वाटले आणि म्हणूनच त्यांना आपले गुरु मानले. तथागत बुध्दाच्या काळातही स्त्रीयांना समतेचा, मानाचा आणि प्रतिष्ठेचा दर्जा होता. हे तथागत बुध्दांनी तत्कालीन श्रावस्तीचा कोसलराजा पसेनदी भेटावयास आला तेव्हा राजाची राणी मल्लीका प्रसूत होवून तिला कन्या रत्न झाल्याचे वृत्त कळताच राजा खिन्न झाला. मुलगी झाल्याने त्याला वाईट वाटले. त्यावेळी तथागत राजाला म्हणाले, हे राजा कन्याही पुत्रा पेक्षा चांगली होण्याचा संभव आहे. कारण स्त्री ही सदगुणी कन्या, पत्नी आणि माता अशी विविध भूमिका पार पाडून अशा होणारा पुत्र हा पराक्रमी सम्राट व देशाचा मार्ग दाता होतो.'

महात्मा फुलेनी तर सावित्रीबाई फुलेना सोबत घेवून सर्व जीवनच दलित आणि स्त्रियांच्या उध्दारासाठी घालविले. हाच विचार बाबासाहेबांनी आयुष्यभर जोपासला आणि वाढवला. भारतीय समाज व्यवस्था ही स्पृश्य-अस्पृश्य आणि वर्णव्यवस्थेने महिलांची स्थिती पशु-पक्षा पेक्षाही दयनिय होती. अशा पार्श्वभूमीवर १९२० साली मानगाव येथे परिषद बोलवण्यात आली आणि परिषदेला लोकराजे छत्रपती शाहू महाराजांनी या वेळी प्रमुख पाहूणे म्हणून केलेल्या भाषणात म्हटले की, अस्पृश्यांनो डॉ.बाबासाहेचआंबेडकरांच्या रुपाने तुम्हाला तुमचा नेता मिळालेला आहे. मला खात्री आहे की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांचे नव्हें तर या देशाचे उज्वल भवितव्य घडविल्याशिवाय राहणार नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आबेडकर हे देशाचे कायदामंत्री मजूर मंत्री आणि भारताच्या राज्य घटनेचे शिल्पकार होवून त्यांनी शाहू महाराजांनी दाखवलेला विश्वास सार्थ केला.

स्त्री समानतेसाठी हिंदु कोडबिलाची निर्मीती:-

स्त्रीयांना सामाजीक आणि कौटुबिक हक्क समानतेने देण्यासाठी जाणिवपूर्वक हिंदु कोडबिलाची निर्मीती केली. आपल्या प्रकृतीची परवा न करता कायदे मंत्री असतांना, ७ फ्रेब्रुवारी १९४९ ला हिंदू कोडबिलाचा मसुदा लोकसभेत मांडला. आणि २४ फेब्रुवारी १९४९ रोजी सरकार तर्फे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या बिला संबंधीचे विस्तृत विवेचन सतत दोन तास केले या वेळी त्यांचे भाषण ऐकण्यासाठी लोकसभेच्या गॅलरीत स्त्रीयांची मोठ्या प्रमाणावर गर्दी झाली होती. भारतीय लोकसभेमध्ये स्त्री विषयावर भक्कमपणे बाजू मांडणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एकमेव नेते होते. पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेसचे सरकार असले तरी ते कर्मठ हिंदुवादी होते. बिलाला डॉ. राजेंद्र प्रसाद, सरदार वल्लभभाई पटेल या सारख्या नेत्यांच्या दबावामुळे पंडित नेहरु ही नमले. त्यामुळे हिंदू कोड बिलाचे कायद्यात रुपांतर करण्याचे आश्वासन डॉ.आंबेडकरांना दिले होते त्याचबरोबर ही कोड बिल जर पास झाले नाही तर मी माझ्या प्रधानमंत्री पदाचा राजीनामा देऊन असे म्हणणारे नेहरू जेव्हा आपली खुर्ची जाते की काय? या संभ्रम अवस्थेत होते परंतु दिलेला शब्द जर पंतप्रधान पाळत नसतील तर अशा सरकारात राहण्यात काही अर्थ नाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मजूर मंत्री पदाचा राजीनामा देऊन मंत्रिमंडळाच्या बाहेर पडले.

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानता प्रस्तापित :-

डॉ. आंबेडकरांवर सोपविलेली घटना निर्मीतीची जबाबदारी त्यांनी प्रामाणिकपणे पार पाडली आणि घटनेच्या कलम १४,१५,१६,१७, १८, १९ मध्ये स्त्री आणि

पुरुषात कुठलाही भेदभाव केला जाणार नाही अशा प्रकारची हमीच येथील स्त्रीयांना देवून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. विषेशतः कलम १४ व १८ स्त्री-पुरुषात कोणताही भेदभाव न करता समानता प्रस्थापित केली. गिरणी मजुर, बिडी मजुर, कष्टकरी, कामकरी, स्त्रीयांचे वेतन व स्त्रीयांचे शोषन थांबून संपूर्ण वर्गाला उच्च पदावर नेण्यासाठी घटनेत तरतुद केली आहे. म्हणून आज स्त्रीयाच्या विकासासाठी सरकार जे जे धोरण ठरवते त्यात अलीकडेच महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५०% आरक्षण देवून शिक्का मार्तबच केले या सर्व तरतुदी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यावेळी करून ठेवल्या त्याचेच फळ आपल्याला स्त्रियांच्या सबलीकरणतून स्पष्ट होताना दिसते

डॉ. आंबेडकरांचा स्त्री शक्तीवरील विश्वास :-

मुळातच डॉ.बाबासाहेब आबेडकर, हे समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय मानवीहक्क या मुल्यांचे पुरस्कर्ते होते. जात, धर्म, वर्ण आणि लिंग या भेदाविरुध्दचे ते कड़वे लढवये होते. स्त्री वर्गाला नाकारलेले हक्क हे येथील वर्णाभिमानी लोकांची आणि पुरुष वर्गाची चालाखी आहे. ती नष्ट झाली पाहिजे स्त्रियांना त्यांचे हक्क स्वांतत्र्य मिळाले पहिने या मताचे ते होते. त्यांनी जातीयतेविरुध्द उभारलेल्या सर्व ल लढ्यामध्ये स्त्रीयांना आग्रक्रमाने सहभागी करुन घेतले. महिला वर्गाना त्याच्या हक्कासाठी प्रेरित केले. त्याना मार्गदर्शन केले. महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळेस त्यानी जवळपास पाच हजार स्त्रीयांची सभा घेतली हाती. १९४२ साली नागपूरला दलित स्त्रीयांची परिषद (सभा) आयोजित केली हाती. त्या सभेत २०-२५ हजार स्त्रिया उपस्थतीत होत्या. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीयांना मार्गदर्शन करताना म्हणाले स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरुन एखादया समाजाची प्रगती मी मोजत असतो याचा अर्थ असा कि कोणत्याही समाजाच्या विकास तेथील स्त्रीयांचा उन्नतीवर अवलंबून असतो ते म्हणतात स्त्री व पुरुष यांनी मिळून समाजाचा संसाराचा अडचणी सोडवल्या पाहिजेत पुरुषानीच हे काम अंगावर घेतले तर ते पार पाडण्यास त्यांना फार अवधी लागेल तेच काम स्त्रियांनी जर अंगावर घेतले तर त्यांना त्या कामात लवकर यश प्राप्त होईल असा स्त्री शक्ती वरील विश्वास व्यक्त करतात

स्त्रियांची गुलामगिरी संपली पाहिजे :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एकाचवेळी स्त्रियांत स्वाभीमान जागवण्याची व प्रबोधनाची भूमिका बजावत. त्याचा ठाम विश्वास होता की स्वियांची हजारो वर्षाच्या धार्मीक गुलामगिरीतून मुक्तता झाल्या शिवाय त्याचा उध्दार होणे अशक्य आहे. धर्माने

निर्माण केलेली मानसिक गुलामगिरीतुन ती अबला बनली आहे. तिची सुटका यातुन केली पाहिजे तर हा समाज खऱ्या अर्थाने समतेच्या आणि स्वातंत्र्याच्या पायावर उभा राहू शकेल १९३६ साली लाहोरच्या जातपात तोडक मंडळाच्या अधिवेशनासाठी डॉक्टर आंबेडकर यांनी लिहिलेले भाषण या नावाने प्रकाशित झाले त्यात डॉक्टर आंबेडकर स्पष्टपणे म्हणतात की प्रत्येक स्त्री पुरुषात शास्त्राचा दासातून मुक्त करा शास्त्रद्वारा प्रतिपादित हानिकारक धारणापासून त्यांचे मन स्वच्छ करा कारण या धारणा स्त्रियांना ज्ञान, समता आणि स्वातंत्र्य मिळवण्याचे नाकारतात स्त्रिया केवळ ही एक उपभोग्य वस्तू यापेक्षा वेगळी स्थान देत नाहीत समाजातील चालीरीती प्रथा परंपरा या स्त्रियांचे शोषण करण्याची हत्यार बंदी आहेत ते बंद झाले पाहिजे स्त्रियांना माणूस म्हणून मागणी दिली पाहिजे ते सतत चळवळींना मार्गदर्शन करताना म्हणणार म्हणत व्यक्तीच्या उन्नतीसाठी आत्म स्वातंत्र्य महत्वाचे असते ते संघर्षाने मिळवावे लागते भिक्षेने गुलामगिरी मिळते स्वातंत्र्य नाही याचाच अर्थ असा की स्त्रियांनी त्यांनी संघर्ष करून हक्क अधिकार मिळवावे असे होय.

स्त्री मुक्तीसाठी उभारलेले लढे :-

खरतर डॉक्टर बाबासाहेबांचा लढा हा येथील जाती विषमता वर्णव्यवस्थाविरुद्धचा लढा होता शुद्रातिशुद्र स्त्री पुरुषांच्या हक्काचा लढा होता. मनुस्मृती सारखा ग्रंथ येथील बहुजन स्त्री पुरुषांचे हक्क नाकारतो. त्यांना गुलाम करते. तो धर्मग्रंथ जाळून एकापरीने ते माणुसकी नाकारणाऱ्या हजारो वर्षाच्या नियमाचा निषेध करतात. एक प्रकारे समाजाला बंधमुक्त करतात. मुळातच स्त्रीया एवढी पवित्रता, सहनशीलता पुरुषांच्या अंगी सुध्दा नसते. परंतु पुरुष प्रधान देश व्यवस्थेने तिला तिचे सर्व हक्क नाकारले. क्षुल्लक कारणावरुन तिला जागो जागी मज्जाव केला. त्यामुळे ती जागचेजागी थिजून गेली. म्हणून डॉ बाबासाहेबांनी या व्यवस्थेवर घाव घालण्यास सुरवात केली. हे आपल्याला काळाराम मंदीर सत्याग्रह मावत सत्याग्रह. १९५६ साली त्यांनी केलेले धर्मातर यात प्रकर्षाने दिसुन येते. हिंदू स्त्रियाची उन्नती व अवनतीड्या महाबोधी सोसायटीच्या मासिकातील (१९५२) लेखामध्ये त्यांनी गौतम बुध्दानी आणि त्याच्या संघानी स्त्रीयांच्या ज्ञानर्जनासाठी आणि अध्यात्मीक उन्नतीसाठी कसे प्रयत्न केले. यांचे विवेचन केले आहे. गौतमबुध्द हे भारतीय समता, स्वांतत्र्य, बंधुत्वाचे पहिले उद्गाते होत. त्याची समतावादी शिकवणच समाजाला तारु शकेल म्हणून डॉ बाबसाहेबांनी आपल्या लाखो स्त्री-पुरूष अनुयांयासह बौध्द धर्मात प्रवेश केला खऱ्या अर्थाने समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्याकरीता त्यांनी प्रयत्न केला. स्त्रीयांना हजारो वर्षापुर्वी समतेन वावरणारे

गौतम बुद्ध यांचे गुरु बनले एक प्रकारे स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्व विकासाला यामुळे धार्मिक आधारही मिळाला.

स्त्री हक्काची जपवणूक भारतीय संविधानात केली :-

डॉ. बाबासाहेबाचे राज्यघटनेच्या निमितीतील योगदान म्हणजे हजारो वर्षांच्या गुलामगिरीत पडलेल्या स्त्रियांच्या उत्थानाचे अभिलेखच. राज्यघटनेच्या सरन्यायामतच विषमतेला तिलांजनी देण्यात आली आहे

स्त्री-पुरुषांना स्वातंत्र्य, समला, न्याय देण्याचे अभिवचन दिल्या गेले आहे त्यांचा कारभार लोकशाही मार्गाने प्रौढ मताधिकानुसार करण्यात येईल असे सांगितले म्हणजेच आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेले एक व्यक्ती एक मत हे तत्व अंगीकारले गेले . भारतीय राज्यघटनेने वर्ण, वर्ग, जात, धर्म, लिंग या भेदांना अमान्य करून सर्व नागरीक कायदयाने समान केले. त्यांना त्यांचे हक्क विशेषाधिकारावर न देता त्यांना भारतीय नागरिकत्वाची एकच कसोटी लावली. जन्मजात रुढींना छेद दिला राज्यघटनेमध्ये भाग तीन मधील बारा ते पस्तीस ही कलमे मूलभूत हक्कांसाठी तसेच स्त्रियांसाठी महत्वाचे ४ मधील कलम ३८ ते ४७ ही स्वी वर्गासाठीचे फार महत्वाचे आहे. यात भाग ४ यात समान नागरिक कायदा, समान काम समान वेतन प्रसूतीसाठीच्या सुविधा यासंबंधीची तरतूद करण्यात आली कलम ३०० क नुसार कायद्याने प्रतिकार दिल्या वाचून व्यक्तीला (स्त्री-पुरुष) संपत्तीवाचुन वंचित करावयाचे नाही. कलम ३२५ नुसार कोणत्याही व्यक्तीला धर्म, जात, किंवा लिंग या कारणावरुन मतदान नाकारता येणार नाही. तसेच भारतीय नागरिकत्वासंबंधीच्या घटनेतील तरतुदी स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान हक्क देणारी आहे

स्त्रीयांना उपदेश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक महान पत्रकार होते. त्यांनी सुरु केलेली मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता आणि प्रबुध्द भारत ही पत्रे त्यांनी सामाजिक आणि सांस्कृतिक गरजेतून सुरू केली यामागे मानवी मूल्य स्त्री-सन्मान, स्वाभिमान, स्वातंत्र्य, समता आणि सर्व प्रकारच्या न्यायाचे अधिष्ठान होते. केली. त्यात त्यांनी स्त्री प्रश्नांची चर्चा केली तसेच ते कुटुंब नियोजनाचे समर्थक होते .स्त्रीयांचे आरोग्य, कुटुंबाचे योग्य नियोजन याचा ते विचार करत असत. त्यांनी स्त्रीयांच्या शिक्षणावर भर दिला ते स्त्रियांना म्हणत, लग्न झालेल्या प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रिण माणून त्याच्या कार्यात सहकार्य करावे. मात्र गुलामासारखे वागविल्यास तीने खबिरपणे नकार दयावा व समतेसाठी

आग्रह धरावा ते चांगले राहणीमान, मुलीनां शिक्षण, दारुबंदी इ. बाबीसंदर्भात स्त्रीयांना मार्गदर्शन करत. ज्ञान व विदया स्त्रियांना आवश्यक आहे असे हे वारंवार बजावत.

समारोप :-

थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचारसुत्र व कार्यसुत्र मूलतः मानवी हक्कावर, स्त्री पुरूष समतेवर आधारीत होते त्यांनी शक्य तेव्हा स्त्रीयांना आपल्या समतेच्या लढयात सहभागी करुन घेतले. आपल्या कार्यातील कमाल शक्तीचा वापर स्त्री उत्थानासाठी केला. त्यांच्या लढ्याचे स्वरुप पाहिले तर हे प्रत्यायास येते. या लढयाचा कळस म्हणजे स्त्रीयांचे हक्क राज्यघटनेत कोरुन ठेवले हे हक्क स्त्री चळवळीसाठी फारच मौल्यवान ठरले. त्यानी केलेले स्त्री उद्धारासाठीचे अजोड प्रयत्न आज २१ व्या शतकातील स्त्रियांना दीपस्तंभ प्रमाणे मार्गदर्शन करत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ.

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म

२) नरके हरी ज्ञानज्योती सावित्री फुले

३) बाबासाहेब आंबेडकर (१९८५) - डॉ. भालचंद्र फडके - श्रीविदया प्रकाशन, पुणे.

४) डॉ. आंबेडकर आणि चांगदेव खैरमोडे हिंदू कोड बिल - सुगावा प्रकाशन, पुणे

५) भारताचे संविधान (२००१) - संपादक/प्रकाशक, प्रदीप गायकवाड, समता सैनिक दल प्रकाशन, नागपूर

६) धर्म समाज आणि राजकारण- संपादक (नोव्हे. २००४) डॉ. अशोक चोसाळकर, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन मुबंई

७) लोकराज्य मासिक (अंक ऑक्टो. २००६)- संपादक, मनिषा पाटणकर, म्हैसेकर, माहिती व जनसंपर्क

८) आंबेडकर आणि स्त्री, संपादक अरुणा सवाने आकांक्षा प्रकाशन नागपूर

◆ ◆ ◆

CamScanner

10:10

01

Image Word

1/231

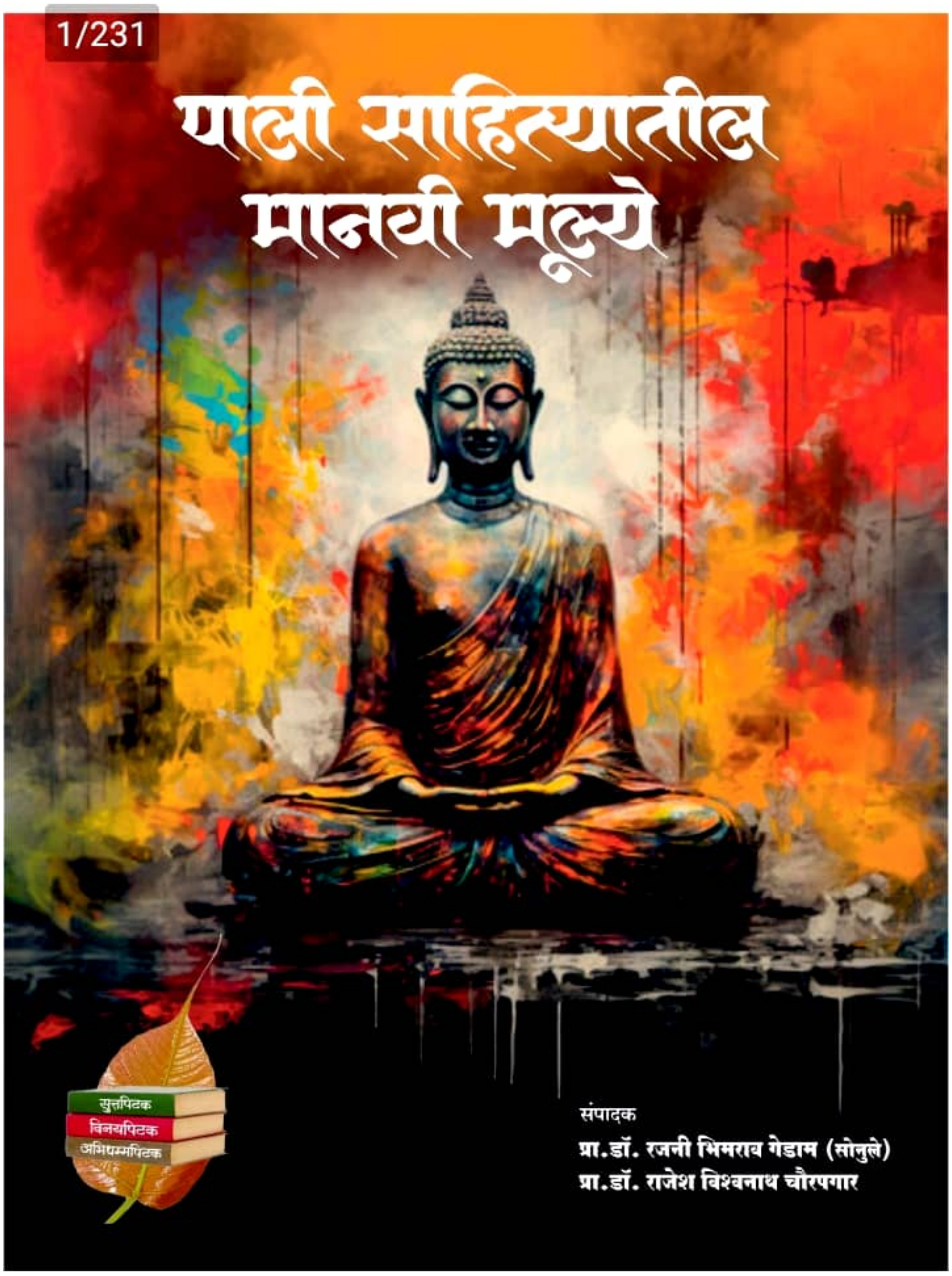

Rotate Markup Extract Text Signature Note

CamScanner

10:10
02
Image
Word
2/231

पाली साहित्यातील मानवी मूल्ये

संपादक

प्रा .डॉ.रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)
पाली विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रा. डॉ.राजेश विश्वनाथ चौरपगार
पाली विभाग प्रमुख
स्व. भास्करराव शिंगणे कला, प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.

प्रकाशक

प्राचार्य
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय, अमरावती

प्राचार्य
स्व. भास्करराव शिंगणे कला,
प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.

Rotate
Markup
Extract Text
Signature
Note
CamScanner

10:10
03
Image Word
3/231

पाली साहित्यातील मानवी मूल्ये

संपादक :
प्रा .डॉ.रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)
पाली विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती
मो.९७६६५८९४६५
प्रा. डॉ.राजेश विश्वनाथ चौरपगार
पाली विभाग प्रमुख
स्व. भास्करराव शिंगणे कला, प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.
मो.९४२०१८८४२४

प्रकाशक :
प्राचार्य
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय, अमरावती
प्राचार्य
स्व. भास्करराव शिंगणे कला,
प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.
* आवृत्ती : प्रथम
* प्रकाशन तारीख : २३ -०५ -२०२४
* ISBN : ९७८-८१-९७२३१८-६-५
© सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन
* अक्षर जुळवणी : गायत्री ट्रेडर्स, चिखली
* मुखपृष्ठ : कु.रागिनी आर. तापडिया
* मुद्रक : गायत्री ट्रेडर्स, चिखली.

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद चिखली न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Rotate Markup Extract Text Signature Note
CamScanner

Recent Trends in Indian Writing in English

Edited by

Dr Shivraj N. Kombe

Mr Shuddhodhan P. Kamble

Scanned with ACE Scanner

Content

No.	Title	Page No.
1)	**An Exposition of Caste Discrimination in Aravind Adiga's *Between the Assassinations*** V. Chithra Devi	1
2)	**Recent Trends in Indian Writings in English** Dr Shivraj N. Kombe	8
3)	**Rishab Shetty's Film *Kantara : The Legend* (2022) : A Blend of History, Myth, Folklore, Adventure and High Drama** Dr. Shivaji Methe	13
4)	**Search for identity in Jhumpa Lahiri's novel *The Namesake*** Somnath Sopan Lokare	20
5)	**Sorrows and Sufferings of Ammu in the God of Small Things** Dr. Nilesh A. Tare	27
6)	**Mahesh Dattani : A Social Reformer : With Special Reference to the Play, 'Thirty Days in September'** Dr Rupesh P. Rede	33
7)	**Mahatma Jotirao Phule – The Father of Indian Social Drama in the context of his play Trutiya Ratna (The Third Jem)** Dr. Dipak Ulemale	40
8)	**Rohinton Mistry : A Parsi writer and his ethnic concern** Dr. Sanober Kahkeshan	46
9)	**A Quest for Female Identity inThe Novels of Namita Gokhale** Rohit R. Madaghe / Dr.Nilesh A. Tare	52
10)	**A New Literary Movement In Environmental Analysis** Rajendra Mahadeorao Shambharkar	59
11)	**Dalit Literature and its Features** Dr. Sanjeevkumar Ingale Mr. Shuddhodhan P. Kamble	66
12)	**Classic V/S Modern Concepts in Indian Literary Criticism** Dr. Manoj Pandurang Sahare	76
13)	**The Element of Alienation in the Novel 'The Inheritance of Loss'** Dr Varsha E. Gawande	82

Scanned with ACE Scanner

An Exposition of Caste Discrimination in Aravind Adiga's *Between the Assassinations*

....

V. Chithra Devi
Assistant Professor, Department of English
Pavendar Bharathidasan College of Arts & Science College
Affiliated to Bharathidasan University
Mathur, Pudukkottai – 622515, Tamil Nadu, India

Abstract

Between the Assassinations, a collection of short stories by Aravind Adiga, depicts the ramifications of classes and faiths in our society in a beautiful way. The author shows how religion and caste activists abuse India's underprivileged people in the novel. Through his characters, the manipulation is demonstrated convincingly in the shape of real-life circumstances. *Between the Assassinations* is a collection of short stories that depict historical events that occurred between the killing of Former Prime Minister Indra Gandhi and the assassination of her son, Rajeev Gandhi, seven years later. The seven tales reveal the complexities of India's multicultural, multiethnic, and multireligious customs. Each narrative is separate from the others, yet they all take place in Kittur, with the location and characters originating there. The setting of the novel depicts the challenges that the protagonists confront, as well as how they withstand threats from religious radicals.

Key Words: Casteism, Culture, Loss of Identity, Religion,

Scanned with ACE Scanner

Dalit Literature and its Features

Dr. Sanjeevkumar Ingale
Assistant Professor and Ph.D. Supervisor
Late C.M. Kadhi Kala Mahavidyalaya, Achalpur Camp
Dist-Amravati

Mr. Shuddhodhan P. Kamble
Assistant Professor
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Abstract

Many poets and writers of the pre independence period had written against the social evil of social discrimination and about bad condition of the lower caste people. The popular novelist Mulk Raj Anand had written the novel *Untouchable* (1935), he had shown an untouchable as a main character and focused on the problems of the untouchables. All the above voices against social discrimination were not so strong in the tone of protest so the impact could not be seen. The writing of protest against caste atrocities has got separate recognition in the form of Dalit Literature in Maharashtra. The term 'Dalit Literature' formally came to existence in 1958 in Dalit Literary Conference organized by Dalit Sahitya Sangh.

Keywords- Dalit, Features, Literature

Introduction-

For the ages the Dalits wanted to highlight their suffering, Dr. Babasaheb Ambedkar's movement for equality made them conscious about their suffering and injustice. They started to

develop their self respect; this consciousness among the Dalits is a basic reason of origin of the Dalit Literature in India. The protest against inequality had been shown in literature in the past also, in the period of the Buddha many voices were raised against inequality on the basis of caste. The saints like Kabir, Tukaram, Chokhamela,etc have also written about exploitation and oppression in their poems. Many poets and writers of the pre independence period had written against the social evil of social discrimination and about bad condition of the lower caste people. The popular novelist Mulk Raj Anand had written the novel *Untouchable* (1935), he had shown an untouchable as a main character and focused on the problems of the untouchables. All the above voices against social discrimination were not so strong in the tone of protest so the impact could not be seen. The writing of protest against caste atrocities has got separate recognition in the form of Dalit Literature in Maharashtra.

The term 'Dalit Literature' formally came to existence in 1958 in Dalit Literary Conference organized by Dalit Sahitya Sangh. According to the resolution No.5 of this conference, "Writing of Dalits and other non-Dalits concerning the Dalits is called Dalit Literature."[1] The origin of the Dalit literature in Maharashtra had been taken place from the writings of Namdeo Dhasal, Raja Dhale and others who were the founders of Dalit Panther movement which was inspired by the Black Panther movement of the Black people of America. Many critics have stated that the Dalit literature has its inspiration in the Black literature. In the decades of 1960 to 1970, many writers from the Dalit Community expressed their protest and agonies in the regional languages. B.V. Bhosale in his book *Sociology of Dalit Literature* says that, "Between 1972 -1978 there emerged writers from Dalit community in Gujarat, Karnataka, Andhra Pradesh, Orissa, and Tamil Nadu who started writing about the caste exploitation." The regional languages were used by these writers to express their feelings, their writing have got international recognition after its translation in many foreign languages, especially in English.

The Dalits have been writing about their existential crisis and protest for equality and justice. They had never protested

Scanned with ACE Scanner

against their injustice till Dr. Babasaheb Ambedkar's Social Revolution. He has inspired them to fight for their rights. Though Dalits literature depicts anger and protest, it has no negative qualities. It is a voice for social justice and equality. Arjun Dangle says in this regard, "Dalit Literature is marked by revolt and negativism, since it closely associated with the hopes for freedom by a group of people who as untouchable are victims of social, economic and cultural inequality."

Raja Dhale , a leader of the Dalit Panther Movement and Wiriter says, "Social change cannot occur without change in the values of life and all studies in the field of social transformation have established that change always takes place first on the cultural plane, in the sphere of values and belief-systems and only then does it translate into principles of conduct. This runs contrary to the Marxian understanding of change being inspired by special circumstances or as a result of frustration with social conditions. Dr. Ambedkar's life and writings gave a new direction to the lives of Dalits in Maharashtra. On conversion to Buddhism, the lives of Dalits have completely altered and the erstwhile untouchables have adopted a new lifestyle. Today, their values have been radically altered and Dalit literature is part and parcel of that change." The aim of Dalit Literature is to establish a classless and casteless society in which there will be no suffering and discrimination. To quote Dr. Babasaheb Ambedkar, "Dalit Literature is not the literature of those who advocate revenge. It is also not literature that spreads hatred. Dalit Literature first and foremost advocates the significance of humanity and liberation and it is a historical necessity too." Dalit Literature is a value based literature and it opens the door for liberation and freedom for all the underprivileged class of the society.

A prominent critic of Dalit Literature, Sharan Kumar Limbale defines Dalit Literature as, "Dalit Literature is precisely that literature which artistically portrays the sorrows, tribulations, slavery, degradation, ridicule and poverty endured by Dalits. This literature is but a lofty image of grief." The Dalits have collectively expressed their anguish; it is not the expression of individual. It has become the expression of the whole Dalit community. The Varna system imposed Socio-religious slavery on

the Dalits, they were enduring it silently from many centuries. Their many generations were destroyed in the slavery on the name of social norms, customs and traditions. The condition of the Dalits has changed due to Social, Religious and Educational Revolution of Dr. Babasaheb Ambedkar. Self consciousness and quest for identity changed their Social and Religious life. Dr. Babasaheb Ambedkar established the colleges in Maharashtra at Mumbai and Aurangabad, the first generation students and Professors of Milind College, Aurangabad formed the Literary Association. Newly educated Dalit students started to write about their sorrows and pathos. The movement of writing about suffering of own family and society laid foundation of the Dalit literature. R.G. Jadhav , in his essay *Some Reflections on Dalit Literature* says yhat, " Dalit Literature is the post colonial nativistic movement aimed at the cultivation of creative urges of the masses of numerous castes, tribes and communities condemned for centuries to voiceless existence." Dalit literature not only protest and anger but it also reconstructs the past of the Dalit community.

As M.N. Wankhade says, "The Pens of the Dalit writers are ready as levers, to lift the people's democracy out of the mud of anarchy." Dalit literature aims for Social Equality and Human Values. Baburao Bagul's short stories collection *Jeva me Jat Chorali* (When I Concealed my Caste) and Anna Bhau Sathe's short story *Smasanatil Son* (Gold from the Grave) have got special attention of the readers because of its real depiction of the lower caste people. The tradition of real portrayal of the under privileged class had been continued in the writings of Namdev Dhasal, J.V. Pawar, Narayan Surve, Daya Pawar and others. The Autobiographies of the Dalit writers had shaken the foundation of literary world in India. For the first time readers were reading about sorrows of the Dalit community. Dalit literature is very different in its structure, theme, and style. It has some unique features, which we can discuss as follows.

Features of the Dalit literature-

Dalit literature is a movement for social justice; it has broken all the rules of Traditional literature. We can study its some features to know about it in detail. Followings are some unique features of Dalit literature-

Scanned with ACE Scanner

i)Different Aesthetic of Dalit Literature-

The Language, Form and Structure of Dalit literature is not like Traditional literature. Dalit literature has emerged from the experience of pain and suffering so it has more realistic approach than the Traditional literature. It includes cultural conflicts against discrimination, it challenges the religious hegemony. Sharan Kumar Limbale says in this regard, "The yardsticks of literature do not remain Standstill for all time. With changing times literature changes, and there remains the possibility of change in its criticism too. New literary trends cannot be evaluated with traditional literary yardsticks." There is a major change in the approach of the Dalit writers to life and art. The traditional Indian upper caste writers celebrate beauty through literature. They follow the Rasa Theory of Bharat Muni (500 BCE) and their effort is for seeking pleasure from literature.

Since 1930, the literature has adopted change for Social welfare. Premchand (1880-1936), Mulk Raj Anand (1905-2004), Mahashweta Devi (1926-2016) and others have started to depict the social problems of Untouchables and Schedule Tribes. Their writing has been included the skill of imagination, sometimes they have also made romantic picture of the Dalit characters. It is in Dalit literature, the realistic picture of the Dalits has beem shown, Dalit writers have used their day to day language in writing. Dalit literature was criticized for its Form, Structure and Language. Even many critics put a question mark about its literariness. On the other hand, there were also many critics who praised Dalit literature for its unique quality and representation of realistic mode of the life. Sharan Kumar Limbale further says, "The aesthetics of Dalit literature rests on: first, the artists' Social Commitment, second, the life-affirming values present in the artistic creation, and third, the ability to raise the reader's consciousness of fundamental values like equality, freedom, justice and fraternity.

ii) Use of Colloquial Language-

Language is an important source for vivid expression, it is said that language changes after every twelve kilometers. It is not true about in the Indian villages; the language of the Dalit living area is different than the language of the rest village. Dalit writers have used their everyday language in their expression. The poet

Namdev Dhasal (1949-2014) used the actual language of common speaker in Kamatipura in his poetry collection *Golpitha* (1973). Dhasal lived in Kamatipura so that language came to him naturally in his poetry. He never felt ashamed of using that language. The writers of Dalit literature have used every day language and they have never felt ashamed for it. In this context Sharan Kumar Limbale's following observation is very important, "The view of life conveyed in Dalit literature is different from the world of experience expressed hitherto. A new world, a new society and a new human being have been revealed in literature, for the first time. The reality of Dalit literature is distinct and so is the language of this reality. It is the uncouth-impolite language of Dalits. This language does not recognize cultivated gestures and grammar."[12]

The common readers of India were shocked after reading such language in the literature. The language is a part of culture; Sanskrit language was banned for learning to Dalits. Dr. Babasaheb Ambedkar was not allowed to learn Sanskrit language so he had to opt for other language in his school. Dalit literature challenged contemporary culture and tradition. The Dalit writers used their mother tongue to express their feelings more effectively. Many times they used direct words of sex and abuse, which were used for their insult. They resisted against imposition of an official language. Inspite of huge criticism about use of colloquial language, the Dalit writers continued to write in their own tongues. This has made Dalit literature linguistically diverse and different.

iii) Deconstruction of History and Myths-

Indian literature has a great impact of myths and Religious books like the *Ramayana* and the *Mahabharata,* the Dalit writers have also given the references of many characters from Indian mythology. The view for the myths and Religious books of the Dalit writers is different from the upper caste writers. The hero of Ramayana, Ram is a killer of a Dalit person Shambuka. Eklavya, Vidura and Karna from the *Mahabharata* are representatives of Dalit community; they could not get deserved respect because of their low caste. Dalit writers portrayed all of them as their heroes. Dr. Babasaheb Ambedkar burnt the *Manusmriti* in 1927 to protest against inequality written in the religious books.

Dalit literature is rewriting Indian History and Myths. All the

Scanned with ACE Scanner

historical events have been seen from the other perspective. In this regards, Sharan Kumar Limbale says, "However, Dalits writers cannot forget that Hindu religious literature has nourished the unequal caste system. Therefore they have decided not to use religious symbols in their writing."[13] In Dalit poetry we can find use of distinct images and symbols. Dalit writers have created new myths, symbols and metaphors instead of following it from Hindu religious books. Their use of these new symbols has reconstructed history and myth for new meaning and purpose.

iv) The Little Magazine Movement-

The little magazine movement is mainly responsible for the origin and development of Dalit literature. As Dalit literature was a revolt against the established Religious and Social tradition of discrimination in India. As the wring of Dalits could not get place in main stream Magazines and other print media, they have started to write in little magazines. It had become a very popular practice in Dalit literature. In the beginning many Dalit literary associations started own magazine to publish their writing. The quarterly *Asmitadarsha* was launched by the Milind Sahitya Parishad in 1968.Many renowned Dalit writers published their poem, short story, essay, etc. in this quarterly. In the Introduction of *Poisoned Bread,* Arjun Dangale writes about the Little Magazine Movement, "The Publication of Little Magazine was a movement, and a movement implies action by a team. The proponents of the little magazine movement claimed that that they were fighting against the establishment. But as they wrongly identified a magazine like *Satyakatha* or a popular writer with the establishment, the movement became personalized and person-oriented."[14]

v) Dalit Auto Narrations (Autobiographies)-

Dalit writers have written in all the forms of literature i.e. Poetry, Drama, Essay, Short Story and Autobiography. Dalit autobiographies have got an important position in Dalit literature. Many shocking autobiographies had come out after 1978, *The Outcaste* (1984) by Sharan Kumar Limbale, *Upara* (1980) by Laxman Mane, *Athwaniche Pakshi* (1983) by P. I. Sonkamble, *Karukku* (1992) by Bama and *Joothan* (1997) by Omprakash Valmiki are some of the finest examples of Dalit autobiographies.

Many critics are of the opinion that, these writings should not be called autobiographies as the above mentioned writers were not writing for getting a place in the literary world. They were just writing about their real life experiences. It is their auto-narration; all the auto narrations are different from traditional autobiographies in form and structure. The Dalit writes have used colloquial language to make it more real. The incidents and events of their lives were full of oppression and discrimination. Many women writers had also written about their lives, they had been shown as double oppressed. Dalit women suffered on two levels due to their sex and caste.

Auto narration of Dalit writers came from not only from scheduled castes bat also from other categories like Scheduled Tribes, Nomadic Tribes, etc. A period of Dalit Auto Narratives made the Dalit literature more stable. Arjun Dangale says in this context, "These autobiographies became famous for several reasons. An autobiography was not restricted to the life of a Dalit writer. It was a delineation of the social system, Communalism, injustice, exploitation and of the lives of people who had been subjected to these evils." (Dangale, Introduction xlii)

vi) Rejection and Revolt-

Rejection of the established Social, Cultural and Religious tradition which caused discrimination and revolt for equality is the foundation stone of the Dalit literature. Dalit writers rejected everything which destroyed their lives they rejected all the values to start new values of equality. They revolted to change the world of discrimination, as Anna Bhau Sathe says in his poems,

"Take a hammer to change the world-
So saying went Bhimrao." (Dangale, 5)

The Dalits had got the power of revolt through education, their protest was against the slavery which was continued from many thousands years. To elaborate this point, Sharan Kumar Limbale writes: "'Rejection 'and 'revolt' in Dalit literature have been birthed from the womb of Dalits' pain. They are directed against an inhuman system that was imposed on them." (Limbale, 31) Dalit writers' protest through literature is for equality, liberty

Scanned with ACE Scanner

and justice. They longed to receive a respected treatment from others.

vii) Search for Self Identity-

As mentioned earlier Dalits got Self Consciousness through education which made them to think about their place in the society. It had started their self identity; they had not got any respected place in the history. They had been treated like animals; living was a curse for them. In such a condition, they struggled for the basic needs. The question of identity was secondary for them, they were not allowed to ask question for their exploitation. They had to accept all these atrocities without any complaint.

The portrayal of the Dalits in literature was not real; they were just shown for the sake of sympathy. Their identity was limited and restricted. Dalit rejected the hegemony of caste system; they started to search for their identity in the history. They found that their fore fathers were not untouchables. Dr. Babasaheb Ambedkar wrote about cultural and social past in the book, *Who were the Shudras*? The education has become a way of emancipation for them. Rajkumar observes that, "Dalits, however, are now conscious of their identity and self respect and therefore, have been interrogating and challenging the hegemony of upper castes and classes." (Rajkumar,)

viii) Experience versus Imagination- Dalit writers have written about their experience, Dalit Literature is a depiction of reality of the dalit life in India. Upper caste writers have also written about Dalit community, the Dalit characters shown by the upper caste writers in their writing are drawn from the imagination. However, the dalit writers have been writing about their own experience of life. Hence the dalit literature written by the dalit writers is totally varied from the writing of the upper caste writers about the dalits. Mulk Raj Anand's dalit protoganis Bhaka in the novel *Untouchable* (1935) gets sympathy only as he has been shown as an exploited person, he never protests against his exploitation. Many dalit writers think that writing about the dalits by the non-dalit writers cannot be included under the category of Dalit literature. This view is opposed by many critics by saying that anybody can write the Dalit literature.

Though there is a debate on the above issue, many upper caste writers like Premchand, Arundhati Roy, Mahashweta Devi have written about under trodden people and their writing has received national and international recognitions. Any literary text showing life and living of the dalit community with their problems can be entitled as the Dalit literature. In the contemporary period, the caste based restrictions on the writing have been diminished. Many upper caste writers are writing about the dalit community to depict their social problems.

Works cited

1) Dangle,Arjun. *Poisoned Bread*. Orient Black Swan, New Delhi.2018.
2) Bhosale, B.V. *Sociology of Dalit Literature*. ABD Publisher.2015.
3) Dangle,Arjun. *Poisoned Bread*. Orient Black Swan, New Delhi.2018.
1) 4) Sieger, Frederick J. "Literature and a Concern for Human Values." <i>Journal of Reading</i>, vol. 15, no. 2, 1971, pp. 139–142. <i>JSTOR</i>, www.jstor.org/stable/40009728. Accessed 15 Aug. 2021.
5) Haldar, Santawan. "Dalit Representation in Indian Literature:Its Scope and Potentialities.". *Bama- A Dalit Feminist* edited by Dhawan, R.K. And Puri, Sumita ,Prestige Books International, New Delhi. 2016.
6) *Dalit Sahitya ki Avdhaarna aur Premchand*, ed. Sadanand Shahi, first ed. 2000, Premchand Sahitya Sansthan, Premchand Park, Betiahaata, Gorakhpur, UP 273001. (Premchand and Dalit Literature—Raja Dhale, Translator Shanta Singh.

Scanned with ACE Scanner

Dr Shivraj N. Kombe

Dr Shivraj Narendra Kombe is working as a Head of Department of English in Yuvashakti Arts and Science College, Amravati which is affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (MH). He has been teaching English at UG level for last thirteen years. He is also one of the members of ELTAI (English Language Teachers Association of India) and contributed many research papers in national and international conferences. Many research publications in reputed peer reviewed, refereed and UGC CARE listed journals are also to his credit. He has specialisation in English as a Second Language teaching and Indian Writing in English.

Shuddhodhan P. Kamble

Assistant Professor in English and Director of IQAC at Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravat, Maharashtra. He has teaching Experience of 17 years at UG and PG level. He has written more than 30 research articles in National and International journals

He is a creative writer and Film Critic, published more than 50 articles in Marathi News papers. He has completed his M. Phil. on Shashi Tharoor's writing and presently working on Dalit Literature for his Ph. D. Degree.

Vidhan Publishing Company

VIDHAN
Publishing Company, Amravati
vidhanpublishing@gmail.com

9 788195 085842

Rs.350/-

Scanned with ACE Scanner

समग्र सर्वस्पर्शी
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

Scanned with ACE Scanner

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

Scanned with ACE Scanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

♦ संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**

०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
मो. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

♦ प्रकाशक : **प्राचार्य,**
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

♦ आवृत्ती : **प्रथम**

♦ प्रकाशन तारीख : ६-१२-२०२३

♦ ISBN : 978-81-948833-2-6

♦ © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

♦ अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**

♦ मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**

♦ किंमत : **रु. २००**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	पृ. नं.
१)	**कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** डॉ. राजू भा. खरडे	१
२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा. डॉ. महेश गोमासे	६
३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक विचार व कामगिरी** प्रा. डॉ. विजया साखरे	१०
४)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन** डॉ. जगदीश द. हेंडवे	२१
५)	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण व्यवस्था** डॉ. सुभाष रा. रगडे	२८
६)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा.वडितके शंकर गोरक्ष	३९
७)	**लोकशाहीचा पाया म्हणजेच डॉ. आंबेडकरांचे संविधान** प्रा. डॉ. रवींद्र पुंडलिक झनके	४२
८)	**बॅरिस्टर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राज्य समाजवाद** प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा	४८
९)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सत्याग्रह** प्रा. डॉ. सौ. रूपाली गोवर्धन दिकोंडा	५३
१०)	**बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** डॉ. कविता एन. मालोकार (हिरुळकर)	५९
११)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार** अे. बी. वरघट	६७
१२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार** प्रा. डॉ. मंजुषा ह. धापुडकर	७५

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
34)	**Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts on education** Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	208
35)	**Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature** Dr. Shuddhodhan P. Kamble	217
36)	**Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar** Dr. Naval D. Patil	221
37)	**Women's Reservation for Gender Justice in Dr.B. R. Ambedkar's Thoughts** Mr. Nitesh Wasudeorao Gulsundare	227

विक
अधि
देशा
आंबे
मतत
दृष्टि
काम

Scanned with ACE Scanner

Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature

Dr. Shuddhodhan P. Kamble
Associate Professor of English
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati (M.S.)

Abstract

Dr. Babasaheb Ambedkar is the everlasting inspiration for Dalit literatue. Dr. Babasaheb Ambedkar had sound knowledge about marginalized sections of India; he fought for the liberation of dalits from the clutches of casteist philosophy. It is literature that helps them to make others listen to the screams of their pain which was not heard before; education among them at last, forces them to express their pain with the help of pen. Dr. Ambedkar, will remain the ultimate source of inspiration for Dalit literature.

Keywords-

Dalit literature, Discrimination, equality.

Introduction-

Dr. Babasaheb Ambedkar is the everlasting inspiration for Dalit literatue. Dr. Babasaheb Ambedkar had sound knowledge about marginalized sections of India; he fought for the liberation of dalits from the clutches of casteist philosophy. It is literature that helps them to make others listen to the screams of their pain which was not heard before; education among them at last, forces them to express their pain with the help of pen. Dr. Ambedkar, will remain the ultimate source of inspiration for Dalit literature. According to Nimbalker, one of the contemporary Dalit writers says:

Scanned with ACE Scanner

The immense potential of Ambedkar and his philosophy, was not restricted to himself or anyone particular individual. He handed over to them the flares of his philosophy for development. His thoughts contained a graph of the progress of the people at the grass roots of the society. For this Doctor Ambedkar's life it-self has become a revolution. This revolution had changed the consciousness of the dalits. That is why Ambedkar and his philosophy is the source of Dalit literature.

Dr. Ambedkar's ideas about social justice are evident in his defence of the untouchables. Before the Southborough commission, the Simon commission, and the round table conferences his publications such as Mook *Nayak, Bahishkrit Bharat, Janatha and Samatha*, his efforts with *Bahishkrit Hitkarini sabha*, his entry into the *Kalaram Temple* and the burning of *Manusmrithi,* and the total life of Dr. Ambedkar and his work, ideas and message awakened the Dalit society, Dalit movement and the Dalit writers. The movement of his actions for rights and equality sowed the seed for Dalit literature.

Dr. Ambedkar and Dalit Literature-

Dr. Ambedkar is the doyen of Dalit literature, his message is the magnetic force for Dalit writers in India. He gave ultimate importance to humanist ideology. His speeches and wrings are mainly based on equality among human beings. Inspired by him, Dalit literature holds the human being to be its focal point. Dalit literature is a declaration of human freedom without caste and racist philosophies. It encourages human liberation believes in the greatness of human beings, and firmly opposes notion of race, religion and caste. Dr. Ambedkar said I like the religion that teaches liberty, equality and fraternity, and his words inspired many writers and the humanity became the religion of Dalit literature.

Dr. Ambedkar was portrayed as a living character and hero in some of Dalit literary works. Narendra Jadhav portrays him as a catalyst to their revolutionary life in his novel *Outcaste*; Dr. Ambedkar's struggles for the upliftment of dalits were often quoted throughout the text. The Mahad satyagraha in 1927, and the Nasik Kalaram temple entry movement in 1930, and few incidents were portrayed. Damu, the central character in the novel, sees Dr. Ambedkar during Mahad satyagraha he recollects when Babasaheb spoke everyone listens he urged the untouchables, to do away with the humiliating and enslaving traditions of village duties like carry away dead cattle. Dr. Ambedkar's idea that education as panacea was well examined in Narendra Jadhav's *Outcaste*. Jaanu, the son of Damu in the novel *Outcaste*, is a fine example of what

Scanned with ACE Scanner

we can get through education. Damu remembering of words of Ambedkar:

Many years ago, babasaheb had told Dada, looking at Jaanu, "Educate your son well " ! Dada had obeyed babashaeb's command and in the process babashaeb advices his Dalit followers "Win the seeds of respect and power had borne fruit. (233)

Jaanu become, Indian Administrative Officer, and the family declares that the philosophy of Ambedkar was the cause of their success. Dr. B.R Ambedkar believed that education is the panacea for social evils. Dr. Ambedkar's ideas of social justice can be attributed to all ages; he is a true social scientist of world. Even we can project him as father of fourth world literature.

Anna Bahu Sathe, the Marati Dalit writer, his poem *Take a hammer to change the world*, portrays Dr.Ambedkar as Hammer to change this world of discrimination, and to liberate ourselves, let revolt from our under privileged stage, saying the name of Bhim, means Dr. Ambedkar, Anna Bahu Sathe's famous novel *Fakira*, won the award of the Maharashtra state, and he dedicated the award to Dr. Ambedkar as he got inspiration from Dr. Ambedkar's ideology like other Dalit writers. *Baluta* is another important and semi-autobiographical work by writer and poet Daya Pawar in 1978, its dealing with forced labour on dalits, there was no time table for dalits, and they had to work around the clock without rest. Dagdu, the protagonist who is a staunch follower of Dr. Ambedkar, believes that the forced labour can be eradicated through the ideas and philosophy of Dr. Ambedkar. Dr. Ambedkar's writing contain the narratives of the sub-v exploited and enslaved people who have been marginalized deliberately, by the upper class people, in this regard Limbale argues: "Dalit consciousness is an important seed for Dalit literature; it is separate and distinct from the consciousness of other writers. Dalit literature is unique because of this consciousness" (Limbale 32). In the work *Diwali*, written by Gujarati writer Dalapat chauhan, who was inspired by Dr. Ambedkar, has condemned Manusmriti.

Om Prakash Valmiki's *Joothan* is also an important work in Dalit literature. Valmiki faced many problems, even the girl whom he loved left him only for the cause he belonged to downtrodden section of the society. Valmiki struggled with downtrodden identity from his primary education days. Valmiki quotes the inspiration of Dr. Ambedkar on him, and his writings, he writes, "Dr. Ambedkar's life –long struggle had

Scanned with ACE Scanner

shaken me up. I spent many days and nights in great turmoil. The restlessness inside me had increased. My stone-like silence had suddenly begun to melt. I proceeded to read all of Ambedkar's books that I found in library. (72)

Conclusion-

Dr. Ambedkar became the source of inspiration for Dalit literature in even in many Indian languages. Gurram Joshua, Katthi Padma Rao, Yendluri Sudhakar, Madduri Nagesh Babu, Paidi Theresh Babu, and many other poets remember Ambedkar in their writngs and all of them admitted that Dr.Ambedkar is the sole inspiration of their writing. All the movements of Dalits, as well as Dalit writers proudly hold him in high esteem as the father of Dalit-literature.

References-

1. Arjun Dangle. *Poisoned Bread*, Ed, Orient Blackswan, New Delhi, 2009.
2. Baby Kamble. *The Prisons We Broke*, Orient Longman, 2008.
3. Narendra Jadhav. *Outcaste: Memoir*, Penguin Books, New Delhi, 2003.
4. Om Prakash Valmiki. *Joothan: An Untouchable's life* CUP, 2008.
5. Sharan Kumar. Limbale *Towards aesthetics of DalIt Literature*, Orient Longman, New Delhi, 2004.

◆ ◆ ◆

Scanned with ACE Scanner

संपादकाचा परिचय

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

शिक्षण : B.A. – E.Lit., H.Lit. , Gop., Soc., Pol., Sci., History M.A.–History (SET- NET & Ph.D.) M.A.- Pol. Sci., Sociology, Marathi Lit., Sub. Communication, D. Ed., B.Ed., B.Com., H.R.F.C. ...H.R.E.

निवास : ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, आकांक्षा विहार, ... ालय मागे, ओल्ड बायपास रोड, अमरावती. मो. नं. ... ८२४५६

Email : omprakashbobade@gm... m

- महाराष्ट्रातील नामांकित संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती , इंदिरा ... मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक येथून विविध विषयात पदव्या व पदव्युत्तर पदव्या प्राप्त.
- इ.स. डिसेंबर २००३ मध्ये UGC-SET परीक्षा पहिल्याच प्रयत्नात उत्तीर्ण तसेच इ.स. जून २०१९ मध्ये UGC-NET परीक्षा उत्तीर्ण.
- इ. स. १९९५ पासून २००८ पर्यंत अमरावती जि.प. शिक्षक म्हणून शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत.
- तर श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट अंतर्गतच्या अमरावती येथील तक्षशीला महाविद्यालय येथे इ. स. २००८ पासून इ. स. २०१६ पर्यंत इतिहास विभाग प्रमुख आणि सद्यस्थितीत याच मातृसंस्थेच्या अमरावती येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय येथे इतिहास विभाग प्रमुख कार्यरत.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये, कार्यशाळामध्ये सक्रीय सहभाग.
- विविध दैनिक वर्तमानपत्रा मध्ये विविध विषयावर लेखन.
- विविध UGC Approved, Peer reviewed आणि Referred journal मध्ये विविध विषयावर शोध निबंध प्रकाशित.
- UGC Sponsored "An Investigation into the Historical and Archaeological Heritage of Amravati District of Vidharbha" या विषयावर Minor Research Project पूर्ण
- इ. स. २०१५ मध्ये संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती मधून 'अचलपूर शहराची नगररचना, स्थापत्य विविध वास्तू– एक चिकित्सक विश्लेषण' या विषयात इतिहासाची आचार्य पदवी Ph.D. प्राप्त.
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती द्वारा POST GRDUATE TEACHER' म्हणून मान्यता प्राप्त.
- आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक – संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती.
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शक व कौन्सिलर

प्रकाशन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उत्तम नगर, अमरावती

9 788194 883326

Scanned with ACE Scanner

Cert. No. : DP/2023/SP3/001

Date : ******, 2023

Saraswati Arts College, Dahihanda, Akola

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to Certify

डॉ. सुनील कुमार

Has Published his/her chapter in the edited book on

Physical Education and Sports: Issue, Challenges and Opportunities / Volume II

bearing ISBN "978-81-19435-00-5" Entitled

व्यायाम के सामाजिक लाभ

Dr. Dipak K. Raut
Convener

Dr. Sagar P. Narkhede
Editor

DnyanPath® Publication
ISO 9001 : 2015
A Leading National Level Publisher

Cert. No. : DP/2022/SP3/032

Date : March 01,2022

Saraswati Arts College, Dahihanda, Akola

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to Certify

Dr. Sunil Kumar

Has Published his/her chapter in the edited book on

Current Trends in Physical Education & Sports

bearing ISBN " 978-93-91331-33-7" Entitled

Impact of Meditation Level to Enhance Performance Level in Archery

Dr. D. R. Yawale
Convener

Dr. Sagar P. Narkhede
Editor

DnyanPath Publication
ISO 9001 : 2015
A Leading **National Books Publishing** House In India

Voicing the Unvoiced:
Assimilating Transgender through Research

Editors

Dr. Pankaja Sudam Ingle
Dr Sanjeev Narayanrao Ingle

Scanned with ACE Scanner

Voicing the Unvoiced: Assimilating Transgender through Research

Editors

Dr. Pankaja Sudam Ingle

Dr Sanjeev Narayanrao Ingle

Cape Comorin Publisher
Kanyakumari, Tamilnadu, India

Scanned with ACE Scanner

TITLE : Voicing the Unvoiced: Assimilating Transgender through Research

E-ISBN : 978-93-88761-88-8

Editors : Dr. Pankaja Sudam Ingle & Dr Sanjeev Narayanrao Ingle

Price : 349/- INR

Published by : Cape Comorin Publisher
Kanyakumari, Tamilnadu, India

Website : www. capecomorinpublisher.com

Printed at : NSK Digital World
Kanyakumari, Tamilnadu, India

Copyright © 2021 by Cape Comorin Publisher, All rights Reserved.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or any other information storage and retrieved without prior permission in writing from the publishers.

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their content. The publisher will not be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their content.

Scanned with ACE Scanner

12. Depiction of Transgender characters in Indian mainstream movies

Mr. Shuddhodhan P Kamble, Assistant Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Abstract

Cinema works as a mirror in which the human beings could see the reflection of their lives. It has a power to influence more than any other arm form. Therefore, it is very important to understand how a country, its people and its aspirations are represented in the cinema produced in the country. Mainstream Hindi cinema is the most widely distributed cinema in India. Identity construction is one of the significant issues in Bollywood. Filmmakers in India are trying to step outside the beaten track of traditional Indian themes but there has been no or little allowance for portrayal of transgender people, a subject that is still a taboo in a country where the discourse on sex itself is bound by moral restriction. Portrayal of their life stories and issues in Bollywood has veered between the sarcasm, denial, biased, comic, criminal and stereotyped. It would be interesting to study how Bollywood is portraying transgender people and what changes has their character undergone over the past decades. Multi-modal discourse analysis will be taken as a tool for analyzing the transgender character in the film. The present research attempts to show the identity construction of a third gender by analyzing select film in Bollywood. The researcher tries to establish the fact that a fair treatment is needed in order to deconstruct the myth of this marginalized section which deciphers their individual role and identity through the lens of sex only.

Keywords: Third gender, Bollywood, Portrayal, Films, Multimodal Discourse

Indian standard films have come matured regarding its portrayals of the transsexual character. A few films, inside the narrative and accordingly the element organization, public and local, uncover social, social and enthusiastic development as far as acknowledgment of the transsexual nearly incorporated into the standard in genuine world. There are endeavors, where

Scanned with ACE Scanner

the transsexual personality has been depicted thoughtfully and understanding as well as with the person's urgent aching to have a place, to be acknowledged for what the individual is. Regardless of the very reality that there are various kinds of diversion springing up pretty much every other day as a consequences of innovative progressions, film as a medium keeps on appreciating a genuine fan following of its own. Films actually impact psyches to very huge degree, as an aftereffects of which, portrayal and depictions - be it of individuals or segments of society, become essential At the point when it includes the third sexual orientation, huge loads of Indian motion pictures are called call at the past for coldhearted and additionally mistaken depictions of their lives. Cut of life portrayals of these from the transsexual local area are by and large difficult to return by, which brings about the continuation of shameless generalizations. Utilizing contextual analyses and writing audits, this paper will plan to impartially consider the depiction of the third sex in Indian film, and why portrayal of such sex/sexual minorities is imperative inside the setting of a general public, particularly inside the current day and age. Watchwords Perceptions, Interpretations, portrayals, coldhearted, transsexual character transsexual local area, narrative, sex/sexual minorities. . Presentation Humans are intrinsically social creatures who stay in bed gatherings and think about connections as a vital a piece of their regular day to day existences. They hear the musings, conclusions and beliefs of others around them which, usually, shapes the manner in which they think likewise beside individual population, another component which impacts their reasoning is media whether that is communicated media, medium or different kinds of new media that continue to arise. Film might be an incredible medium to catalyze social change. Like other fine arts film is both a neighborhood of social reality and furthermore a mode of depicting it. Movies have unpretentious impact on society's perspective. Film has without a doubt contributed tons to the strange development in India. Sexual minority comprises of each one of those individuals that fall into the classifications of Lesbians, Gays, Bisexuals and Transgenders. Projection of sexual orientation generalizations in movies structures society's view of sex jobs. The over immersion of sexual orientation generalizations inside the movies prompts the deception of sex jobs which gets inserted inside the human psyche and is given from age to age as an appropriate view. Homosexuality stays thought about a no-no in India. Segment 377 of the Indian lawful code which

Scanned with ACE Scanner

somewhere in the range of three and 4 preceding the beginning of the day, while it's as yet dull. No one except for the dai-maa and her aide is available for this 'stately' custom. The demonstration is given the shade of a profound custom simply like the acknowledgment of Deeksha for an obviously better life inside the following birth absolutely in order to shroud the fundamental barbarity and mercilessness of the custom and make it both worthy and 'characteristic.' Analyses of two or three Movies and their Portrayal of the Transgender Community: Indian artistic portrayals of the transsexual personality prior came extremely close to brief appearance characters like in melody dance numbers performed during a chorale or, inside the personality of a womanly detainee in Ramesh Sippy's Sholay. the essential sympathetic treatment of a transsexual arose in Mahesh Bhatt's Tamanna purportedly upheld the genuine story of an eunuch who safeguards a female newborn child left to kick the bucket by her rich and ground-breaking father and brings her up as his own. There are no innuendoes around this current individual's sexual coexistence who scarcely figures out how to frame a living by singing and moving at marriage capacities or when an infant is conceived. Mani Ratnam's Bombay (1995) places the hijra during a totally extraordinary time space framework during a way of commending the altruistic a piece of their lives and underscoring through one scene, the common character of the hijra who saves one among the twins of Shekhar and Shakila who stray inside the Mumbai shared uproars. it's a particularly brisk , squint and-you-miss-it shot that it's extraordinary how Mani Ratnam could pack such a great deal of passionate strain and tension into it so well and in so memory capable a design . The hijra here is depicted both as working environment – helping the youngster discover his way back to his universe of rational soundness and wellbeing, and as a subject – communicating greetings.

References:

[1] Chatterjee, R (2013). 100 Years of Indian Cinema: Homosexuals and the third gender on celluloid. Retrieved from http://ibnlive.in.com/news/100-yearsof-indian-cinema-homosexuals-and-the-third-genderon-celluloid/375374-8-66.html on 17/01/2021 at 7:41 PM.

Scanned with ACE Scanner

[2] Subhan, H. (2013). Tryst With Destiny: Sexual Discourse and Third Gender in Select Indian Bollywood Films. International Journal of Humanities and Social Science Invention.

[3] Saxena. P. (2011). Life of a Eunuch. Shanta Publishing House. 131-135 [4] Gopinath, G. (2008). Queering Bollywood. Journal of Homosexuality.

[4] Foucault, M. (1980a), 'Two lectures', in C. Gordon (ed.), Power/Knowledge, Brighton: Harvester: 80–105.

Scanned with ACE Scanner

Editors

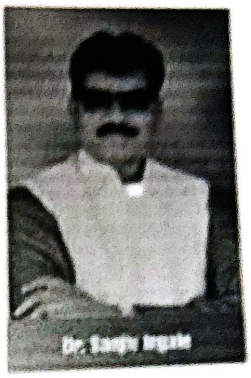

Contributors

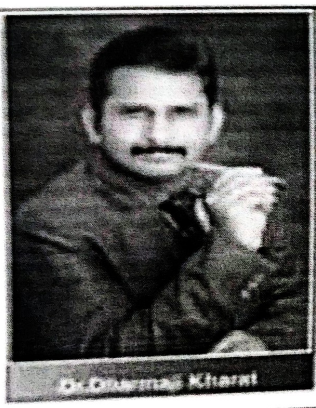

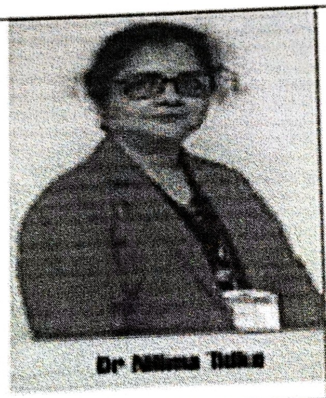

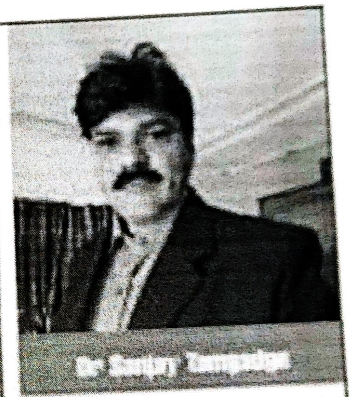

Scanned with ACE Scanner

Cape Comorin Publisher
Kanyakumari, Tamilnadu, India
www.capecomorinpublisher.com

ISBN 978-93-88761-88-8

Scanned with ACE Scanner